

ZBORNİK RADOVA

ČETVRTI SARAJEVSKI DANI PSIHOLOGIJE

br. 4 (2017)

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU
ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

ISSN 2490-2306
(ON-LINE)

SARAJEVSKI DANI PSIHOLOGIJE
ZBORNIK RADOVA

ČETVRTI SARAJEVSKI DANI PSIHOLOGIJE
FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU
21–23. 4. 2016. GODINE

Maj / svibanj 2017.
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za psihologiju
ISSN 2490-2306
(ON-LINE)

SARAJEVSKI DANI PSIHOLOGIJE
ZBORNİK RADOVA
God. 4, br. 4 (2017)

ČETVRTI SARAJEVSKI DANI PSIHOLOGIJE,
FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU,
21–23. 4. 2016. GODINE

Uredništvo:

Nermin Đapo, Sibela Zvizdić, Amela Dautbegović, Mirna Marković

Organizacioni odbor Četvrtih sarajevskih dana psihologije:

Jadranka Kolenović-Đapo, predsjednik, Saša Drače, Sibela Zvizdić,
Indira Fako, Đenita Tuće, Aida Muheljić

Programski odbor Četvrtih sarajevskih dana psihologije:

Dženana Husremović, predsjednik, Enedina Hasanbegović-Anić,
Sabina Alispahić, Maida Koso-Drljević, Mirna Marković,
Amela Dautbegović, Nina Hadžiahmetović, Ratko Đokić

Recenzenti:

Jadranka Kolenović-Đapo, Vladimir Takšić, Indira Fako,
Saša Drače, Dženana Husremović, Nermin Đapo, Maida Koso-Drljević,
Sibela Zvizdić, Enedina Hasanbegović-Anić, Sabina Alispahić,
Amela Dautbegović, Nina Hadžiahmetović

Lektori:

Mehmed Kardaš, Stephen Hefford

DTP:

Fatima Zlmić

Dizajn naslovnice:

Nermin Đapo, Ratko Đokić

Izdavač:

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
<http://www.ff-eizdava.stvo.ba/SerijskepublikacijePsihologija.aspx>

Maj / svibanj 2017.
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

SADRŽAJ

Amela Dautbegović, Sibela Zvizdić POJEDINI ASPEKTI OBITELJSKOG I ŠKOLSKOG KONTEKSTA KAO ODREDNICE UČENIKOVOG DOŽIVLJAJA OPTEREĆENJA U ŠKOLI.....	6
Nina Hadžiahmetović, Goran Opačić, Predrag Teovanović, Ratko Đokić, Jadranka Kolenović-Đapo MOŽE LI SE NEUROTICIZAM MJERITI ZADACIMA SILOGISTIČKOG REZONOVANJA?	18
Jadranka Kolenović-Đapo, Nina Hadžiahmetović, Nermin Đapo, Aida Muheljić KONGRUENTNOST SAMOPROCJENE I SEMANTIČKE PROCJENE STILOVA HUMORA: PRELIMINARNA ANALIZA	38
Iva Sofija Miloš, Vera Ćubela Adorić DIREKTN I INDIKRETN POKAZATELJI PERCIPIRANE DISKREPANCE IZMEĐU IDEALNIH I AKTUALNIH ZNAČAJKI PARTNERA I VEZE.....	55
Ensad Miljković IRACIONALNA UVJERENJA I SAMOEFIKASNOST KAO PREDIKTORI SINDROMA SAGORIJEVANJA STUDENATA	68
Pavle Valerjev, Marin Dujmović METACOGNITIVE JUDGMENTS DURING SOLVING OF WASON SELECTION TASK	83
Gorka Vuletić, Sanja Bulog POVEZANOST ZDRAVSTVENIH PONAŠANJA, ZDRAVSTVENOG LOKUSA KONTROLE I OPTIMIZMA KOD STUDENATA.....	94

Ivona Čarapina, Damir Aljić, Anita Kožul, Katarina Matuško, Ružica Perković, Ana Ostojić VALIDACIJA SKALE PROFESIONALNIH INTERESA U PSIHOLOGIJI	104
Đorđe Pejić, Milka Stojkić POVEZANOST ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM KOD STUDENATA SA STAVOVIMA PREMA STANJU I OSTANKU U BIH	117
Mirjam Vukić, Vera Ćubela Adorić FAKTORSKA STRUKTURA I POUZDANOST MODIFICIRANOG UPITNIKA OSJETLJIVOSTI NA ODBACIVANJE.....	131
Sabina Alispahić PRIMJENA SVJESNE USREDOTOČENOSTI (MINDFULNESS) U TRETMANU HRONIČNE BOLI	147
Zana Aziraj, Vildana Aziraj-Smajić ANKSIOZNA OSJETLJIVOST I SUICIDALNOST KOD OSOBA SA PTSP-OM: PREGLED ISTRAŽIVANJA	158
Vildana Aziraj-Smajić, Zana Aziraj SUICIDALNOST I PTSP: PREGLED DOSADAŠNJIH SPOZNAJA O ULOZI KOMORBIDNIH PSIHIČKIH POREMEĆAJA	170
Velimir B. Popović, Marijana Popović, Haris Bilalović GRAĐENJE POST-POSTMODERNOG SUBJEKTA.....	193
Velimir B. Popović, Marijana Popović, Haris Bilalović NARACIJA U PESKU: PRIMENA JUNGOSKE TERAPIJE IGROM U PESKU U RADU SA ŽRTVAMA TRAUME.....	203
INDEKS AUTORA	217

Amela Dautbegović, Sibela Zvizdić

POJEDINI ASPEKTI OBITELJSKOG I ŠKOLSKOG KONTEKSTA KAO ODREDNICE UČENIKOVOG DOŽIVLJAJA OPTEREĆENJA U ŠKOLI

Sažetak

Cilj je istraživanja ispitati odnos pojedinih aspekata obiteljskog i školskog konteksta i učenikovog doživljaja opterećenja u školi. Nastojao se ispitati doprinos prediktorskih varijabli (percipirana socijalna podrška od obitelji, nastavnika i vršnjaka, nezadovoljstvo školom, stepen obrazovanja majke i oca) u objašnjenju učenikovog doživljaja opterećenja u školi. U istraživanju su učestvovali mlađi adolescenti, tj. učenici sedmog i osmog razreda iz šest osnovnih škola Kantona Sarajevo (N = 400). Instrumenti primijenjeni u istraživanju: Skala percipirane socijalne podrške (Dubow i Ullman, 1989), Skala opterećenja u školi (Zvizdić i Dautbegović, 2009) i subskala nezadovoljstvo školom iz Skale anksioznosti za djecu (Wieczerkowski i sur., 1973). Rezultati dobijeni nakon provedene regresijske analize ukazuju na to da tri prediktorske varijable (nezadovoljstvo školom, percipirana socijalna podrška od nastavnika i stepen obrazovanja majke) objašnjavaju 40.2 % varijance kriterijske mjere učenikov doživljaj opterećenja u školi. Koeficijent multiple korelacije između prediktorskih varijabli i kriterijske mjere iznosi .63 ($F = 43.95$; $p = .00$). Nezadovoljstvo školom, koje prvenstveno ovisi o učestalosti negativnih iskustava koja se akumuliraju tokom obrazovanja djece i adolescenata, a djelimično su posljedica straha od ispitivanja i neuspjeha (Vulić-Prtorić i Sorić, 2002), u ovom se istraživanju izdvaja kao prediktor sa najvećim doprinosom kriterijskom rezultatu ($\beta = .54$; $p = .00$).

Ključne riječi: *opterećenja u školi, nezadovoljstvo školom, podrška nastavnika*

Uvod

U posljednje dvije decenije sve je veći interes znanstvenika i stručnjaka za proučavanje afektivnih aspekata obrazovanja, posebno subjektivnog doživljaja kvalitete školskog života iz perspektive samog učenika. Proces koji posreduje adaptaciju između osobe i okoline jeste subjektivna procjena pojedinca (Lazarus i Folkman, 1984; prema Krnjajić, 2006). Kada je riječ o školskom kontekstu, od izuzetnog značaja je razmotriti učenikov doživljaj opterećenja. Dok određeni nivo školskih zahtjeva može biti opažen kao stresan od strane određenog broja učenika, isti nivo može biti opažen kao uobičajen od strane drugih učenika. Praćenje (pre)opterećenosti učenika je posebno važno kada govorimo o kvaliteti školske prilagodbe djece i adolescenata. Postoji značajan broj direktnih i indirektnih faktora koji mogu imati utjecaj kada su u pitanju opterećenja učenika. U literaturi iz ovoga područja najčešće se navodi broj nastavnih predmeta, metode poučavanja, način ispitivanja, broj časova, obimnost domaće zadaće, ali se sve češće ističu i uslovi u školi, težina školske torbe i sl. Kada se navodi faktor opterećenja kao što su uslovi i stanja u školi, prvenstveno se misli na neodgovarajući prostor, loše higijenske prilike, manjak potrebne opreme, previše učenika u razredu, loši interpersonalni odnosi. Učenici mogu osjećati preopterećenost i zbog velikog broja izvannastavnih aktivnosti. Iako bi vannastavne aktivnosti trebale biti u domeni slobodnog izbora, one su sve češće "nametnute" djeci i mladima, što se može negativno odraziti na njihovo svakodnevno funkcioniranje i dovesti do nezadovoljstva i preopterećenosti.

Važnost razmatranja problema preopterećenosti učenika proizlazi prvenstveno iz činjenice da je sve veći broj djece i mladih koji se suočavaju sa poteškoćama u svim aspektima funkcioniranja u školi. Pored slabijeg školskog uspjeha te čestih izostanaka, poteškoće stvara i prisustvo različitih psiholoških stanja koja učenicima onemogućavaju da ispune zahtjeve i očekivanja koja se pred njih postavljaju. Rezultati istraživanja ukazuju na to da učenici koji doživljavaju visoku razinu opterećenja u školi postižu više rezultate na skali opće anksioznosti, te izvještavaju o prisutnosti većeg broja depresivnih simptoma i psihosomatskih reakcija (Hammen, 2009; Irons i Gilbert, 2005). Hammen (2009) ukazuje na to da je depresivnost kod adolescenata povezana sa velikim brojem opterećenja i poteškoća sa kojima se suočavaju u školskom kontekstu, dok Irons i Gilbert (2005) sugeriraju da se simptomi depresije kod učenika mogu prevenirati kada je školska sredina ugodna i podržavajuća (Krnjajić, 2006).

Očekivano je da će učenici koji pokazuju nezadovoljstvo školom izvještavati i o većoj preopterećenosti. *Nezadovoljstvo školom* može biti uzrokovano različitim faktorima. Osjećaj nemogućnosti da se prati rad u školi, strah od neuspjeha i doživljaj neuspjeha, loši uslovi rada i niz drugih faktora iz učenikovog školskog okruženja mogu povećati generalno nezadovoljstvo učenika, koje se može očitovati u njihovoj pasivnosti, gubitku motivacije, lošijem školskom uspjehu i češćem izostajanju iz škole (Leonard i sur., 2000; Raboteg-Šarić, 2009). Rezultati istraživanja

pokazuju da, kada se djeca u školi osjećaju dobro i sigurno, to pridonosi usmjerenju ka socijalno prihvatljivim oblicima ponašanja, osjećaju pripadnosti, većoj motivaciji za primjereno ponašanje, a time i boljoj prilagodbi, odnosno smanjenju negativnih emocija i neprikladnih oblika ponašanja (Wentzel, 2003).

Jedan od glavnih faktora okoline koji se ispituje u kontekstu problema koji su povezani sa prilagodbom u školi je *socijalna podrška*, koja dosljedno pokazuje važne zaštitne efekte. Različiti izvori podrške mogu imati različite efekte na prilagodbu učenika. Iako se smatra da podrška obitelji skoro bez izuzetka ima značajnu ulogu u procesu prilagodbe, ne treba zanemarivati ni značaj drugih izvora podrške. Podrška nastavnika i vršnjaka bit će posebno dragocjena kada je u pitanju prilagodba učenika u školi i njihov doživljaj opterećenja.

Zvizdić (2015) navodi da obiteljsko okruženje predstavlja najneposredniji izvor podrške za djecu te da su odnosi privrženosti koji se razvijaju između djece i njihovih roditelja fundamentalni za ljudsku adaptaciju i razvoj. Pojam socijalne podrške od obitelji najčešće podrazumijeva ljubav, pažnju, potvrđivanje, poticaj, savjete, pomoć, osjećaj sigurnosti, druženje i sl. Djeca koja su navedeno doživjela u okviru vlastite obitelji i najbližeg okruženja svakako bolje funkcioniraju i pravilnije se razvijaju, ostvaruju bolje školske rezultate, otvorenija su u interakciji s vršnjacima, sretnija i zadovoljnija. Rezultati istraživanja konstantno potvrđuju da određeni obiteljski faktori (npr. poticanje autonomije od strane roditelja, kvaliteta privrženosti roditeljima, kohezija obitelji) mogu olakšati prilagodbu učenika i pomoći pri suočavanju sa izazovima i zahtjevima koje škola postavlja (Hinderlie i Kenny 2002; Schultheiss i Blustein, 1994).

Iako je obiteljska podrška važna u svim periodima života pojedinca, potrebno je naglasiti da ipak u pojedinim periodima, a ponekad i kontekstima, neki drugi izvori podrške mogu postati dominantniji, a i važniji. Posebno u periodu rane adolescencije dolazi do potrebe za većom neovisnošću djeteta od roditelja te dolazi do smanjenja interakcije sa roditeljima, što rezultira širenjem dječijih socijalnih kontakata izvan obitelji (Zvizdić, 2015). Klarin (2005) ističe da dominantan utjecaj obitelji u srednjem djetinjstvu i adolescenciji zauzimaju vršnjaci. Posebno se ističe značaj percepcije kvalitete ostvarene interakcije u vrnjačkoj skupini u periodu predadolescencije i adolescencije (Klarin, 2005). Međusobna saradnja vršnjaka odražava se i na odnos prema školi. Dobri odnosi sa vršnjacima pozitivno utječu na odnos prema školi i obavezama u njoj, dok loši odnosi djeluju demotivirajuće na izvršavanje zadataka i drugih obaveza. U skladu sa ovim podacima jeste i nalaz da učenici vole ići u školu i da se u školi dobro osjećaju prije svega zbog društva (Milanović-Nahod i Spasenović, 2002), što znači da, što su odnosi među vršnjacima bolji, utoliko će i odnos učenika prema školi biti pozitivniji (Joksimović, 2004; prema Dautbegović, 2010). Kao što rezultati nekih istraživanja pokazuju, djeca koja su zadovoljna vrnjačkim odnosima imaju pozitivniji stav prema školi, postižu bolje rezultate i, općenito, uspješnije se prilagođavaju u školi (Berndt, 1983; Ladd i sur., 1996; Noack, 1998; prema Klarin, 2005).

Pored obitelji i vršnjaka, nastavnici također predstavljaju značajan izvor podrške u periodu djetinjstva i adolescencije, posebno kada je riječ o školskom kontekstu. Postoje različiti načini na koje nastavnici mogu utjecati na svoje učenike. Svojim ponašanjem i vrijednostima koje zastupaju nastavnici u značajnoj mjeri modeliraju ponašanje učenika, tako da pored brojnih faktora koji mogu utjecati na učenikov doživljaj opterećenja i, općenito, prilagodbu u školi, veliku ulogu ima i angažiranost nastavnika i spremnost da pruži podršku učenicima kako bi što uspješnije odgovorili na školske zahtjeve (Tubić, 2004). Kvaliteta odnosa nastavnik-učenik kroz dosadašnja istraživanja pokazala se značajnom determinantom prilagodbe (Goodenow, 1992; Roeser i sur., 1998; prema Dautbegović, 2010). Kvalitetan odnos koji uključuje brigu nastavnika posebno je važan za učenike koji pokazuju "rizična" akademska ponašanja u smislu nemogućnosti da se adekvatno prilagode i udovolje školskim zahtjevima (Kalil i Ziolo-Guest, 2007; prema Dautbegović, 2010).

Na interakciju između roditelja i djece u velikoj mjeri utječe i kontekst u kojem se odvija roditeljsko ponašanje. Bitni kontekstualni faktori su socijalne mreže, socioekonomski status, stepen obrazovanja roditelja, bračni odnos itd. *Obrazovanje roditelja se često razmatra* kao važan obiteljski faktor kada je u pitanju uspješnost učenikovog funkcioniranja u školi. Postignuće učenika je jednim dijelom uslovljeno i obrazovnim aspiracijama učenika formiranim u dinamičkoj interakciji s poticajnim aspektima obiteljskog konteksta. Nalazi istraživanja pokazuju da se roditelji sa visokim obrazovanjem više uključuju u rad djece vezan za školu i da aktivnije saraduju sa školom (Fantuzzo i sur., 2000). Obrazovanje roditelja može biti potencijalni faktor postignuća učenika, a njegovi kapaciteti se aktiviraju uključenošću roditelja u obezbjeđivanju povoljnih okolinskih uslova za razvoj djeteta (Bogunović i Polovina, 2007), što se može pozitivno odraziti na učenikov doživljaj opterećenja u školi.

Provedeno istraživanje koncipirano je s ciljem ispitivanja u kojoj mjeri pojedini aspekti obiteljskog i školskog konteksta determiniraju učenikov doživljaj opterećenja u školi. U skladu s tim, utvrđen je doprinos pojedinih varijabli (percipirana socijalna podrška od obitelji, nastavnika i vršnjaka, nezadovoljstvo školom i stepen obrazovanja roditelja) u objašnjenju učenikovog doživljaja opterećenja u školi.

Metod

Uzorak

Učesnici u istraživanju bili su učenici sedmog i osmog razreda iz šest osnovnih škola Kantona Sarajevo (N = 400), pri tome 234 djevojčice i 166 dječaka prosječne dobi 13.08 (SD = .76).

Instrumenti

Skala percipirane socijalne podrške (Dubow i Ullman, 1989) je predviđena za djecu osnovnoškolske dobi. Originalna verzija skale sadrži 41 česticu, koje su podijeljene unutar četiri subskale, i to: subskala percipirane socijalne podrške od prijatelja (od deset čestica), subskala podrške od obitelji (od dvanaest čestica), subskala podrške od školskih drugova (od devet čestica) i subskala percipirane socijalne podrške od nastavnika (od deset čestica). Skalu su modificirali Kulenović i Duraković (1997). U ovom istraživanju je primijenjena modificirana verzija skale koja sadrži 15 čestica. Čestice se procjenjuju na skali od 1 (nikada) do 4 (uvijek), a ukupni rezultat se formira kao suma odgovora na svim česticama. Veći rezultat znači nižu, tj. lošiju percipiranu podršku. Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti skale iznosi .80 (N = 400), a za subskale varira između vrijednosti .71 i .79.

Skala anksioznosti za djecu (Wieczerkowski i sur., 1973), a iz nje je primijenjena samo Subskala nezadovoljstva školom (averzija prema školi). Rezultati na ovoj subskali ovise o učestalosti negativnih iskustava koja se akumuliraju tokom školovanja, a djelimično su posljedica straha od ispitivanja i neuspjeha (Vulić-Prtorić i Sorić, 2002). Većina čestica u ovoj skali preuzeta je iz skale MAS (Manifest Anxiety Scale), CMAS (Children Manifest Anxiety Scale) i TASC (Test Anxiety Scale for Children) (prema Sarason, 1960; Martin, 1988). Skala je prevedena i primjenjivana u istraživanjima u Hrvatskoj, koje je provodio Hadžiselimović (1986, 1988). Izvorno je namijenjena učenicima uzrasta od devet do šesnaest godina. Originalna verzija skale, u kojoj učesnik odgovara na način da zaokruži jedan od tri ponuđena odgovora (T – tačno, N – netačno i ? – nisam siguran), uz odobrenje autora za potrebe ovog istraživanja izmijenjena je u skalu Likertovog tipa od 4 stepena (1 = uopšte se ne slažem, 2 = uglavnom se ne slažem, 3 = uglavnom se slažem i 4 = potpuno se slažem) (Zvizdić-Meco i Dautbegović, 2009). U ovom istraživanju Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti subskale nezadovoljstvo školom iznosi .76 (N = 400).

Skala opterećenja u školi (Zvizdić i Dautbegović, 2009) nastala je za potrebe ovog istraživanja. Nakon uvida u dostupnu literaturu, te nakon individualnih razgovora sa učenicima, izdvojeni su potencijalni faktori opterećenja učenika u školi, pa je razvijena skala putem koje se ispituje učenikov doživljaj opterećenja u školi (UO – Zvizdić i Dautbegović, 2009). Skala se sastoji od 17 razumljivih čestica prilagođenih uzrastu mlađih adolescenata. Učesnici su na skali Likertovog tipa od 4 stepena (1 = uopšte se ne slažem, 2 = uglavnom se ne slažem, 3 = uglavnom se slažem i 4 = potpuno se slažem) procjenjivali u kojoj mjeri se sa svakom navedenom česticom slažu. Na kraju skale se nalazi i jedna čestica otvorenog tipa koja ostavlja mogućnost učenicima da navedu ono što im se ne sviđa ili im otežava boravak u školi, a nije spomenuto kroz prethodne čestice u skali. Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti u provedenom istraživanju iznosi .74 (N = 400).

Postupak

Nakon što su školske vlasti i roditelji / staratelji dali pismenu saglasnost kojom odobravaju učešće djece u istraživanju, provedeno je istraživanje u prostorijama osnovnih škola. Istraživanje je realizirano metodom grupno vođenog rada. Učesnicima je na početku kratko objašnjen postupak i svrha istraživanja, nakon čega su zamoljeni za saradnju i iskrenost u odgovaranju. Popunjavanje skala i upitnika trajalo je u prosjeku 45 minuta, tj. jedan školski čas. Također, u istraživanju su prikupljeni podaci o stepenu obrazovanja roditelja uz pomoć sistema EMIS Print (Education Management Information System) u prisustvu školskog osoblja.

Rezultati

U Tabeli 1 prikazani su rezultati kompletne regresijske analize za kriterijsku mjeru učenikov doživljaj opterećenja u školi.

Tabela 1. *Rezultati kompletne regresijske analize za kriterijsku mjeru učenikov doživljaj opterećenja u školi*

PREDIKTORI	r_{iy}	β	t	p
Percipirana socijalna podrška od obitelji	-.218**	-.037	-.889	.375
Percipirana socijalna podrška od nastavnika	-.355**	-.146	-3.285	.001
Percipirana socijalna podrška od vršnjaka	-.094	.039	.945	.345
Nezadovoljstvo školom	.592**	.542	12.636	.000
Stepen obrazovanja majke	.151**	.146	3.297	.001
Stepen obrazovanja oca	.060	.037	.848	.397
	R = .634	R ² = .402	F = 43.95	p = .00

Kao što je moguće vidjeti iz Tabele 1, prediktorske varijable percipirana socijalna podrška od nastavnika, nezadovoljstvo školom i stepen obrazovanja majke zajedno objašnjavaju 40.2 % varijance kriterijske mjere učenikov doživljaj opterećenja u školi. Koeficijent multiple korelacije između prediktorskih varijabli i kriterijske mjere učenikov doživljaj opterećenja u školi iznosi .634 ($F = 43.95$; $p = .00$).

Nezadovoljstvo školom je prediktor sa najvećim doprinosom u objašnjenju učenikovog doživljaja opterećenja u školi ($\beta = .542$; $p = .00$). Prediktorske varijable, koje također imaju značajan doprinos u objašnjenju ove kriterijske mjere, su stepen obrazovanja majke ($\beta = .146$; $p = .001$) i percipirana socijalna podrška od nastavnika ($\beta = -.146$; $p = .001$).

Vrijednosti beta pondera za ostale prediktorske varijable su ispod statističke značajnosti (percipirana socijalna podrška od obitelji $\beta = -.037$, $p = .375$; percipirana socijalna podrška od vršnjaka $\beta = .039$, $p = .345$; stepen obrazovanja oca $\beta = .037$, $p = .397$).

Diskusija

Rezultati regresijske analize ukazuju na to da se učenikov doživljaj opterećenja u školi najbolje može predvidjeti na temelju nezadovoljstva školom, što znači da učenici koji izvještavaju o višoj razini nezadovoljstva školom doživljavaju i višu razinu opterećenja. Iako u dosadašnjim istraživanjima nije ispitivan odnos između (ne)zadovoljstva školom i doživljaja opterećenja, mnoga istraživanja ukazuju na važnost učenikovog subjektivnog doživljaja kada su u pitanju različiti aspekti prilagodbe u školi. Joksimović (2004) navodi da pozitivni stavovi učenika prema školi i nastavnicima, koji su posljedica povoljne školske klime, utječu na redovnije pohađanje škole i veće školsko postignuće učenika, kao i na njihovu veću spremnost za učešće u drugim školskim aktivnostima. Jedan od prvih modela kvalitete školskog života predložili su Epstein i McPartland (1976). Kvaliteta života u školi, prema ovim autorima, temelji se na tri dimenzije učeničkih reakcija, a to su: opće zadovoljstvo školom, predanost školskim obavezama i reakcije na nastavnike. Očekivati je da, ukoliko se u učionicama izgradi poticajno okruženje u kojem učenici i nastavnici rado borave, učenici doživljavaju školu kao mjesto gdje su sigurni i sretni, te se time potiče bolji angažman učenika i uspjeh u učenju. Rezultati istraživanja ukazuju na to da učenici koji doživljavaju visoku kvalitetu školskog života manje neopravdano izostaju iz škole (Leonard i sur., 2000; prema Raboteg-Šarić i sur., 2009).

Nadalje, rezultati provedenog istraživanja ukazuju na to da podrška od nastavnika predstavlja značajan prediktor učenikovog doživljaja opterećenja u školi. Učenici koji percipiraju višu razinu podrške od nastavnika doživljavaju nižu razinu opterećenja u školi. Ovaj nalaz je u skladu sa mnogim rezultatima dobijenim u ranijim istraživanjima, a koji dosljedno ukazuju na to da su učenici općenito zadovoljniji, ne doživljavaju visoku razinu opterećenja i postižu bolje rezultate kada osjećaju prihvatanje, podršku i razumijevanje od nastavnika (Klarin, 2000; Raboteg-Šarić i sur., 2009; Šimić Šašić i Sorić, 2011). Interakcija nastavnik-učenik je konstrukt koji uključuje veći broj različitih komponenti koje su međusobno povezane a, općenito gledajući, interakcija može biti pozitivna ili negativna. Upravo pozitivnu interakciju između nastavnika i učenika karakterizira visoka podrška (Šimić Šašić, 2011). Često se ističe i važnost utjecaja nastavničke podrške autonomiji učenika, koja je povezana sa povećanjem intrinzične motivacije,

angažmanom pri učenju, školskim postignućem, te općenito boljom prilagodbom u svim aspektima funkcioniranja učenika u školi (Grolnick i Ryan, 1987; Reeve i Jang, 2006; Ryan i Grolnick, 1986; Williams i Deci, 1996; prema Bubić i Goreta, 2015). Uvažavanje, prihvatanje i poticanje od strane nastavnika odražava se na učenikovu motivaciju za učenje (Bezinović i Ristić-Dedić, 2004). Novija istraživanja i radovi konstantno ističu važnost pozitivnih odnosa između nastavnika i učenika kada je u pitanju učenikova prilagodba u školi, pri čemu je, pored komponente poučavanja, u fokusu istraživača sve češće i socioemocionalna komponenta ovoga odnosa (Šimić Šašić, 2011). Za razliku od podrške od strane nastavnika, podrška od strane obitelji i vršnjaka nije se pokazala statistički značajnom kada je u pitanju učenikov doživljaj opterećenja u školi. Opterećenja u školi učenici značajnim dijelom dovode u vezu sa svojim nastavnicima te ih nerijetko smatraju jedinama koji mogu imati utjecaj na smanjenje tih opterećenja. Očito je da nastavnici predstavljaju najvažniji izvor podrške kada je u pitanju prevazilaženje poteškoća u školskom kontekstu.

Varijabla koja u ovom istraživanju ima jednak doprinos u objašnjenju učenikovog doživljaja opterećenja u školi, kao i podrška od strane nastavnika, je stepen obrazovanja majke. Međutim, ovdje je u pitanju pozitivna povezanost, što znači da učenici čije majke imaju viši stepen obrazovanja doživljavaju veću razinu opterećenja u školi. Iako rezultati mnogih istraživanja ukazuju na to da visokoobrazovani roditelji imaju pozitivan stav prema obrazovanju, koji mogu prenijeti i na svoje dijete, te pokazuju veće interesovanje za školu i djetetove aktivnosti u školi, postoje i neki drugi utjecaji visokoobrazovanih roditelja koji se ponekad mogu negativno odraziti na učenikov odnos prema školi. Noack (2004) navodi da obrazovaniji roditelji postavljaju pred djecu veće zahtjeve. Ti zahtjevi ponekad mogu prevazilaziti kapacitete i mogućnosti učenika, što može dovesti do osjećaja preopterećenosti i nezadovoljstva. S druge strane, rezultati istraživanja koje je proveo Sirin (2005) ukazuju na to da obrazovni status roditelja predstavlja mjeru obiteljskog socioekonomskog statusa, pri čemu socioekonomski status ima značajnu ulogu u formiranju očekivanja učenika u školskom kontekstu (Sirin, 2005). Djeca iz obitelji sa višim socioekonomskim statusom u okviru svoga doma najčešće imaju svoj prostor za učenje, potreban materijal, te mnogo veće mogućnosti da postižu bolji školski uspjeh i da se duže obrazuju, ali, s druge strane, zbog svih tih pogodnosti, takva djeca će u školskom kontekstu u kojem nedostaju adekvatni uslovi i sredstva za rad procijeniti veću preopterećenost u odnosu na djecu kojoj i u okviru njihovog obiteljskog okruženja nisu zadovoljene ove potrebe, tj. ispunjeni navedeni uslovi. Dakle, djeca obrazovnijih roditelja često mogu imati očekivanja koja škola neće biti u mogućnosti ispuniti, zbog čega mogu doživljavati višu razinu opterećenja u školi. Varijabla stepen obrazovanja oca ipak se nije pokazala statistički značajnom u objašnjenju učenikovog doživljaja opterećenja u školi. Dobijeni rezultat je moguće objasniti osvrtom na rezultate istraživanja koji

ukazuju na to da su majke tradicionalno više angažirane u obrazovnom procesu, posebno kada je u pitanju osnovna škola (Babarović i sur., 2009). Markuš (2005) također naglašava da je majka više nego otac uključena u svakodnevne školske aktivnosti, zbog čega je stepen obrazovanja majke nerijetko značajna varijabla kada su u pitanju istraživanja koja se tiču učenikovog funkcioniranja u školi.

Zaključak

Kroz ovo istraživanje je ispitan odnos između prediktorskih varijabli (percipirana socijalna podrška od obitelji, nastavnika i vršnjaka, nezadovoljstvo školom, stepen obrazovanja majke i oca) i učenikovog doživljaja opterećenja u školi. Istraživanje je provedeno na uzorku od ukupno 400 mlađih adolescenata, učenika iz šest osnovnih škola Kantona Sarajevo. Na osnovu rezultata ovog istraživanja moguće je zaključiti da u objašnjenju varijance kriterijske mjere učenikov doživljaj opterećenja u školi učestvuju sljedeće prediktorske varijable: nezadovoljstvo školom, percipirana socijalna podrška od nastavnika i stepen obrazovanja majke. Prediktor sa najvećim doprinosom u objašnjenju ove kriterijske mjere je nezadovoljstvo školom.

U Bosni i Hercegovini je izuzetno mali broj istraživanja iz ovoga područja. To na određeni način pokazuje da obrazovna politika u Bosni i Hercegovini još uvijek ne posvećuje dovoljno pažnje unapređenju kvalitete života učenika. Identifikacija faktora povezanih s učenikovim doživljajem preopterećenosti u školi doprinijet će boljem razumijevanju ponašanja učenika. Kada su u pitanju opterećenja, posebno je važno identificirati ključna područja za razvoj intervencija kojima će se pomoći "rizičnim" učenicima i time povećati njihovu uspješnost obrazovanja.

Literatura

- Babarović T., Burušić, J. i Šakić, M. (2009). Uspješnost predviđanja obrazovnih postignuća učenika osnovnih škola republike Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 18, 673–695.
- Bezinović, P. i Ristić-Dedić, Z. (2004). Škola iz perspektive učenika. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Bogunović, B. i Polovina, N. (2007). Obrazovno-materijalni kontekst porodice i odnos učenika prema školovanju. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 1, 99–114.
- Bubić, A. i Goreta, I. (2015). Akademske i socijalne odrednice općeg zadovoljstva školom. *Psihologijske teme*, 24, 473–493.
- Dautbegović, A. (2010). Determinante prilagodbe mlađih adolescenata u školi. Magistarski rad. Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju.
- Hammen, C. (2009). Adolescent Depression. Stressful Interpersonal Context and Risk for Recurrence. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 200–204.
- Hinderlie, H. i Kenny, M. E. (2002). Attachment, social support, and college adjustment among Black students at predominantly White universities. *Journal of College Student Development*, 43, 327–340.
- Irons, C. i Gilbert, P. (2005). Evolved mechanisms in adolescent anxiety and depression. The role of attachment and social rank systems. *Journal of Adolescents*, 28, 325–341.
- Joksimović, S. (2004). Komunikacija u nastavi i psihosocijalna klima u školi. *Pedagogija*, 2, 1–11.
- Klarin, M. (2005). Doprinos vršnjačkih odnosa percepciji socijalne podrške kod djece školske dobi (zbornik radova). Zadar: Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja predškolske djece Sveučilišta u Zadru, 69–84.
- Krnjajić, S. (2006). Učenik pod stresom. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 1, 151–173.
- Markuš, M. (2005). Psihosocijalne determinante školskih izostanaka. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Noack, P. (2004). The family context of preadolescents' orientations toward education: Effects of maternal orientations and behavior. *Journal of Educational Psychology*, 96(4), 714–722.
- Raboteg-Šarić, Z., Šakić, V. i Brajša-Žganec, A. (2009). Kvaliteta života u osnovnoj školi: povezanost sa školskim uspjehom, motivacijom i ponašanjem učenika. *Društvena istraživanja*, 4–5, 697–716.

- Schultheiss, D. P. & Blustein, D. L. (1994). Contributions of family relationship factors to the identity formation process. *Journal of Counseling and Development*, 73, 159–166.
- Sirin, S. R. (2005). Socioeconomic Status and Academic Achievement: A Meta-Analytic Review of Research. *Review of Educational Research*, 75, 417–453.
- Šimić Šašić, S. i Sorić, I. (2011). Kvaliteta interakcije nastavnik-učenik: povezanost s komponentama samoreguliranog učenja, ispitnom anksioznošću i školskim uspjehom. *Suvremena psihologija*, 14(1), 35–55.
- Tubić, D. (2004). Atribucije osobina nastavnika i aktivnost učenika u nastavi. *Bibliid*, 3–4, 270–289.
- Vulić-Prtorić, A. i Sorić, I. (2002). Skala anksioznosti za djecu. U: K. Lacković-Grgin, A. Proroković, V. Čubela i Z. Penezić (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika* (str. 123–129). Zadar: Filozofski fakultet.
- Wentzel, K. R. (2003). School Adjustment. In I. Weiner (Series Ed.), W. M. Reynolds & G. E. Miller (Vol. Ed.), *Handbook of Psychology. Vol. 7. Educational psychology* (1–653). Canada: Wiley & Sons. Inc.
- Zvizdić, S. (2015). Socijalna podrška i rezilijencija kod djece i adolescenata. Filozofski fakultet u Sarajevu. Dostupno na: <http://www.ff-eizdavastvo.ba/Knjige.aspx> (pristupljeno 17. 11. 2015. godine)

CERTAIN ASPECTS OF FAMILY AND SCHOOL CONTEXT AS DETERMINANTS OF PUPIL'S PERCEPTION OF THE WORKLOAD AT SCHOOL

Abstract

The aim of the research was to examine the relationship between certain aspects of family and school context and pupils' perception of the workload at school. An examination of the contribution of predictor variables (perceived social support from family, teachers and peers, dissatisfaction with the school, mother's and father's level of education) in explaining pupils' perception of the workload at school was attempted. The study involved younger adolescents i.e. seventh and eighth grade pupils from six primary schools of Sarajevo Canton (N = 400). Instruments applied within the study were: Social Support Appraisals Scale (Dubow and Ullman, 1989), Workload at School Scale (Zvizdić and Dautbegović, 2009) and subscale of dissatisfaction with the school from Children's Anxiety Scale (Wieczerkowski at al., 1973). The results obtained after regression analysis indicate that three predictor variables (dissatisfaction with the school, perceived social support from teachers and mother's level of education) explain 40.2 % variance of the criterion measure of pupils' perception of the workload at school. The Multiple Correlation Coefficient between predictor variables and criterion measures was .63 ($F = 43.95$; $p = .00$). Dissatisfaction with the school, which primarily depends on the frequency of negative experiences that accumulate during the education of children and adolescents, and partly as a result of fear of testing and failure (Vulić-Prtorić and Sorić, 2002), stands out as the predictor with the largest contribution to the criterion score ($\beta = .54$; $p = .00$).

Keywords: *workload at school, dissatisfaction with the school, teacher support*

Nina Hadžiahmetović, Goran Opačić, Predrag Teovanović,
Ratko Đokić, Jadranka Kolenović-Đapo

MOŽE LI SE NEUROTICIZAM MJERITI ZADACIMA SILOGISTIČKOG REZONOVANJA?

Sažetak

Cilj je istraživanja ispitati da li se ljudi na opozitima dimenzije neuroticizma razlikuju u rezultatu koji postižu na silogističkom rezonovanju. Dobijena razlika omogućila bi korištenje zadataka rezonovanja za indirektno mjerenje neuroticizma. Istraživanje je provedeno na 32 studenta psihologije. Faktorizacijom čestica emocionalnosti izdvojen je korpus stavki koji je korišten za pripremu zadataka rezonovanja. Konstruisana su 4 tipa zadataka kategoričkog silogizma – modus ponens (MP), modus tollens (MT), afirmacija konsekvensa (AK) i negacija antecedenta (NA), ukupno 64 silogizma (16 x 4) koji su sadržavali neurotske iskaze u premisama i konkluziji. Pri tome je u konkluziji uvedena ego-referensa, tako da je svaka konkluzija formulisana u prvom licu jednine. Korišteni su i pretest podaci na dimenziji neuroticizma iz Upitnika ličnosti NEO-PI-R, te pretest podaci intelektualnih sposobnosti mjereni Ravenovim progresivnim matricama za napredne. Svi instrumenti pokazuju dobre metrijske karakteristike, a unutrašnja konzistentnost zadataka rezonovanja kreće se u rasponu .84 do .95. Provedena je mješovita 2 x 4 ANCOVA, pri čemu je tip zadatka uveden kao faktor variranja unutar grupa, dihotomizovani neuroticizam kao faktor variranja između grupa, a intelektualne sposobnosti kao kovarijat. Zavisna varijabla je stepen uvjerenja u konkluziju koje je operacionalizovano kao prihvatanje neurotskih konkluzija (MP i AK) i odbacivanje ne-neurotskih konkluzija (MT i NA). Značajnom se pokazala interakcija zadatak x dihotomizovani neuroticizam $F(3,27) = 5.05, p < .01, h^2 = .36$, gdje grupa sa visokim neuroticizmom pokazuje veće uvjerenje od grupe sa niskim neuroticizmom na modus ponensu ($M = .86, SD = .05$ vs. $M = .79, SD = .11$), modus tollensu ($M = .65, SD = .26$ vs. $M = .36, SD = .22$) i granično ($p = .06$) negaciji antecedenta ($M = .48, SD = .31$ vs. $M = .30, SD = .20$). Jedino na afirmaciji konsekvensa veće uvjerenje pokazuje grupa sa niskim neuroticizmom ($M = .70, SD = .13$) od grupe sa visokim neuroticizmom ($M = .50, SD = .19$), što bi se moglo objasniti lakšim prepoznavanjem lažnih pozitiva kod ljudi sa neurotskim tendencijama.

Ključne riječi: *neuroticizam, silogističko rezonovanje, tip zadatka, inteligencija*

Uvod

Neuroticizam je jedna od najčešće mjerenih dimenzija ličnosti. Potvrđena je u svim taksonomijama ličnosti zasnovanim na upitnicima (npr. NEO-PI-R, Costa & McCrae, 1992; HEXACO-PI-R, Lee & Ashton, 2004), deskriptorima riječi (npr. pridjevima, Big Five, John & Srivastava, 1990; imenicama, Saucier, 2003) i implicitnim mjerama (npr. Schmukle, Back & Egloff, 2008). Od svih crta ličnosti, neuroticizam je najviše povezan sa osjetljivošću na prijetnju i tendencijom da se doživljava negativan afekat (Larsen & Ketelaar, 1989; Marshall, Lefringhausen & Ferenczi, 2015). Najčešće se opisuje pridjevima kao što su napet (naspram opušten), nervozan (naspram bezbrižan) i promjenljiv (naspram stabilan) (Denissen & Penke, 2008). S obzirom na osnovne karakteristike, pokazuje se deteriorišućim prediktorom pamćenja (Neupert, Mroczek & Spiro III, 2008); dimenzionalnim markerom nespecifičnog opšteg rizika za razvoj mentalnih poremećaja (Ormel i sar., 2013) i stabilnim prediktorom negativnog afekta i životnog nezadovoljstva (Costa & McCrae, 1980; Gutiérrez, Jiménez, Hernández & Puente, 2005; McCrae & Costa Jr, 1991). Na temelju ovih empirijskih nalaza, očigledno je da je neuroticizam osobina od primarnog značaja u oblasti javnog zdravstva (Lahey, 2009).

Ova dimenzija je i metrijski relevantan konstrukt, s obzirom na to da je upitnička procjena neuroticizma u korelaciji sa davanjem socijalno poželjnih odgovora. S tim u vezi, neuroticizam je negativno povezan sa skalom laži na Eysenckovom upitniku, pod eksperimentalnom instrukcijom da se upravlja dojmovima na socijalno poželjan način (Jackson & Francis, 1999). Dodatno je evidentna i konzistentna pozitivna povezanost između socijalno poželjnog prikazivanja i stvarnih individualnih razlika u emocionalnoj stabilnosti (npr. Ones, Viswesvaran & Reiss, 1996). U novijim studijama neuroticizam predviđa idealni i deceptivni self na društvenim mrežama, s ciljem upravljanja samoprezentacijom (Michikyan, Subrahmanyam & Dennis, 2014).

S obzirom na to da upitnička samoprocjena može biti i pod kontrolisanim (upravljanje dojmovima) i nekontrolisanim (samozavaravanje) stilom odgovaranja (Paulhus, 1984), sve učestalije je korištenje alternativnih načina procjene osobina ličnosti. Kao metod indirektnog mjerenja ličnosti do sada su najčešće korišteni testovi implicitnih asocijacija (Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998; Greenwald, Nosek & Banaji, 2003). Pri tome se pretpostavlja da će biti brže povezivanje ego-sintonih atributa ličnosti (npr. napet, uplašen, nervozan za neuroticizam) sa zamjenicom u prvom licu jednine ('ja'), nego povezivanje istih atributa sa udaljenim referentom (na primjer, *oni*, odnosno 'drugi' u zadatku). Zavisna varijabla je diferencijalno vrijeme reakcije u ovim asocijacijama. Međutim, test

implicitnih asocijacija manje je u praktičnoj upotrebi, posebno u procesu selekcije (Bing, LeBreton, Davison, Migetz & James, 2007), a takođe je osjetljiv i na upotrebu strategija na način da se svjesno produžava vrijeme reakcije prilikom pozivanja atributa sa preferiranom metom (Fiedler, Messner, & Bluemke, 2006).

Stoga bi od posebnog značaja bilo razvijanje alternativnih načina indirektno procjene ličnosti. Uzimajući u obzir to da i upravljanje dojmovima i samozavaravanje predstavljaju tendencije pristrasnog odgovaranja (Pauls & Stemmler, 2003), interesantno bi bilo ispitati je li moguće prirodni varijabilitet u kognitivnim pristrasnostima iskoristiti za operacionalizaciju individualnih razlika u ličnosti. Tako se kognitivne pristrasnosti definišu kao sistematski obrasci odstupanja od normativne racionalnosti, pri čemu zaključci mogu biti izvedeni na nelogičan način (Haselton, Nettle & Andrews, 2005). S obzirom na to da je rasuđivanje podjednako domena individualnih razlika, koliko i osobine ličnosti, operacionalizovanje sadržaja osobina ličnosti putem zadataka rasuđivanja bi mogao biti alternativni metod za indirektno mjerenje crta ličnosti.

Upravo se za mjerenje individualnih razlika u rezonovanju, odnosno demonstraciju odstupanja od normativne racionalnosti, najčešće koristi paradigma pristrasnosti uvjerenja zasnovana na silogističkom rezonovanju. Silogizam je argument sastavljen od dvije premise i konkluzije. Smatra se opravdanim, odnosno validnim, ako i samo ako konkluzija nužno slijedi iz premisa, pri čemu je neophodno pretpostaviti da su premise apsolutno istinite (Hardegree, 1999). S obzirom na navedeno, pristrasnost uvjerenja se manifestuje u tendenciji prihvatanja konkluzija, na osnovu njihovog sadržaja, a ne na osnovu formalno-logičke validnosti. U fundamentalnom eksperimentu Evansa, Barstona i Pollarda (1983), ali i u narednim studijama (npr. Markovits & Nantel, 1989; Oakhill & Johnson-Laird, 1985), dosljedno je pokazan sljedeći obrazac: (1) glavni efekat validnosti, pri čemu je značajno veći procenat biranja validnih nego nevalidnih konkluzija; (2) glavni efekat uvjerenja, pri čemu je značajno veći procenat biranja uvjerljivih nego neuvjerljivih konkluzija; te značajna interakcija *validnost x uvjerenje*, pri čemu je konzistentno veći procenat prihvatanja uvjerljivih nevalidnih nego neuvjerljivih nevalidnih konkluzija.

Operacionalizacija crta ličnosti putem paradigme pristrasnosti uvjerenja bila bi važna zbog indirektnog mjerenja. Prvo, ispitanik nije upoznat sa svrhom testiranja, pri čemu mu se zadaje uputstvo o procjeni rezonovanja, a ne ličnosti. Drugo, zadavanje ego-sintonog sadržaja relevantnog za mjerenje crta ličnosti trebalo bi aktivirati odgovor na osnovu iskustva, a ne validnosti, što je pod uticajem automatskog procesiranja informacija (Denes-Raj & Epstein, 1994). Dodatno, čak i u uslovu aktivacije dubinskog procesiranja (Denes-Raj & Epstein, 1994) prilikom rješavanja silogizama, i dalje je dostupan sadržaj determinisan izvanracionalnim faktorima. Pri tome, sadržaj ima funkciju distraktora u produkovanju normativno racionalnih odgovora, što bi rješenja na osnovu sadržajne, a ne logičke valjanosti, trebalo učiniti dostupnijim.

Ovakvo predviđanje bilo bi u skladu sa spomenutom paradigmom pristranosti uvjerenja, prema kojoj je sadržaj silogizma, a ne njegova formalno-logička validnost, odlučujući za prihvatanje ili odbacivanje konkluzije. Nasuprot tome, teorija hiper-emocije (Johnson-Laird, Mancini & Gangemi, 2006), prema kojoj intenzivni precipitirajući događaj izaziva afektivno zasićenu ruminaciju o iskustvu, i posljedično veći stepen racionalnosti u domenu ruminacije, predviđa da bi zadavanje ego-sintonog sadržaja relevantnog za ličnost trebalo proizvesti veći stepen uspješnosti na sintonom sadržaju ličnosti. Za razliku od prethodne postavke, sadržaj ne bi imao funkciju distraktora, nego facilitatora. Još jedan konstrukt na osnovu kojeg bi se moglo opravdati kombinovanje formalnog aspekta rezonovanja sa interferišućim sadržajem je radno pamćenje (Engle, Tuholski, Laughlin & Conway, 1999). Prema ovom konceptu, osobe sa većim kapacitetom radnog pamćenja bi bile u stanju bolje potisnuti sintoni sadržaj ako bi on bio u konfliktu sa formalno-logičkim odgovorom. Ovakav ishod sličan je predviđanju ishoda teorije hiper-emocije, s tim da su mehanizmi u osnovi dvije paradigme različiti. U slučaju teorije hiper-emocije, veća uspješnost u rezonovanju je rezultat ruminacije o precipitirajućem događaju, dok je u paradigmi radnog pamćenja bolje rezonovanje rezultat potiskivanja precipitirajućeg iskustva. Iako se ova studija ne bavi specifično otkrivanjem procesa koji su u osnovi rezonovanja, razlika u stepenu biranja sintonih ili distonih konkluzija deriviranih iz sadržaja ličnosti bila bi važna, jer bi zadaci rezonovanja mogli biti korišteni za zahvatanje individualnih razlika u ličnosti, nezavisno od kognitivnih procesa.

S tim u vezi, u ovoj studiji se nastojalo ispitati postoji li statistički značajna razlika u uvjerenju na silogizmima sa neurotskim sadržajem između ispitanika na pozitivnom, odnosno negativnom opozitu dimenzije neuroticizma. Dodatno se nastojalo provjeriti da li će rezonovanje zavisiti od inteligencije, s obzirom na to da bi uspješnost u silogističkom rezonovanju generalno mogla zavisiti i od intelektualnih sposobnosti. Iako je na ovaj način bilo moguće operacionalizovati i druge dimenzije ličnosti, preliminarna operacionalizacija izvršena je na neuroticizmu zbog njegovog prediktivnog značaja za mnoge kliničke i izvankliničke varijable.

Metod

Uzorak i nacrt

Učestvovalo je 32 ispitanika ($\bar{Z} = 28$), studenata treće i četvrte godine psihologije. Pošto je provedena studija preliminarna, nije posebno bilježena dob učesnika, ali je približni raspon između 24 i 25 godina. Korištena je mješovita 2 x 4 ANCOVA, pri čemu je izvor varijabiliteta između grupa neuroticizam – dihotomizovan na

osnovu vrijednosti medijane (visoki / niski), izvor varijabiliteta unutar grupa tip zadatka (*modus ponens*, *modus tollens*, afirmacija konsekvensa i negacija antecedenta), a intelektualne sposobnosti kovarijat. Zavisna varijabla je stepen uvjerenja u konkluziju, koje je operacionalizovano kao prihvatanje neurotskih konkluzija (MP i AK) i odbacivanje ne-neurotskih konkluzija (MT i NA).

Instrumenti

Zadaci silogističkog rezonovanja (Hadžiahmetović, Opačić i Teovanović, 2015)

U svrhu ovog istraživanja posebno su konstruisani zadaci silogističkog rezonovanja sa neurotskim sadržajem: *modus ponens* (MP), *modus tollens* (MT), afirmacija konsekvensa (AK) i negacija antecedenta (NA). Mogu se opisati kroz dvije dimenzije: 1. slijedi – ne slijedi (prihvatanje – odbacivanje konkluzije) i 2. crta – kontracrta (neuroticizam – emocionalna stabilnost), pri čemu su konkluzije kod dva tipa silogizma (MP i AK) neurotskog smjera, a kod druga dva tipa (MT i NA) smjera emocionalne stabilnosti. Pri tome je slaganje sa konkluzijama neurotskog smjera (odgovor ‘slijedi’), a neslaganje sa konkluzijama smjera emocionalne stabilnosti (odgovor ‘ne slijedi’) indikator prihvatnja neurotskih silogizama. U ovom istraživanju konačni skor je formiran kao prihvatanje konkluzija neurotskog smjera, nezavisno od tačnosti odgovora.

Zadaci su konstruisani na osnovu sadržaja Upitnika ličnosti HEXACO-PI-R (Lee & Ashton, 2004), pri čemu je analizom glavnih komponenti deriviran prvi faktor neuroticizma sa 16 stavki. Svaka stavka transformisana je u format četiri tipa kategoričkog silogizma, što ukupno daje 64 silogizma. Pri tome je svaki put u premisi *minor* i konkluziji uvedena ego-referenca izražena zamjenicom u prvom licu jednine, kako bi identifikacija sa ego-sintonim konkluzijama bila veća.

Primjeri sva četiri tipa silogizma neurotskog i stabilnog smjera za jednu HEXACO stavku prikazani su ispod.

Tako je sadržaj stavke – *Ne reagujem emotivno čak ni kada većina ljudi to čini* – transformisan u kategorički silogizam na sljedeći način:

Modus ponens (MP)	Modus tollens (MT)
Premisa 1: Svi koji reaguju emotivno su ranjivi.	Premisa 1: Svi koji reaguju emotivno su ranjivi.
Premisa 2: Ja reagujem emotivno.	Premisa 2: Ja nisam ranjiv.
Zaključak: Ja sam ranjiv.	Zaključak: Ja ne reagujem emotivno.

Afirmacija konsekvensa (AK)	Negacija antecedenta (NA)
Premisa 1: Svi koji reaguju emotivno su ranjivi.	Premisa 1: Svi koji reaguju emotivno su ranjivi.
Premisa 2: Ja sam ranjiv.	Premisa 2: Ja ne reagujem emotivno.
Zaključak: Ja reagujem emotivno.	Zaključak: Ja nisam ranjiv.

MP i MT su validni silogizmi, te je prihvatanje konkluzije tačan odgovor, dok su AK i NA nevalidni silogizmi, te je u ovom slučaju odbacivanje konkluzije tačan odgovor. Unutrašnja konzistencija ovih zadataka je visoka i u rasponu .84-.95.

Upitnik ličnosti NEO-PI-R (Knežević, Džamonja-Ignjatović i Đurić-Jočić, 2004)

Za mjerenje neuroticizma korištena je subskala iz upitničke forme za procjenu ličnosti NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992; adaptacija Knežević, Džamonja-Ignjatović i Đurić-Jočić, 2004). Upitnik se sastoji od 240 stavki i namijenjen je mjerenju pet velikih dimenzija ličnosti (domena): Neuroticizma, Ekstraverzije, Otvorenosti, Saradljivosti i Savjesnosti. Domene sadrže po 6 subskala namijenjenih mjerenju užitih aspekata ličnosti, tzv. faceta, sa po 8 stavki. Slaganje sa tvrdnjom izražava se na petostepenoj skali Likertovog tipa. Unutrašnja konzistencija domena je dobra i kreće se u rasponu od .86 do .92. Na facetama su koeficijenti pouzdanosti niži i kreću se u rasponu od .56 do .81, a stabilnost poslije šestogodišnjeg intervala i dalje je dobra (.70–.83). U ovom istraživanju primijenjeno je 48 stavki za neuroticizam i unutrašnja konzistencija ove subskale iznosi $\alpha = .79$.

Ravenove progresivne matrice za napredne (ARPM) (Raven, J. Raven, J. C. & Court, 1999)

Mjerenje Spearmanovog g-faktora inteligencije i sposobnosti stvaranja neverbalnih spoznaja i uočavanja smisla (tzv. eduktivne sposobnosti) vršeno je primjenom Ravenovih progresivnih matrica za napredne. Serija za napredne obuhvata 36 zadataka, čija se složenost i težina postepeno povećava. Test je zadavan uz vremensko ograničenje od 40 minuta. Pokazuje dobre metrijske karakteristike, pri čemu se unutrašnja konzistencija kreće u rasponu od .83 do .87. Korelacije sa drugim mjerama intelektualnih sposobnosti su visoke i u rasponu su od .49 do .53. Korelacija sa verbalnim faktorom je nešto niža (.42) u odnosu na neverbalni faktor (.55). Unutrašnja konzistencija dobijena na 390 ispitanika (Đokić, 2012), od kojih je 32 bilo uključeno u ovo istraživanje i dalo pisanu saglasnost za korištenje podataka inteligencije, iznosi .82.

Postupak

Istraživanje je provedeno primjenom grupnog testiranja u terminima redovne nastave, a studenti su dobili kompenzatorne bodove u nastavi u zamjenu za učešće. Korišteni su pretest podaci Ravenovih progresivnih matrica iz serije za napredne, za koje je prethodno dobijena saglasnost. U dodatne dvije sesije, primijenjen je Upitnik za procjenu ličnosti NEO-PI-R i kategorički silogizmi. Prilikom rješavanja silogizama ispitanicima je dato uputstvo da je potrebno da procijene da li konkluzija nužno slijedi iz premisa i da je prihvate, ako i samo ako nužno slijedi iz premisa. Pri tome nije spomenuta prava svrha mjerenja ličnosti. Provjereno je i da li ispitanici prepoznaju pravu svrhu istraživanja, međutim, nijedan ispitanik nije dao odgovor koji bi uputio da je svjesno odgovarao u skladu sa dispozicijama ličnosti, te su rezultati svih ispitanika zadržani u istraživanju. Nakon provođenja istraživanja ispitanici su dobili informacije o svrsi istraživanja.

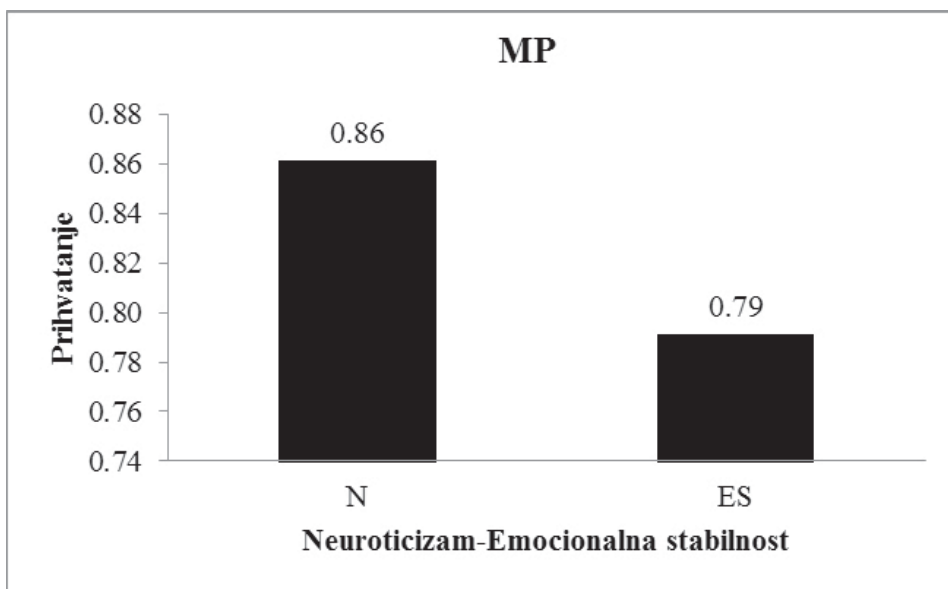
Rezultati

Da bi se ispitalo postoji li razlika u uvjerenju na silogističkom rezonovanju neurotskog sadržaja, s obzirom na individualne razlike u neuroticizmu, kao i da li je ta razlika determinisana intelektualnim sposobnostima, prvo je provedena analiza kovarijanse, a zatim i korelacijska analiza između neuroticizma i njegovih faceta i uvjerenja na rezonovanju, kada se kontroliše uticaj inteligencije. Pri tome, zavisna varijabla računata je kao prihvatanje neurotskih konkluzija (MP i AK) i odbacivanje ne-neurotskih konkluzija (MT i NA), pošto su konkluzije na modus tollensu i negaciji antecedenta formulisane u smjeru emocionalne stabilnosti.

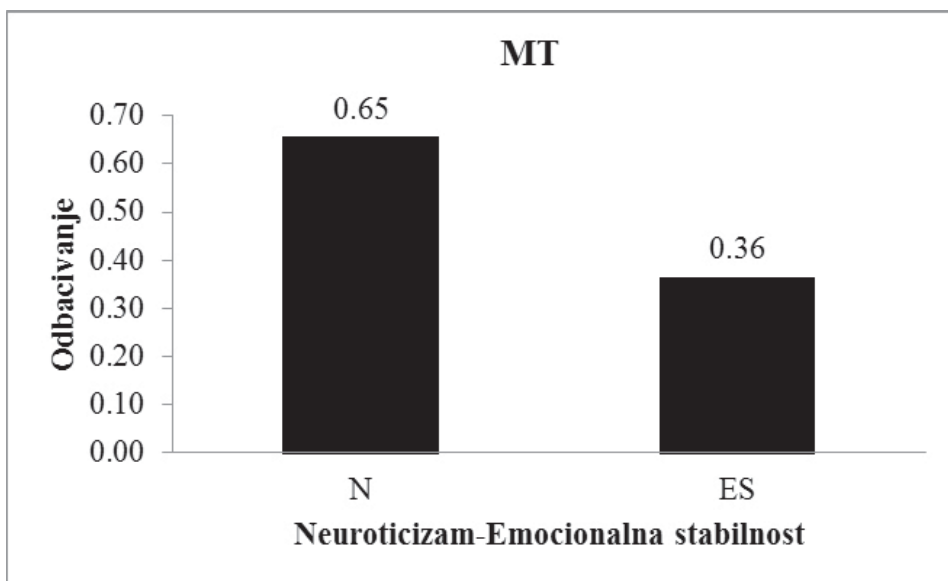
Mješovita 2 x 4 ANCOVA pokazala je glavni efekat neuroticizma $F_{(1,29)} = 5,11, p < .05, h^2 = .15$, pri čemu ispitanici sa visokim neuroticizmom pokazuju veći stepen prihvatanja neurotskih konkluzija ($M = .62, SD = .03$) u odnosu na emocionalno stabilne ispitanike ($M = .54, SD = .03$). Međutim, ovaj efekat kvalifikovan je interakcijom dihotomizovani neuroticizam x tip zadatka $F_{(2,27)} = 5.05, p < .01, h^2 = .36$. Efekti po tipu zadatka prikazani su na Dijagramima 1–4.

MOŽE LI SE NEUROTICIZAM MJERITI
ZADACIMA SILOGISTIČKOG REZONOVANJA?

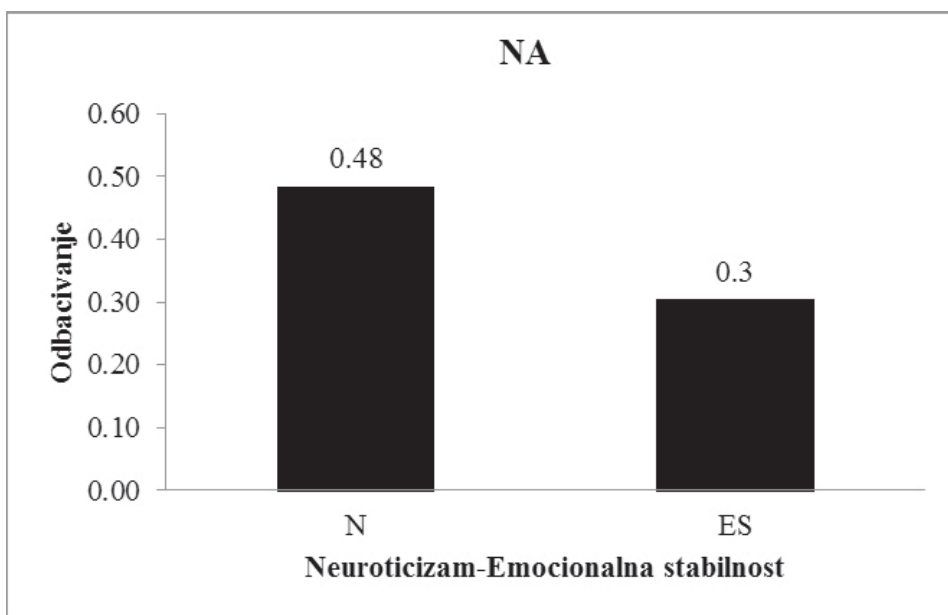

Dijagram 1. Prihvatanje konkluzije modus ponensa u funkciji neuroticizma

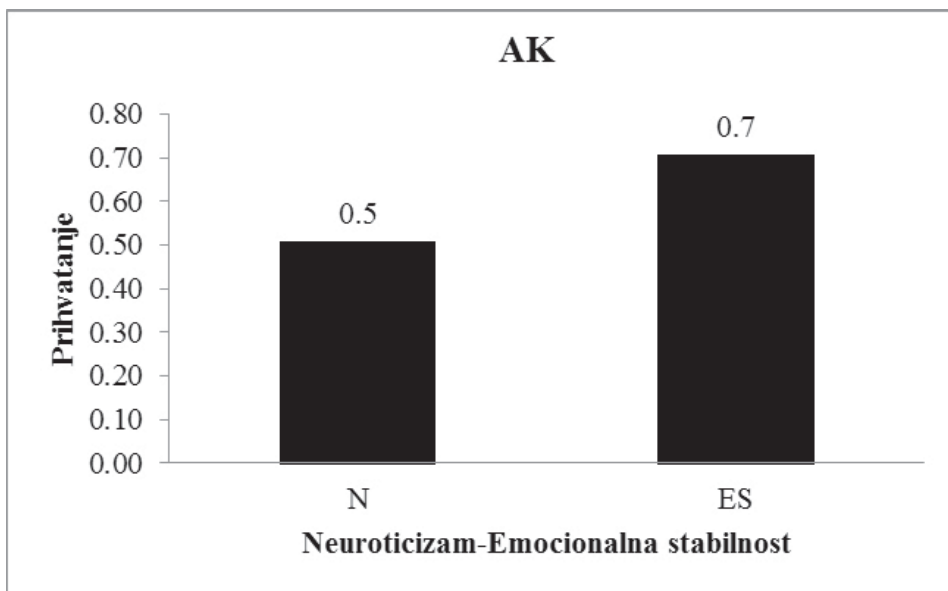

Dijagram 2. Odbacivanje konkluzije modus tollensa u funkciji neuroticizma

MOŽE LI SE NEUROTICIZAM MJERITI
ZADACIMA SILOGISTIČKOG REZONOVANJA?

Dijagram 3. Odbacivanje konkluzije negacije antecedenta u funkciji neuroticizma

Dijagram 4. Prihvatanje konkluzije afirmacije konsekvensa u funkciji neuroticizma

Na tipu zadatka MP, gdje je prihvatanje konkluzije neurotski indikator, ispitanici sa visokim neuroticizmom¹ pokazuju veći stepen prihvatanja nego emocionalno stabilni ispitanici ($M = .86, SD = .05$ vs. $M = .79, SD = .11$). Na tipu zadatka MT, gdje je odbacivanje ne-neurotske konkluzije takođe neurotski indikator, N ispitanici jednako pokazuju veći stepen neslaganja nego ES ispitanici ($M = .65, SD = .26$ vs. $M = .36, SD = .22$). I na trećem tipu silogizma, NA, N ispitanici pokazuju veći stepen odbacivanja ne-neurotskih konkluzija nego ES ispitanici ($M = .48, SD = .31$ vs. $M = .30, SD = .20$), iako je ovaj efekat marginalno značajan ($p = .06$). Izuzetak od ovog obrasca nastaje na tipu zadatka AK, pri čemu je prihvatanje konkluzije neurotski indikator. U ovom slučaju ES ispitanici značajno više prihvataju neurotsku konkluziju nego N ispitanici ($M = .70, SD = .13$ vs. $M = .50, SD = .19$). Zanimljivo je pri tome da intelektualne sposobnosti nisu imale nikakav direktni ili indirektni efekat na rezonovanje na neurotskom sadržaju.

S obzirom na to da je moguće da dihotomizacija na osnovu medijane nije precizno diskriminisala ispitanike na suprotnim krajevima dimenzije neuroticizma, provedena je i korelaciona analiza između neuroticizma i njegovih faceta i uvjerenja na rezonovanju, sa kontrolom i bez kontrole intelektualnih sposobnosti (Tabela 1). Kako je prethodno i pokazano, neuroticizam pozitivno korelira sa uvjerenjem na svim tipovima silogizma, osim na afirmaciji konsekvensa, gdje je korelacija između dispozicionog neuroticizma i slaganja sa neurotskom konkluzijom obrnutog smjera ($r = -.35, p < .05$). Značajni efekti istog smjera dobijeni su i na neurotskoj faceti vulnerabilnosti. Iako je većina korelacija na drugim facetama granično značajna, uglavnom veličine .25, što upućuje na umjerenu povezanost, pretpostavlja se da bi na većem uzorku ti efekti postali značajni.

Zanimljiv rezultat je parcijalna korelacija neuroticizma i njegovih faceta sa prihvatanjem neurotskih konkluzija. Nakon što se kontroliše inteligencija, sve korelacije neuroticizma i njegovih faceta impulsivnosti, vulnerabilnosti i socijalne nelagode sa prihvatanjem neurotskih konkluzija se povećavaju, a u slučaju hostilnosti, prethodno neznačajna korelacija postaje granično značajna. Smjer korelacije je identičan kao i kada se inteligencija ne drži konstantnom, uz ponovo jedini izuzetak pristrasnosti na AK kod emocionalno stabilnih ispitanika. Još jedno odstupanje zabilježeno je na najjednostavnijem tipu silogizma modus ponens (MP), gdje uvođenjem inteligencije prvobitna korelacija između neuroticizma i rezonovanja ($r = .34, p < .05$) postaje neznačajna ($r = .15, p > .05$). Čini se da intelektualne sposobnosti imaju uticaj na rezonovanje jedino na ovom tipu silogizma.

1 U daljem tekstu će, radi preglednosti, umjesto sintagme "ispitanici sa visokim neuroticizmom" biti korištena oznaka N ispitanici, a umjesto sintagme "emocionalno stabilni ispitanici" oznaka ES ispitanici. Ove oznake su korespondentne dijagramskim oznakama na apscisi (Dijagrami 1–4).

Tabela 1. *Korelacije i parcijalne korelacije između uvjerenja na rezonovanju i neuroticizma*

	MP	MT	AK	NA	A	H	D	SN	I	V	N
Bivarijatne korelacije											
MP		.16	-.16	.11	.04	.29gr	.01	.26	.23	.26	.34*
MT			-.75**	.75**	.20	.15	.07	.27gr	.18	.43**	.33*
AK				-.55**	-.14	-.16	-.09	-.23	-.26	-.31gr	-.35*
NA					.12	.09	.06	.16	.03	.30gr	.24
RPMN	.11	.30	-.22	.23	.19	.28	.08	-.10	-.10	-.04	.12
Parcijalne korelacije nakon što se kontroliše inteligencija											
MP		-.03	-.07	.06	.02	.14	-.03	.14	.22	.12	.15
MT			-.76**	.68**	.27	.34gr	.18	.45**	.45**	.48**	.51**
AK				-.48**	-.21	-.33gr	-.16	-.29	-.42**	-.40*	-.43**
NA					.18	.22	.06	.22	.27	.43**	.33gr

MP – modus ponens; MT – modus tollens; AK – afirmacija konsekvensa; NA – negacija antecedenta; RPMN – Ravenove progresivne matrice za napredne; A – Anksioznost; H – Hostilnost; D – Depresivnost; SN – Socijalna nelagoda; I – Impulsivnost; V – Vulnerabilnost; N – Neuroticizam; **p < .01; *p < .05

Diskusija

U ovoj preliminarnoj studiji cilj je bio ispitati razlike u uvjerenju na silogističkom rezonovanju s obzorom na pripadnost opozitnim vrijednostima dimenzije neuroticizma. Pretpostavljeno je da bi razlika između ispitanika sa visokim neuroticizmom i emocionalno stabilnih ispitanika u prihvatanju idiosinkratičnih ego-sintonih konkluzija mogla biti posredan indikator rezonovanja pod uticajem dispozicija ličnosti. Tome u prilog bi išlo i nepostojanje efekta inteligencije na rezonovanje.

Preliminarni rezultati djelimično opravdavaju pretpostavke, uzimajući u obzir to da razlika između grupa na opozitnim krajevima neuroticizma postoji u očekivanom smjeru, ali je ona također i pod uticajem tipa zadatka. Tako N ispitanici više od ES ispitanika prihvataju neurotske konkluzije (MP) i odbacuju ne-neurotske konkluzije (MT i NA). Izuzetak je na tipu zadatka AK, pri čemu N ispitanici više odbacuju neurotske konkluzije.

Na prvi pogled, kontradiktornom obrascu rezultata mogla je doprinijeti operacionalizacija zavisne varijable. Umjesto kao pristrasnost uvjerenja, odgovor na

silogizmima u ovoj studiji je operacionalizovan samo kao uvjerenje u smjeru neuroticizma, manifestovano kroz prihvatanje neurotskih i odbacivanje ne-neurotskih konkluzija, bez obzira na tačnost rješenja. Međutim, ako se uvaži i tačnost, onda se ne može govoriti o pristrasnosti na modus ponensu (MP), jer nema konflikta između validnosti i sadržaja, pošto je prihvatanje neurotske konkluzije ujedno i tačno rješenje. Ovaj najjednostavniji tip silogizma se generalno prihvata mnogo više nego modus tollens (Blanchette & Leese, 2011; Johnson-Laird, Byrne & Schaeken, 1992), i to posebno kod sadržajem zasićenih silogizama (Fumero, Santamaría & Johnson-Laird, 2011). Pošto ovaj tip silogizma ima najveću stopu tačnosti, razlika u uspješnosti u smjeru N ispitanika, s obzirom na nisku diskriminativnost modus ponensa, je neočekivan rezultat. Naprotiv, čini se da je neurotski sadržaj imao facilitujućii efekat na ispitanike sa povišenim neuroticizmom, jer su bili značajno uspješniji od emocionalno stabilnih. Međutim, u ovom slučaju, dispozicije ličnosti su bile u interakciji sa dispozicijama sposobnosti. Kod modus tollensa (MT), prihvatanje konkluzije je ujedno i tačan odgovor. Za razliku od modus ponensa, ovdje je konflikt uvjerenja mogao biti indukovana sadržajem zadatka, pošto bi za N ispitanike prihvatanje značilo i slaganje sa ego-distonom konkluzijom. Na ovaj način bi se odbacivanje ne-neurotske konkluzije moglo pripisati rješavanju silogizma na osnovu sadržajne, a ne logičke validnosti. Drugi razlog ovog rezultata na MT može biti i sam tip silogizma, čiji je indeks težine mnogo veći od prethodnog, jer tek 10 % ljudi pokuša falsifikovati pravilo (Evans, 1989), što je potrebno za ispravno rješenje ovog silogizma. Međutim, dobijeni rezultat je bitan jer pokazuje da ustvari emocionalno stabilni ispitanici uspješnije rješavaju silogizam stabilnog sadržaja. Dalje, negacija antecedenta (NA) i afirmacija konsekvensa (AK) spadaju u kognitivne greške, pri čemu konkluzija nikako ne može biti derivirana iz premisa, te je jedino validno rješenje odbacivanje konkluzije. Tako na NA, N ispitanici odbacuju ne-neurotsku konkluziju više od ES ispitanika, što upućuje na to da su uspješniji u rezonovanju od emocionalno stabilnih. Jednako na AK, N ispitanici više odbacuju neurotsku konkluziju, što ih takođe čini uspješnijim u rezonovanju od emocionalno stabilnih.

Dakle, ako se svi rezultati analiziraju sa aspekta tačnosti, onda izgleda da su, generalno, i N ispitanici i ES ispitanici ustvari uspješniji, a ne pristrasniji u rezonovanju na ego-sintonim silogizmima. Ovaj naizgled kontraintuitivan nalaz bi mogla objasniti spomenuta teorija hiper-emocije (Johnson-Laird, Mancini & Gangemi, 2006). Prema ovoj teoriji, inače vezanoj za etiologiju psihopatološkog poremećaja, vanjski događaj dovodi do iniciranja osnovne emocije (straha, tuge, ljutnje), koja je racionalna s obzirom na uzrok, ali pretjeranog intenziteta. Prisustvo emocije dovodi do usmjeravanja kognicije na precipitirajući događaj, što paradoksalno za posljedicu ima hiper-racionalnost, ali samo u domenu poremećaja. Analogno tome, veća uspješnost se očekuje i u rezonovanju na ego-sintonim crtama ličnosti. Međutim, nalazi teorije hiper-emocije, iako obećavajući, nisu uvijek konzistentni. Tako ekstravertovani ispitanici zaista bolje rješavaju silogizme

ekstravertovanog sadržaja, ali ispitanici visoko na neuroticizmu bolje rješavaju silogizme opozitnog sadržaja stabilnosti (Fumero, Santamaría & Johnson-Laird, 2011). U našem istraživanju je nalaz na kognitivnim greškama na ovaj način nekonzistentan, tako da N ispitanici generalno bolje rješavaju oba tipa nevalidnih silogizama, bez obzira kojeg su smjera.

Nadalje, teorija hiper-emocije veću uspješnost na ego-sintonom silogizmu objašnjava time što takav sadržaj omogućava hroničnu automatsku dostupnost idiosinkratičnih koncepata u asocijativnom pamćenju koji bi mogli facilitovati ispravno rješenje. Međutim, pri tome ostaje nejasno koliki je prag intenziteta osnovnih emocija koje bi usmjeravale kognicije ka precipitirajućem događaju. Dodatno, otvara se pitanje može li intenzitet emocija u crtama ličnosti biti toliko manifestan kao što je to slučaj kod psihopatoloških poremećaja? Čini se da, za sada, teorija hiper-emocije ne daje odgovor na ovo pitanje.

S druge strane, teorija mentalnih modela (Johnson-Laird & Byrne, 1991) bi mogla objasniti bolju uspješnost na ego-distonom silogizmu. Prema teoriji, rezonovanje se obavlja putem konstrukcije mentalnih modela u kojima se premise povezuju sa konkluzijom. Ukoliko se konkluzija ne čini iskustveno plauzibilnom, trebala bi da pokrene proces pretraživanja kontraegzemplara – modela koji bi sadržavali jednake premise, ali plauzibilniju konkluziju od ponuđene. Ako je moguće pronaći alternativni model, prvobitni se poništava. Time bi i rezonovanje trebalo biti uspješnije, jer je generalno povezano sa produkcijom alternativnih modela (Torrens, Thompson & Cramer, 1999). Dakle, da bi mentalni modeli postali kredibilnim teorijskim okvirom, potrebno je da proces rezonovanja obuhvati neuvjerljivu (ego-distonu) konkluziju koja će inicirati dubinsko pretraživanje kompetitivnih mentalnih modela. Međutim, teorija mentalnih modela ne može objasniti bolje rezonovanje na ego-sintonim konkluzijama, kao ni kako bi takvo procesiranje moglo biti automatizovano.

Pored toga, koncept radne memorije (Engle, Tuholski, Laughlin & Conway, 1999), koji u ovom slučaju podrazumijeva kapacitet da se operiše silogizmima, uz paralelnu interferenciju uvjerljivog neurotskog sadržaja, bi mogao objasniti veću uspješnost ispitanika visoko na neuroticizmu od stabilnih ispitanika, i to jedino na AK. Na ovom silogizmu, koji je konfliktan za ispitanike sa visokim neuroticizmom, neurotski sadržaj ima funkciju distraktora, jer ga treba zanemariti da bi se postiglo tačno rješenje. Stoga se pretpostavlja da bi ispitanici sa visokim neuroticizmom, koji imaju veći kapacitet radne memorije, trebali biti uspješniji u zanemarivanju sadržaja i time i rješavanju ovoga tipa silogizma. Međutim, iako nije mjeren kapacitet radne memorije u ovom istraživanju, objašnjenje je malo vjerovatno s obzirom na to da su intelektualne sposobnosti, inače u visokoj korelaciji sa radnom memorijom (npr. Ackerman, Beier & Boyle, 2005; Conway, Cowan, Bunting, Theriault & Minkoff, 2002; Süß, Oberauer, Wittmann, Wilhelm & Schulze, 2002), bile u nultoj korelaciji sa uspješnošću na rezonovanju, osim na modus ponensu (MP). Izostanak efekta intelektualnih sposobnosti bi svakako

bio očekivan, ako je ispravna pretpostavka da ego-sintone crte ličnosti determinišu rezonovanje. Ali, bez replikacije nalaza na većem uzorku ovakvu pretpostavku nije moguće primjenjivati kao generalno pravilo. Alternativno objašnjenje za uspješnost na AK nudi pretpostavka o depresivnom realizmu (Power & Dalgleish, 2008), prema kojoj ljudi sa povišenim neuroticizmom (i to posebno facetom depresivnosti) bolje prepoznaju lažne pozitivne (tzv. afirmativno formulisane logički nevalidne tvrdnje).

Uz sve navedeno, postoje i određena ograničenja same studije. Prvo, dihotomizacija dimenzije neuroticizma je izvršena prema medijani. Iako su na ovaj način ispitanici kategorizovani u grupu visokog i niskog neuroticizma, moguće je da bi veći efekti bili dobijeni pod strožim kriterijumima (formiranju grupa na osnovu prvog i trećeg kvartila). S obzirom na mali uzorak, takvu vrstu podjele nije bilo moguće izvršiti.

Upravo jedno od ograničenja ove studije je i veličina uzorka koja ne dozvoljava generalizaciju. Neke od korelacija između neuroticizma, odnosno njegovih faceta i rezonovanja, su umjerenog intenziteta, ali su neznačajne ili granično značajne. Moguće je da bi, uz veći uzorak, korelacije postale značajne, što bi omogućilo utemeljeniju interpretaciju nalaza. Međutim, čak i na uzorku ove veličine dobijeni su efekti koji donekle idu u prilog pretpostavkama o povezanosti crta ličnosti sa rezonovanjem.

Dodatni problem nastaje i prilikom kategorizacije silogizama prema sadržaju na silogizme neurotskog i sadržaja emocionalne stabilnosti. Preciznije, pošto su dispozicije ličnosti dimenzionalno operacionalizovane, upitno je da li je odbacivanje ne-neurotske konkluzije nužno i indikator opozitnog neurotskog odgovora, što se ovdje implicitno pretpostavlja. Jedna od glavnih poteškoća u pokušaju prikazivanja testa ličnosti u formatu testa kognitivnih sposobnosti je dimenzionalnost (Hofstee, 2008). Dok testovi kognitivnih sposobnosti sadrže međusobno isključujuća rješenja alternativnog izbora (tačno / netačno), odsustvo ekstremne vrijednosti na jednom kraju kontinuumu na testovima ličnosti ne znači nužno i prisustvo opozitnih ekstremnih vrijednosti. Ova pretpostavka bi mogla biti ispitana u narednim istraživanjima, gdje bi svaki tip silogizma bio zadavan u smjeru i kontrasmjeru. U ovom slučaju, MP i AK su uvijek zadavani u N+ smjeru, dok su MT i NA zadavani u opozitnom N- smjeru.

Takođe, pristrasnost uvjerenja nije operacionalizovana na standardan način jer u obzir nije uzeta tačnost rješenja. Stoga bi u narednim istraživanjima bilo preporučljivo koristiti samo nedvosmislene indikatore konflikta između sadržajne i logičke validnosti, odnosno kognitivne greške (AK i NA).

Dalje preporuke, kako bi test rezonovanja više ispunjavao kriterijume indirektnog mjerenja ličnosti, su da se bilježi vrijeme reakcije potrebno za rješavanje svakog silogizma. Ukoliko zadati sadržaj inicira automatski dostupne ego-asocijacije, onda bi vrijeme reakcije na ego-sintonim silogizmima trebalo biti kraće. Na ovaj način bi dubinsko procesiranje, koje je pod uticajem intelektualnih sposob-

nosti, bilo svedeno na minimum. Pošto u ovom istraživanju inteligencija *a priori* nije korelirala sa zavisnom varijablom (Tabela 1), odnosno uspješnošću na rezonovanju, postavlja se pitanje opravdanosti njenog uvođenja u model u funkciji kovarijata. S obzirom na to da inteligencija skoro neizostavno korelira sa rezonovanjem, prepostavili smo da postoji važno teorijsko utemeljenje da se kontroliše uvođenjem u model.

Bez obzira na određene nedostatke, preliminarne analize pokazuju da postoji osnov za dalje istraživanje povezanosti individualnih razlika u racionalnosti i ličnosti, što bi trebalo pokušati ispitati i na drugim crtama Petofaktorskog modela ličnosti.

Literatura

- Ackerman, P. L., Beier, M. E. & Boyle, M. O. (2005). Working memory and intelligence: The same or different constructs? *Psychological Bulletin*, 131(1), 30–60.
- Bing, M. N., LeBreton, J. M., Davison, H. K., Migetz, D. Z. & James, L. R. (2007). Integrating Implicit and Explicit Social Cognitions for Enhanced Personality Assessment. *Organizational Research Methods*, 10(1), 136–179.
- Blanchette, I. & Leese, J. (2011). The Effect of Negative Emotion on Deductive Reasoning: Examining the Contribution of Physiological Arousal. *Experimental Psychology*, 58(3), 235–246.
- Conway, A. R. A., Cowan, N., Bunting, M. F., Therriault, D. J. & Minkoff, S. R. B. (2002). A latent variable analysis of working memory capacity, short-term memory capacity, processing speed, and general fluid intelligence. *Intelligence*, 30, 163–183.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (1980). Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: Happy and unhappy people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38(4), 668–678.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (1992). Four ways five factors are basic. *Personality and Individual Differences*, 13(6), 653–65.
- Denes-Raj, V. & Epstein, S. (1994). Conflict Between Intuitive and Rational Processing: When People Behave Against Their Better Judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(5), 819–829.
- Denissen, J. J. A. & Penke, L. (2008). Neuroticism predicts reactions to cues of social inclusion. *European Journal of Personality*, 22, 497–517.
- Đokić, R. (2012). *Validacija zadataka opsega radnog pamćenja na bh. jezicima*. Neobjavljeni magistarski rad.
- Engle, R. W., Tuholski, S. W., Laughlin, J. E. & Conway, A. R. A. (1999). Working memory, short-term memory, and general fluid intelligence: A latent-variable approach. *Journal of Experimental Psychology: General*, 128(3), 309–331.
- Evans, J. St. B. T. (1989). *Bias in Human Reasoning: Causes and Consequences*. Hove, UK: Lawrence Erlbaum.
- Evans, J. St. B. T., Barston, J. L. & Pollard, P. (1983). On the conflict between logic and belief in syllogistic reasoning. *Memory & Cognition*, 11(3), 295–306.
- Fiedler, K., Messner, C. & Bluemke, M. (2006). Unresolved problems with the “I”, the “A”, and the “T”: A logical and psychometric critique of the Implicit Association Test (IAT). *European Review of Social Psychology*, 17, 74–147.
- Fumero, A., Santamaría, C. & Johnson-Laird, P. N. (2011). Ways of thinking: The Effect of personality on reasoning. *Psychology in Spain*, 15(1), 87–93.

- Greenwald, A. G., McGhee, D. E. & Schwartz, J. L. K. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1464–1480.
- Greenwald, A. G., Nosek, B. A. & Banaji, M. R. (2003). Understanding and using the Implicit Association Test: An improved scoring algorithm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(2), 197–216.
- Gutiérrez, J. G., Jiménez, B. M., Hernández, E. G. & Puente, C. P. (2005). Personality and subjective well-being: big five correlates and demographic variables. *Personality and Individual Differences*, 38, 1561–1569.
- Hadžiahmetović, N., Opačić, G. & Teovanović, P. (2015). *Relacije između emocionalnosti i rezonovanja na emocionalno relevantnim silogizmima*. Filozofski fakultet u Beogradu (neobjavljen rad).
- Hardegree, G. M. (1999). *Symbolic Logic: A First Course, 3rd ed.* McGraw-Hill College.
- Haselton, M. G., Nettle, D. & Andrews, P. W. (2005). The evolution of cognitive bias. In D. M. Buss (Ed.), *Handbook of evolutionary psychology* (pp. 724–746). Hoboken: Wiley.
- Hofstee, W. K. B. (2008). Intelligence and Personality: Do They Mix? In J. M. Collis & S. Messick (eds.) *Intelligence and Personality: bridging the gap in theory and measurement* (pp. 45–60). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Jackson, C. J. & Francis, L. J. (1999). Interpreting the correlation between neuroticism and lie scale scores. *Personality and Individual Differences*, 26, 59–63.
- John, O. P. & Srivastava, S. (1999). The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed., pp. 102–138). New York: Guilford.
- Johnson-Laird, P. N. & Byrne, R. M. J. (1991). *Deduction*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Johnson-Laird, P. N., Byrne, R. M. J. & Schaeken, W. (1992). Propositional reasoning by model. *Psychological Review*, 99(3), 418–439.
- Johnson-Laird, P. N., Mancini, F. & Gangemi, A. (2006). A Hyper-Emotion Theory of Psychological Illnesses. *Psychological Review*, 113(4), 822–841.
- Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T. & Đurić-Jočić, D. (1994). *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Lahey, B. B. (2009). Public health significance of neuroticism. *American Psychologist*, 64(4), 241–256.
- Larsen, R. J. & Katelaar, T. (1989). Extraversion, neuroticism, and susceptibility to positive and negative mood induction procedures. *Personality and Individual Differences*, 10(12), 1221–1228.

- Lee, K. & Ashton, M. C. (2004). Psychometric properties of the HEXACO personality inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 39, 329–358.
- Markovits, H. & Nantel, G. (1989). The belief-bias effect in the production and evaluation of logical conclusions. *Memory & Cognition*, 17(1), 11–17.
- Marshall, T. C., Lefringhausen, K. & Ferenczi, N. (2015). The Big Five, self-esteem, and narcissism as predictors of the topics people write about in Facebook status updates. *Personality and Individual Differences*, 85, 35–40.
- McCrae, R. R. & Costa Jr., P. T. (1991). Adding Liebe und Arbeit: The full Five Factor Model and well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17(2), 227–232.
- Michikyian, M., Subrahmanyam, K. & Dennis, J. (2014). Can you tell who I am? Neuroticism, extraversion, and online self-presentation among young adults. *Computers in Human Behavior*, 33, 179–183.
- Neupert, S. D., Mroczek, D. K. & Spiro III, A. (2008). Neuroticism moderates the daily relation between stressors and memory failures. *Psychology and Aging*, 23(2), 287–296.
- Oakhill, J. V. & Johnson-Laird, P. N. (1985). The effects of belief on the spontaneous production of syllogistic conclusions. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 37A, 553–569.
- Ones, D. S., Viswesvaran, C. & Reiss, A. D. (1996). The role of social desirability in personality testing for personnel selection: The red herring. *Journal of Applied Psychology*, 81(6), 660–679.
- Ormel, J., Jeronimus, B. F., Kotov, R., Riese, H., Bos, E. H., Hankin, B., Rosmalen, J. G. M. & Oldehinkel, A. J. (2013). Neuroticism and common mental disorders: Meaning and utility of a complex relationship. *Clinical Psychology Review*, 33, 686–697.
- Paulhus, D. L. (1984). Two-Component Models of Socially Desirable Responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(3), 598–609.
- Pauls, C. A. & Stemmler, G. (2003). Repressive and defensive coping during fear and anger. *Emotion*, 3(3), 284–302.
- Power, M. & Dalgleish, T. (2008). *Cognition and Emotion: From Order to Disorder*. Hove: Psychology Press.
- Raven, J., Raven, J. C. & Court, J. H. (1999). *Priručnik za Ravenove progresivne matrice i ljestvice rječnika. Progresivne matrice za napredne*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Saucier, G. (2003). Factor Structure of English-Language Personality Type-Nouns. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(4), 695–708.
- Süß, H.-M., Oberauer, K., Wittmann, W. W., Wilhelm, O. & Schulze, R. (2002). Working memory capacity explains reasoning ability – and a little bit more. *Intelligence*, 30, 261–288.

- Schmukle, S. C., Back, M. D. & Egloff, B. (2008). Validity of the Five-Factor Model for the Implicit Self-Concept of Personality. *European Journal for Psychological Assessment*, 24(4), 263–272.
- Torrens, D., Thompson, V. A. & Cramer, K. M. (1999). Individual Differences and the Belief Bias Effect: Mental Models, Logical Necessity, and Abstract Reasoning, *Thinking and Reasoning*, 5(1), 1–28.

CAN NEUROTICISM BE MEASURED THROUGH SYLLOGISTIC-REASONING TASKS?

Abstract

The aim of the study was to assess whether people with high and low levels of neuroticism differ in their syllogistic reasoning scores. This difference could enable an indirect measurement of neuroticism. The study was conducted on 32 psychology students. The initial item pool for reasoning task construction was extracted in a principal component analysis of neuroticism items. Four types of categorical syllogism were constructed: modus ponens (MP), modus tollens (MT), affirming the consequent (AC), and denying the antecedent (DA), overall 64 (16 x 4) syllogisms with neuroticism content in premises and conclusion. Ego-reference was added to the conclusion in a way that each conclusion was formulated in the first person singular. Pretest NEO-PI-R neuroticism scores, as well as Advanced Raven progressive matrices data were used in the study. All tests show good measurement characteristics with internal consistencies of reasoning tasks ranging from .84 to .95. A 2 x 4 mixed ANCOVA was conducted, with syllogism type as a within-subjects factor, dichotomized neuroticism as a between-subjects factor, and intellectual ability as covariate. The dependent variable was believability rate, operationalized as acceptance of neuroticism conclusion (MP and AC) and rejection of non-neuroticism conclusion (MT and DA). Syllogism type x dichotomized neuroticism interaction was significant $F_{(3,27)} = 5.05, p < .01, h^2 = .36$, with the high neuroticism group showing a greater believability rate on modus ponens ($M = .86, SD = .05$ vs. $M = .79, SD = .11$), modus tollens ($M = .65, SD = .26$ vs. $M = .36, SD = .22$), and marginally ($p = .06$) denying the antecedent ($M = .48, SD = .31$ vs. $M = .30, SD = .20$). Exceptionally on affirming the consequent the low neuroticism group showed higher believability ($M = .70, SD = .13$) than the high neuroticism group ($M = .50, SD = .19$), which could be accounted for by easier recognition of false positives in people with neurotic tendencies.

Keywords: *neuroticism, syllogistic reasoning, syllogism type, intellectual ability*

Jadranka Kolenović-Đapo, Nina Hadžiahmetović,
Nermin Đapo, Aida Muheljić

KONGRUENTNOST SAMOPROCJENE I SEMANTIČKE PROCJENE STILOVA HUMORA: PRELIMINARNA ANALIZA

Sažetak

Studija je imala za cilj ispitivanje kongruencije između samoprocjene stilova humora i procjene drugog u semantičkom prostoru deskriptora humora. Prema 2 x 2 modelu stilova humora, korištenje humora se objašnjava dimenzijama adaptivno-needaptivno (agresivni i samoporažavajući humor) i intrapsihički-interpersonalno (afilijativni i samouzdižući humor). U istraživanju je sudjelovalo 200 studenata Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Primijenjen je Upitnik za mjerenje stilova humora (HSQ) i Skala za procjenu deskriptora stilova humora, koja je ciljno konstruirana za istraživanje. Skalom se ispituje deskriptorska procjena zamišljenog drugog, čija su obilježja korespondentna stilovima humora. Unutrašnja konzistentnost upitničke mjere stilova humora kreće se u rasponu od .75 do .79. Eksplorativnom faktorskom analizom ispitan je latentni prostor deskriptora stilova humora, čime je objašnjeno 45 % varijance. Nakon eliminiranja određenih čestica, rezultati f aktorske analize pokazuju jasnu četverofaktorsku strukturu deskriptora koji odgovaraju opisu četiri tipa humora. Raspon unutrašnje konzistentnosti deskriptorskih faktora je od .85 do .90. U latentnom prostoru svih faktora izdvajaju se identični temeljni deskriptori, uz sadržajne razlike kod afilijativnog humora. Stoga su u EFA drugog reda ekstrahirana dva faktora sa 72 % objašnjene varijance, pri čemu prvi faktor odgovara deskriptorima afilijativnog i samouzdižućeg, a drugi faktor deskriptorima agresivnog i samoporažavajućeg humora, što upućuje na organizaciju faktora prema dimenziji adaptivnosti. Multi-dimenzionalno skaliranje faktorskih deskriptora upućuje na mogućnost opisivanja humora u dvodimenzionalnom prostoru, pri čemu raspodjela faktora u kvadrantima odgovara intersekciji opozita adaptivno i interpersonalno (afilijativni humor), adaptivno i intrapsihički (samouzdižući humor), needaptivno i interpersonalno (agresivni humor) i needaptivno i intrapsihički (samoporažavajući humor). Interkorelacije deskriptorske i upitničke mjere stilova humora pokazuju konvergenciju između istih stilova mjerenih samoprocjenom i semantičkom procjenom drugog.

Ključne riječi: *stilovi humora, faktorska struktura, semantička procjena, deskriptori*

Uvod

Psihologija humora kao zasebna psihološka disciplina u posljednje dvije decenije doživjela je svojevrsnu ekspanziju ponajprije zahvaljujući novim teorijskim modelima, preciznijim operacionim definicijama koje su doprinijele i razvoju novih mjernih instrumenata. Treba, međutim, napomenuti da su ranije konceptualizacije humora imale nekoliko nedostataka, koji su se nužno reflektirali i na psihometrijska ograničenja korištenih instrumenata (Sirigatti, Penzo, Giannetti i Stefanile, 2014). Zapravo, nekonzistentni rezultati na ovom području pokazali su neopravdanim tretiranje humora kao jednodimenzionalnog konstrukta, tako da se u novim konceptualizacijama humor tretira kao multidimenzionalni konstrukt, a njega Martin (2007) smatra procesom koji je određen: (1) socijalnim kontekstom, (2) kognitivno-perceptivnim aspektom, (3) emocionalnim reakcijama i (4) glasovno-bihevioralnim ekspresijama smijeha. Shodno različitim konceptualizacijama humora razvijen je veliki broj mjernih instrumenata koji se većinom temelje na samoiskazima. Pregledom literature možemo vidjeti da su u širokoj upotrebi veliki broj skala i upitničkih verzija, kao što su, naprimjer, *Procjena humora* (HUMA, Ruxton & Hester, 1987, prema Ruch, 1992); *Upitnik o smijehu* (Hall & Aliin, 1987; Rubinstein, 1983; Scott, 1989); *Skala za procjenu intencionalnog humora* (Bell, McGhee & Duffey, 1986, prema Ruch, 1992); *Skala za mjerenje humora kao općeg stila suočavanja* (CHS, Martin & Lefcourt, 1983); *Upitnik za ispitivanje tendencije reagiranja smijehom i smješkom u različitim socijalnim situacijama* (SHRQ, Martin & Lefcourt, 1984).

Skala smisla za humor (SHS, McGhee, 1994, 1996) jedna je od sveobuhvatnih mjera kojom se dobijaju podaci o stupnju uživanja u humoru, ozbiljnosti i sklonosti negativnim raspoloženjima, razdraganosti i pozitivnom raspoloženju, učestalosti smijanja, verbalnom humoru, upotrebi humora u svakodnevnom životu, ulozi humora u stresnim situacijama i globalnoj procjeni smisla za humor. *Multidimenzionalna skala smisla za humor* (Thorson & Powell, 1993) mjeri globalni smisao za humor i tri specifične komponente humora: kreativni humor, humor kao način suočavanja sa stresom i razumijevanje humora. *Indeks korištenja humora* (UHI, Graham, Papa & Brooks, 1992, prema Ruch, 1998) konstruiran je specifično za mjerenje funkcije humora u konverzaciji i uključuje subskale za mjerenje pozitivnog humora, negativnog humora i ekspresivnog korištenja humora, dok *Skala smisla za humor* (SHQ-6, Svebak, 1996) mjeri opći smisao za humor.

Međutim, posebnu pažnju naučne javnosti na području humora izazvao je multidimenzionalni model koji su razvili Martin, Puchlik-Doris, Larsen, Gray

i Weir (2003). Naime, navedeni autori su predložili 2 x 2 model stilova humora, na temelju kojeg je razvijen Upitnik za mjerenje stilova humora (HSQ). Ideja o modelu 2 x 2 razvijena je na temelju freudovskog poimanja humora kao odbrambenog mehanizma; konceptima Abrahama Maslowa, Carla Rogersa i Gordona Allporta, koji su smatrali smisao za humor obilježjem zdrave i zrele ličnosti, te na temelju empirijskih nalaza koji su pokazali da svi oblici humora ne doprinose podjednako psihosocijalnoj prilagodbi pojedinca (Martin i sur., 2003). Pretpostavka autora je da individualne razlike u korištenju humora treba tražiti duž dvije dimenzije: (1) intrapsihički-interpersonalno i (2) adaptivno i maladaptivno. Tačke kontinuuma dimenzija čine četiri stila humora: afilijativni, samouzdižujući, agresivni i samoporažavajući. Pri tome su u intrapsihičke stilove uključeni samouzdižujući i samoporažavajući, a u interpersonalne afilijativni i agresivni načini korištenja humora. Na drugoj dimenziji, adaptivnim stilovima pripadaju: afilijativni i samouzdižujući, dok su maladaptivni: agresivni i samoporažavajući humor.

Afilijativni stil humora (interpersonalni-adaptivni) koriste osobe koje imaju sposobnost da spontano, duhovito komuniciraju sa okolinom; pričaju šale ili smiješne stvari iz svoga života, zabavljaju i zasmijavaju druge s ciljem promoviranja dobrih interpersonalnih relacija i reduciranja tenzija koje postoje unutar neke grupe. Afilijativni stil humora umjereno je saturiran elementima samoomalovažavajućeg humora, međutim, osobe sa ovim dominantim stilom ne prelaze granice iznad kojih ugrožavaju vlastito samopoštovanje. U validacijskim studijama potvrđena je pretpostavka o povezanosti afilijativnog humora sa ekstraverzijom i otvorenosti za nova iskustva (Martin i sur., 2003; Kolenović-Đapo, 2005). Metaanalitička studija Sequela, Paez & Martínez-Sanchez (2015), kojom je obuhvaćeno 15 studija u kojima je ispitivan odnos između stilova humora i Pet velikih, pokazuje čvrstu povezanost afilijativnog humora sa ekstraverzijom.

Samouzdižujući humor (intrapsihički-adaptivni) koriste pojedinci koji imaju opći humoristički pogled na život i često pokazuju tendenciju da ih zabavlja životni nesklad, posebno u frustrirajućim i stresnim situacijama (Kuiper, Martin i Olinger, 1993; Martin i sur., 2003). Ovaj stil humora korespondira sa psihoanalitičkom definicijom humora, prema kojoj je humor "proces koji se u cjelosti odvija unutar jedne osobe". S obzirom na njegova adaptivna svojstva, Martin i sur. (2003) su pretpostavili njegovu povezanost sa otvorenosti za nova iskustva i negativnu povezanost sa neuroticizmom. Nalazi istraživanja (Martin & sur., 2003) pokazuju da je samouzdižujući stil humora negativno povezan sa neuroticizmom ($r = -.37$), te pozitivno sa ekstraverzijom ($r = .28$) i otvorenosti za nova iskustva ($r = .27$). Kolenović-Đapo (2012) izvještava da je od Pet velikih jedino ekstraverzija povezana sa samouzdižućim stilom ($r = .37$). Sequela i sur. (2015) su metaanalizom utvrdili negativnu povezanost neuroticizma i samouzdižućeg humora, međutim, utvrđene analize pokazuju nehomogenost rezultata između ekstraverzije i samouzdižućeg humora.

Agresivni humor (interpersonalni-maladaptivan) je usmjeren na ismijavanje i omalovažavanje drugih, odnosno, kako je opisao Zillman (1983), ovaj oblik humora se odnosi na korištenje sarkazma, ironije, izrugivanja, zadirkivanja i ismijavanja drugih osoba. Pojedinci koji koriste ovaj humor ne mogu se kontrolirati a da ne kažu nešto smiješno na račun druge osobe bez obzira na to kako će djelovati na nju. Sequela i sur. (2015) su utvrdili negativnu povezanost agresivnog humora sa faktorima savjesnosti i ugodnosti. O negativnoj povezanosti između agresivnog humora i faktora ugodnosti izvještavaju i drugi autori (Martin, 2003; Kolenović-Đapo, 2010, 2012; Saraglou i Scariot, 2002). Pored ova dva faktora, autorica Kolenović-Đapo (2012) je utvrdila da je i ekstraverzija značajan prediktor agresivnog stila humora. Pri tome, od faceta ekstraverzije kao značajni prediktori izdvajaju se potraga za senzacijom i odsustvo topline.

Samoporažavajući humor (intrapsihički-nedaptivni) je sklonost zabavljanja drugih na vlastitu štetu. Ovaj oblik humora uključuje pretjerano omalovažavanje / podcjenjivanje sebe, što se manifestira kroz kazivanje smiješnih stvari na vlastiti račun, odobravanje drugima da postanu „predmet“ humora, i istodobno smijanje sa drugima kada ih se ismijava (Martin i sur., 2003). Na osnovu deskripcije ponašanja osoba koje koriste ovaj stil humora očekuje se pozitivna povezanost samoporažavajućeg humora sa neuroticizmom (Sequela & sur., 2015), te negativna povezanost sa samopoštovanjem i općenito psihološkom dobrobiti (Martin & sur., 2003).

Iako stilovi humora zasebno koreliraju i sa faktorima ličnosti i sa psihološkom dobrobiti, čini se, međutim, da ne pokazuju inkrementalni doprinos varijance u objašnjenju dobrobiti iznad faktora ličnosti (Ruch & Heintz, 2013). S obzirom na to da se faktori ličnosti često operacionaliziraju putem pridjevskih deskriptora, u ovoj studiji se nastojalo ispitati da li će i deskriptorska operacionalizacija humora dovesti do kongruencije sa upitničkim procjenama. Tako je, na temelju modela 2 x 2, cilj istraživanja bio ispitati slaganje između upitničke samoprocjene stilova humora i semantičkog prostora tipičnih obilježja stilova humora.

Metod

Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo 200 studenata druge, treće i četvrte godine Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. S obzirom na to da je studija preliminarna, podaci o dobi nisu prikupljeni, ali je približni raspon od 20 do 23 godine.

Instrumentarij

Upitnik stilova humora

(Humor Styles Questionnaire – HSQ; Martin & Puchlik-Doris, 1999).

Upitnik za mjerenje stilova humora (HSQ) preveden je uz odobrenje autora i adaptiran za bosanskohercegovačko govorno područje (Savčić & Kolenović-Đapo, 2003). HSQ se sastoji iz četiri subskale: afilijativni humor (AFSH), samouzdižući humor (SUSH), agresivni humor (AGSH) i samoporažavajući humor (SPSH). Upitnik sadrži 32 čestice, a zadatak ispitanika je da na skali od sedam stupnjeva (od 1 – u potpunosti se ne slažem, do 7 – u potpunosti se slažem) za svaku česticu procijeni koliko se odnosi na njega. Svaka od četiri dimenzije sadrži po osam čestica, a rezultat je formiran kao linearna kombinacija procjena na osam čestica. U našem istraživanju koeficijent pouzdanosti unutarnje konzistencije za cijeli upitnik iznosi $\alpha = .81$, zadovoljavajuće pouzdanosti imaju i subskale: $\alpha = .78$ (afilijativni); $\alpha = .79$ (samouzdižući); $\alpha = .75$ (agresivni); $\alpha = .77$ (samoporažavajući).

Skala za procjenu deskriptora stilova humora

(Kolenović-Đapo i Hadžiahmetović, 2015).

Kao mjera procjene deskriptora stilova humora korištena je skala koja je originalno konstruirana za mjerenje self diskrepance između realnog i idealnog *ja* (Kolenović-Đapo i Hadžiahmetović, 2015). Inicijalno, skala se sastojala od 18 deskriptora ličnosti i njihovih opozita, a zadatak ispitanika jeste da na skali od 1 do 7 zaokruže vrijednost za koju misle da najbolje opisuje osobu A, osobu B, osobu C i osobu D. Skala je aplicirana pet puta (četiri puta za različite stilove humora i jednom općenito za procjenu osobe sa smislom za humor), s tim što je redoslijed zadavanja skale bio rotiran unutar grupa i između grupa. Za svaki opis uputa je varirana u skladu sa operacionalizacijom četiri stila humora. Zapravo, na temelju tipičnih čestica iz upitnika sastavljen je opis osobe A (afilijativni stil humora), osobe B (agresivni), osobe C (samouzdižući stil) i osobe D (samoporažavajući humor). Naprimjer: Za procjenu obilježja osobe sa afilijativnim stilom humora uputa je glasila:

Osoba A voli pričati šale ili životne događaje kojima daje zabavni prizvuk kako bi se drugi dobro osjećali. Puno se smije i šali sa članovima obitelji i prijateljima. Kada osjeti napetu atmosferu u obiteljskom, prijateljskom ili radnom okruženju, kaže nešto duhovito kako bi stvorila što ugodniju socijalnu atmosferu. Ova osoba je...

Nakon upute, sudionici su imali zadatak da za svaki bipolarni pridjev na skali od 1 do 7 zaokruže vrijednost za koju smatraju da najbolje opisuje osobu sa navedenim manifestacijama humora. Skala pokazuje dobre metrijske karakteristike, tako su dobijeni koeficijenti unutarnje konzistencije $\alpha = .90$ (tip A); $\alpha = .84$ (tip B); $\alpha = .87$ (tip C) i $\alpha = .85$ (tip D).

Postupak

Podaci su prikupljeni metodom grupnog rada. Za sudjelovanje u istraživanju učesnici su dobili kompenzatorske bodove.

Rezultati

Prije glavnih analiza urađene su preliminarne analize, pri čemu je, od ukupno 72 deskriptora, zadržano 47 deskriptora (deskriptori koji nisu imali zadovoljavajuće kriterije pouzdanosti su eliminirani iz daljnjih analiza). Uz primjenu analize glavnih komponenata sa varimax rotacijom izdvojeno je 4 faktora, a oni pokazuju jasnu strukturu deskriptora koji odgovaraju opisu četiri tipa humora (Tablica 1). U latentnom prostoru svih faktora izdvajaju se identični temeljni deskriptori, uz sadržajne razlike kod afilijativnog humora. Uvjeti adekvatnosti uzrokovanja su zadovoljeni i pokazuju koreliranost među varijablama dovoljnu za ekstrakciju latentnih faktora, kao i da interkorelaciona matrica odstupa od matrice identiteta, čime su preduvjeti za FA zadovoljeni.

Tablica 1. *Rotirana matrica faktorske strukture deskriptora humora u procjeni drugog*

	Komponente				h2
	1	2	3	4	
ljubazna_A	.72		.15	-.22	.59
nehumana_A	.72		.23	-.12	.59
maštovita_A	.70		.23		.55
pametna_A	.69		.17		.51
druželjubiva_A	.68				.48
zainteresirana_A	.65		.36		.55
mudra_A	.64		.14	.13	.44
nesavjesna_A	.59		.21		.40
pasivna_A	.58		.12		.36
pouzdana_A	.58		.27		.41
tužna_A	.58				.34
poštena_A	.58		.24	-.19	.42
nedosjetljiva_A	.55		.21		.35
popularna_A	.54		.14		.32
osjetljiva_A	.41		.15		.20
maštovita_D		.80		.13	.65

KONGRUENTNOST SAMOPROCJENE I SEMANTIČKE
PROCJENE STILOVA HUMORA: PRELIMINARNA ANALIZA

nedosjetljiva_D		.77			.60	
pasivna_D		.70			.49	
zainteresirana_D		.67			.45	
pametna_D		.66		.27	.52	
pouzdana_D		.62		.13	.41	
mudra_D	-.22	.62			.44	
tužna_D		.57		-,19	.37	
popularna_D		.55			.30	
nesavjesna_D		.54		.11	.16	.33
nehumana_D		.43		.20		.24
mudra_C	.26			.70		.56
pasivna_C	.20	.19		.68		.54
maštovita_C	.30			.67	.13	.56
zainteresirana_C	.22			.66		.50
nedosjetljiva_C	.18	.10		.66		.49
nesavjesna_C	.24	-.11		.62	-.17	.48
nehumana_C	.18			.59	-.12	.40
pouzdana_C	.32			.57		.43
pametna_C	.49			.53		.53
poštena_C	.38	.14		.47	-.19	.42
maštovita_B		.22			.74	.59
nedosjetljiva_B					.71	.51
pametna_B	-.15			.10	.69	.51
poštena_B	-.25	.10		-.11	.66	.52
pouzdana_B	-.25	.12			.64	.49
nehumana_B	-.33	.15			.63	.54
druželjubiva_B				-.12	.58	.36
nesavjesna_B	-.40	.14			.57	.51
pasivna_B	-.26	-.10			-.53	.37
zainteresirana_B	.17				.51	.30
mudra_B	.22				.42	.23
Varijanca (%)	15.47	10.08	9.77	9.70	45.03	

Dakle, eksplorativnom faktorskom analizom ispitan je latentni prostor deskriptora stilova humora, čime je objašnjeno 45 % varijance. Prvi faktor objašnjava 15.47, drugi 10.08, treći 9.77 i četvrti 9.70 % varijance. Matrica rotirane strukture prikazuje jasnu faktorsku soluciju, pri čemu prvi faktor definira tip A (afilijativni), drugi faktor tip D (samoporažavajući), treći faktor tip C (samouzdižući) i četvrti faktor tip B (agresivni). Faktori imaju dobre pouzdanosti u rasponu od .85 do .90.

U sva četiri tipa neki pridjevi su temeljni i ponavljaju se, ali ima i određene sadržajne razlike kod afilijativnog tipa, kao što je zastupljenost pridjeva ljubazna, popularna i druželjubiva.

Da bi se dalje ispitalo mogu li se ekstrahirani faktori opisati dvjema teorijskim dimenzijama, provedena je analiza komponenti drugog reda sa ekstrakcijom faktora prema Kaiser-Gutmannovom kriteriju (Tablica 2), pri čemu su jasno izdvojena dva faktora koji objašnjavaju oko 72 % varijance.

Tablica 2. *Matrica rotirane faktorske strukture stilova humora drugog reda*

	Komponente	
	1	2
stil_C	.90	
stil_A	.89	
stil_D	.13	.81
stil_B	-.18	.77

Pri tome, prvi faktor, koji čine stil C i A, objašnjava 41 %, a drugi faktor, koji zasićuju stil D i B, objašnjava 31 % varijance. Ova raspodjela ukazuje na podjelu prema dimenziji adaptivnosti, pri čemu prvi faktor odgovara adaptivnim, a drugi neadaptivnim stilovima, ali ne odstupa od teorijskog modela. Neizdvajanje raspodjele prema dimenziji intrapsihički-interpersonalno mogli bi se objasniti sadržajem deskriptora koji su identični, uz manju zastupljenost tzv. "socijalnih" deskriptora. Oni, pak, dominiraju u saturaciji faktora A (ljubazna, druželjubiva, popularna, osjetljiva), što je manje zastupljeno u drugim faktorima.

U Tablici 3 prikazana je interkorelaciona matrica stilova humora mjerenih upitničkom formom, kao i pridjevskim deskriptorima humora. Raspon značajnih korelacija je od umjerenih (.25) do visokih (.60). Obrasci korelacija unutar deskriptorskih stilova humora su očekivani, tako da međusobno koreliraju adaptivni (stil_A i stil_C, $r = .62, p < .01$) i neadaptivni (stil_B i stil_D, $r = .24, p < .01$), ali ne koreliraju između sebe, što upućuje na dobru konvergentnu i divergentnu valjanost. Slični obrasci korelacija mogu se opaziti i unutar upitničkih stilova, tako da afilijativni stil korelira sa samouzdižućim ($r = .39, p < .01$). O povezanosti između ova dva stila humora izvještavaju i drugi istraživači (Martin & sur., 2003; Kuiper, Grimshaw, Leite & Kirsh, 2004; Galloway, 2010; Kolenović-Đapo, 2012). Unatoč njihovoj različitoj usmjerenosti s obzirom na kriterij interpersonalno-intrapsihički, afilijativni i samouzdižujući stil humora pripadaju dimenziji višeg reda, koja je označena kao pozitivni ili adaptivni humor (Martin & sur., 2003). Donekle neočekivane povezanosti utvrđene su između agresivnog i samoporažavajućeg humora ($r = .22, p < .01$) i između agresivnog i samouzdižućeg stila ($r = .24, p < .01$). Prvu povezanost je moguće objasniti njihovom pretpostavljenom nadređenom dimenzijom maladaptivnosti. O povezanosti između agresivnog i samoporažavajućeg humora

izvještava Galloway (2010). Međutim, utvrđena povezanost između agresivnog i samouzdižućeg humora je neočekivana, tako da bismo mogli utvrđeni nalaz smatrati statističkim artefaktom. U dosadašnjim istraživanjima međusobna povezanost između ova dva stila niti se teorijski očekuje, niti je empirijski utvrđena (naprimjer, Kolenović-Đapo, 2010; Martin & sur., 2003; Sequela & sur., 2015).

Tablica 3. *Interkorelaciona matrica stilova i semantičkih deskriptora humora*

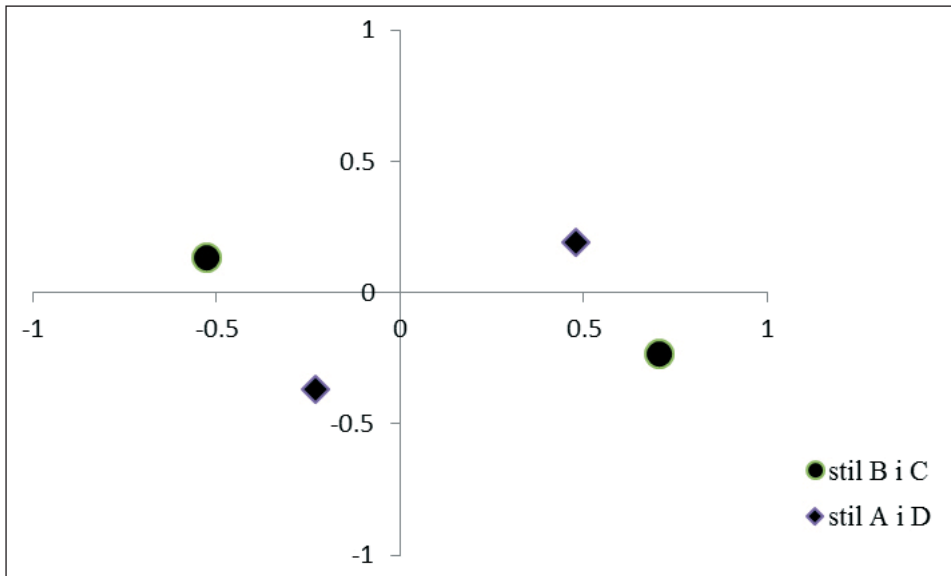
	stil_A	stil_B	stil_C	stil_D	AFIL_SH	SUZD_SH	AGR_SH	SPOR_SH
stil_A	1	-.12	.62**	.00	-.10	-.07	.11	-.02
stil_B		1	-.11	.24**	.12	.02	-.40**	-.14*
stil_C			1	.08	-.07	-.22**	.05	-.14*
stil_D				1	.05	.07	-.02	-.32**
AFIL_SH					1	.39**	.18*	-.01
SUZD_SH						1	.24**	.04
AGR_SH							1	.22**
SPOR_SH								1

stil_A – deskriptorska procjena afilijativnog humora; stil_B – deskriptorska procjena agresivnog humora; stil_C – deskriptorska procjena samouzdižućeg humora; stil_D – deskriptorska procjena samoporažavajućeg humora; AFIL_SH – upitnička samoprocjena afilijativnog humora; SUZD_SH – upitnička samoprocjena samouzdižućeg humora; AGR_SH – upitnička samoprocjena agresivnog humora; SPOR_SH – upitnička samoprocjena samoporažavajućeg humora; * $p < .05$; ** $p < .01$

I na samoprocjeni se dosta dobro potvrđuje konvergentna i divergentna valjanost unutar upitničke mjere stilova humora. Kada se porede ova dva tipa, obrasci korelacija su očekivanog intenziteta, ali donekle neočekivanog smjera. Stil A ne korelira ni sa jednim upitnički mjerenim stilom, stil B očekivano korelira sa agresivnim upitničkim, ali negativno, kao i nešto nižom povezanošću sa upitničkim samoporažavajućim. Stil C također korelira očekivano sa samouzdižućim i u niskoj je negativnoj korelaciji i sa samoporažavajućim humorom. Stil D također očekivano korelira sa samoporažavajućim humorom, ali je korelacija negativnog smjera. Generalno se ove korelacije mogu interpretirati na način da sudionici koji kod sebe procjenjuju određena obilježja humora na upitniku, istovremeno te iste crte slabije pr epoznaju kod zamišljene osobe na procjeni pridjeva. Ili drugačije rečeno, crte koje se prepoznaju kod drugog se istovremeno slabije prepoznaju kod sebe. Naime, čini se da ispitanici dobro opišu stil humora preko deskriptora kada opisuju vanjsku osobu, ali se onda izgleda distanciraju od ovih deskripcija kada opisuju sami sebe. Ovaj nalaz nas upućuje da bi u budućim istraživanjima pridjevsku deskriptorsku listu mogli iskoristiti za ispitivanje implicitnih asocijacija sa pojedinim tipovima humora (A-D).

Kako bismo provjerili da li je dvodimenzionalni prostor humora održiv i uz primjenu semantičkih deskriptora, provedeno je multidimenzionalno skaliranje. Izdvojene su dvije dimenzije čijom se intersekcijom izdvajaju 4 stila humora, pri čemu svaki stil pojedinačno odgovara po jednom kvadrantu. S obzirom na raspodjelu stilova, moglo bi se reći da Dimenziju 1 čine stil B i C, pri čemu C negativno korelira sa dimenzijom, a Dimenziju 2 stil A i D, pri čemu D negativno korelira sa dimenzijom (Dijagram 1). Ovaj nalaz je veoma sličan faktorskoj analizi drugog reda, a vizuelno skoro potpuno aproksimira teorijski 2 x 2 model.

Dijagram 1. Multidimenzionalno skaliranje deskriptorske procjene stilova humora

Diskusija

Generalno, rezultati preliminarne studije pokazuju da se četverofaktorska struktura stilova humora potvrđuje i primjenom deskriptora. Međutim, kao što smo mogli vidjeti, faktorskom analizom drugog reda ekstrahirana su dva faktora koja korespondiraju sa samo jednom dimenzijom (adaptivno-neadaptivno) originalnog modela Martina & sur. (2003). Multidimenzionalno skaliranje pokazuje održivost ove dvije dimenzije, čiji su kvadranti, kao što smo naveli, vizualno približni originalnom modelu, s razlikom da se afilijativni, samouzdižujući, agresivni i samoporažavajući stilovi humora raspoređuju s obzirom na kriterij adaptivnost / neadaptivnost, kao što je modelom predviđeno. Jedan od razloga zbog kojih pretpostavljamo da se dimenzija intrapsihičko-interpersonalno nije izdvojila može biti u samom sadržaju deskriptora.

Nadalje, stilovi humora međusobno koreliraju, što implicira da ne postoji isključivo jedan tipični stil na razini pojedinca. Prije bismo mogli kazati da postoji preferirani stil, ali da se u ovisnosti od situacije aktivira stil primjeren određenoj situaciji. U deskriptorskoj verziji, iako su opisana specifična humoristična ponašanja imaginarne osobe, od sudionika je traženo da označe u kojoj mjeri određeni pridjev najbolje opisuje osobu A, B, C, D. Rezultati faktorske analize pokazuju jasnu četverofaktorsku strukturu, međutim, kao što se može vidjeti (Tablica 1), značajan broj deskriptora se ponavlja u svim faktorima, što nas navodi na zaključak da unatoč različitim operacionalnim obilježjima stilova humora postoji tendencija automatskog reagiranja na koncept humor. Preciznije, dobijene nalaze mogli bismo objasniti implicitnim teorijama ličnosti. Ove teorije se sastoje od naših ideja koje se osobine ličnosti pojavljuju zajedno (Anderson & Sedikides, 1990; Sherman & Klein, 1994), odnosno, u nedostatku drugih informacija o nekoj ciljnoj osobi, koristimo se shemama kako bismo grupirali različite osobine koje se javljaju zajedno. Ako osoba ima smisla za humor, implicitna teorija nam kaže da je osoba vesela, druželjubiva, komunikativna, socijabilna (Kolenović-Đapo, 2012). U našem istraživanju isti deskriptori se pojavljuju u sva četiri stila humora (pametna, mudra, maštovita, zainteresirana, pouzdana). Pretpostavljamo da je došlo do generalizacije, ispitanici su prepoznali općenito obilježja humora bez obzira na stil humora koji je implicitno sadržan u sva četiri opisa. Odnosno, humor kao osobina ličnosti se općenito visoko vrednuje. I vjerovatno je da je prototipsko gledanje na koncept humora imalo značajnu ulogu u procjeni obilježja osoba sa različitim stilovima humora. Međutim, dobijene nalaze možemo također objasniti stajalištem o egzemplarima. Prema ovom stajalištu, formiranje mišljenja o nekom konceptu čine tragovi specifičnih slučajeva (Hintzmann, 1986; Medin & Schaffer, 1978). Pregledom rezultata faktorske analize primjećuju se specifičnosti vezane za određeni stil humora, kao naprimjer pridjev ljubazan za afilijativni stil, te tužan za samoporažavajući stil. Dobijeni nalazi se uklapaju u koncept naivne teorije, prema kojoj ljudi formiraju kategorije koristeći probablistička obilježja i sržna obilježja (u našem slučaju pridjevi). Sržni pojmovi su obilježja koja posjeduju svi primjeri neke teorije, a karakteristični samo pojedini pojmovi neke kategorije. Tako bi u našem istraživanju sržni pojmovi bili deskriptori, koji se pojavljuju u opisima sva četiri stila i koji su obilježja općenito koncepta humora. S druge strane, deskriptori koji su specifični za pojedini stil mogu se smatrati karakterističnim obilježjima općeg konstrukta humora.

Navedena objašnjenja se uklapaju u sljedeći istraživački nalaz koji pokazuje da su se deskriptorske procjene za stilove humora grupirale u dvodimenzionalni latentni prostor drugog reda, na dimenziji *adaptivno-neadaptivno*. Iako sličan rezultatima eksplorativne faktorske analize, multidimenzionalni latentni prostor deskriptorskih stilova humora pokazuje izvjesne specifičnosti. Tako sa prvom dimenzijom (x-osom) pozitivno korelira agresivni deskriptorski stil B, uz negativnu korelaciju samouzdružućeg deskriptorskog stila C. Slično tome, sa drugom dimenzijom (y-osom) afilijativni deskriptorski stil A korelira pozitivno, dok nega-

tivno korelira samoporažavajući deskriptorski stil D (Dijagram 1). Tako možemo reći da se stilovi C i B (2. i 4. kvadrant), kao i stilovi A i D (1. i 3. kvadrant), raspoređuju na dimenziji adaptivno-neadaptivno, s tim da adaptivni intrapersonalni stil C i adaptivni interpersonalni stil A negativno koreliraju sa dimenzijama x odnosno y . Ovdje su uočljiva blaga odstupanja od rezultata eksplorativne faktorske analize, gdje deskriptorski stilovi A i C korelacijama pozitivnog smjera saturiraju jedan, a deskriptorski stilovi B i D drugi faktor. U oba slučaja i dalje je istaknuta procjena drugog na kontinuumu adaptivnosti. Iako bi se ovakav rezultat djelimično mogao pripisati odsustvu takozvanih socijalnih pridjeva, moguće je da postoji i alternativno objašnjenje, s obzirom na to da socijalni pridjevi jesu izdvojeni unutar afilijativnog deskriptorskog faktora. Pošto se pridjevska procjena odnosila na opis drugog, alternativno objašnjenje je da se salijentnost kontinuuma adaptivnosti može tumačiti evolucijskim terminima privlačenja-izbjegavanja (Larsen & Buss, 2008), gdje se drugi posmatra kao nagrađujući ili kažnjavajući stimulus koji pokreće bihevioralni aktivacijski, odnosno inhibicijski sustav.

Pored toga, zanimljiva je još jedna specifičnost rezultata multidimenzionalnog skaliranja. Rezultati pokazuju pozitivnu povezanost agresivnog, a negativnu samouzdižućeg deskriptorskog stila sa prvom dimenzijom. Isto tako, afilijativni stil pokazuje pozitivnu, a samoporažavajući negativnu korelaciju sa drugom dimenzijom. Ovaj nalaz implicira njihovu međusobnu negativnu korelaciju, čija bi funkcija mogla biti značajna u dinamskom smislu. Tako bi agresivni i samouzdižujući stil humora mogli funkcionirati po principu povratne sprege, pri čemu drugi koriste agresiju kao potrebu za samouzdanjem. U tom kontekstu je smisljena i pozitivna korelacija između agresivnog i samouzdižućeg humora ($r = .18, p < .05$) (Tablica 3), koja bi inače bila protumačena kao artefakt. Na jednak način, zabavljanje drugih kroz afilijativni humor može reflektirati potrebu za kompenzacijom zbog osjećaja uniženosti ili omalovaženosti. Zanimljivo je da, iako afilijativni humor ne korelira sa samoporažavajućim, oba koreliraju sa agresivnim humorom. S obzirom na to da se agresija može koristiti kao neadaptivni mehanizam odbrane, a humor je često korišten adaptivni mehanizam odbrane, u daljim istraživanjima bi bilo važno ispitati dinamsku funkciju agresivnog stila humora. U terminima dinamike ličnosti mogle bi se objasniti i negativne korelacije između upitničke samoprocjene stilova humora i deskriptorske procjene drugog. Čini se da prihvatanje da drugi koriste neadaptivne stilove humora ima za tendenciju negiranje istih stilova kod sebe. Iz ovoga proizlazi da bi buduće deskriptorske procjene stilova humora mogle biti korištene u implicitnim ispitivanjima dinamike ličnosti.

Jedno od ograničenja ove studije je korištenje pridjeva iz modela Pet velikih za opis stilova humora. Slično kao što je to na području opisivanja ličnosti, kako Trapnell (1994) navodi, ljudi se u navođenju obilježja ličnosti u većoj mjeri koriste rečeničkim konstrukcijama, dok se upotrebom pridjevskih mjera sudionici stavljaju u vještačku situaciju, više su pod utjecajem iskrivljavanja rezultata, te su pridjevske liste često apstraktnije (Gračanin, Kardum i Krapić, 2004: 34).

S obzirom na to da je humor specifična i kompleksna osobina ličnosti, vjerovatno je ispitanicima lakše procjenjivati vlastito ponašanje na upitničkoj verziji, naprimjer na čestici – *Ne trebam se puno truditi da nasmijem druge ljude, izgleda da sam prirodno duhovita osoba*, u odnosu na procjene deskriptora humora. Zapravo, glavni problem jeste u tome što su sudionici na upitničkoj verziji procjenjivali na koji način i u kojoj mjeri koriste humor u različitim situacijama. U procjeni obilježja humora operacionaliziranog preko tipičnih obilježja četiri stila humora sudionici su imali zadatak da procijene obilježja zamišljenih osoba (A, B, C, D), što je moglo utjecati na dobijene rezultate.

Pored toga, rezultati bi se mogli činiti artefaktima bipolarnih pridjeva, pri čemu je moguće da je procjena na svakoj bipolarnoj skali vršena na osnovu približavanja pozitivnom polu, odnosno izbjegavanja negativnog pola skale. To bi značilo da su ispitanici imali generalnu tendenciju da višim vrijednostima ocjenjuju pozitivne nego negativne riječi samo na osnovu hedoničkog tona deskriptora. Međutim, čini se da to ipak nije slučaj s obzirom na to da se u faktorskoj analizi oba ekstrema bipolarne skale izdvajaju u jednom faktoru, tako da se procjena drugog ne bi mogla objasniti metodom varijancem.

Iako je provedena analiza preliminarna, nastojalo se ispitati da li postoje specifični pridjevi relevantni za opis svakog od stilova humora. Međutim, potrebno bi bilo ispitati i da li se deskriptorske procjene bilo kojeg stila razlikuju od generalnog opisa osobe sa smislom za humor. U ovom istraživanju dodatno je provedena i eksplorativna faktorska analiza deskriptora za procjenu općeg smisla za humor i ekstrahirano je četiri faktora koji približno repliciraju strukturu Pet velikih, pri čemu su deskriptori faktora A (Ugodnosti) i faktora C (Savjesnosti) agregirani u jedan faktor. Pouzdanosti ovako dobijenih faktora iznose $\alpha = .75$ (za A i C faktor: poštena, ljubazna, pouzdana, osjetljiva, nehumana (-), nesavjesna (-)), $\alpha = .79$ (O faktor: mudra, pametna, nedosjetljiva (-), maštovita) i $\alpha = .78$ (E faktor: druželjubiva, zainteresirana, popularna, pasivna (-)). Nešto niža pouzdanost dobijena je na N faktoru (tvrdo glava, tužna, ozbiljna), ali samo na tri čestice ($\alpha = .51$). Ovaj nalaz je relevantan jer pokazuje da udešenost manipulirana uputom u opisu osobe A–D utječe na izdvajanje centralnih pojmova u formiranju dojma. Kada specifična uputa ne postoji, prisutna je tendencija opisivanja osobe sa smislom za humor u terminima standardnih dimenzija ličnosti. Ali ni u ovom slučaju se dekrpcija ne može u cijelosti identificirati sa opisom ličnosti. Kod osobe sa smislom za humor skoro da se ne izdvaja faktor neuroticizma, jer ova crta ni ne bi trebala korelirati sa smislom za humor. Također se i faktori koji su najviše povezani sa brigom za druge (Ugodnost i Savjesnost) spajaju u jedan zajednički faktor koji je različit od ekstraverzije. Najvišu pouzdanost pokazuje O faktor ličnosti, koji inače i najviše korelira sa smislom za humor. U ovoj studiji, kako je i očekivano, deskriptori ličnosti osobe sa smislom za humor koji odgovaraju otvorenosti za nova iskustva najviše koreliraju sa afilijativnim ($r = .58, p < .01$) i samouzdižućim ($r = .40, p < .01$) deskriptorskim stilom drugog.

U budućim istraživanjima bi umjesto skale sa bipolarnim pridjevima trebalo nastojati replicirati rezultat uz korištenje pridjevske skale procjene proizišle iz leksičkog pristupa osobina ličnosti.

Zaključci

Rezultati našeg istraživanja pokazuju to da se analizom glavnih komponenata sa varimax rotacijom ekstrahiraju četiri faktora koji korespondiraju s opisom četiri tipa humora. S ciljem odgovora na pitanje mogu li se ekstrahirani faktori opisati dvjema teorijskim dimenzijama provedena je analiza komponenti drugog reda, a ona pokazuje jasno izdvajanje dva faktora koji objašnjavaju oko 72 % varijance. Ova raspodjela ukazuje na podjelu prema dimenziji adaptivnosti, pri čemu prvi faktor odgovara adaptivnim, a drugi neadaptivnim stilovima, ali ne odstupaju od teorijskog modela.

Literatura

- Anderson, C. A., Sedikides, C. (1990). Thinking about people: ontributions of a typological alternative to associationistic and dimensional models of person perception. *Journal of Personality and Social Psychological*, 60, 203–217.
- Galloway, G. (2010). Individual differences in personal humor styles: Identification of prominent patterns and their associates. *Personality and Individual Differences*, 48, 563–567.
- Gračanin, A., Kardum, I., Krapić, N. (2004). Odnos pridjevske i upitničke mjere dimenzija petofaktorskog modela ličnosti. *Psihologijske teme*, 13, 33–46.
- Hall, G. S., Allin, A. (1987). The psychology of tickling, laughing and the comic. *American Journal of Psychology*, 9, 1–41.
- Kolenović-Đapo, J. (2010). Stilovi humora, pet velikih i samopoštovanje. *Zbornik radova sa prvog kongresa psihologa Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem*, 89–98. Arka Pres: Sarajevo.
- Kolenović-Đapo., J. (2012). *Psihologija humora: teorija, metode i istraživanja*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kolenović-Đapo, J. & Hadžiahmetović, N. (2015). *Konstrukcija deskriptorske liste za procjenu stilova humora*. Sarajevo: Filozofski fakultet. Neobjavljen rad.
- Larsen, R. J. & Buss, D. M. (2008). *Psihologija ličnosti: Domene znanja o ljudskoj prirodi*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Martin, R. A. (2007). *The Psychology of Humor: An Integrative Approach*. New York: Academic Press.
- Martin, R. A., Puchlik-Doris, P., Larsen, G., Gray, J., Weir, K. (2003). Individual differences in uses of humor and their relation to Psychological Well-being: Development of the Humor Styles Qusetionnare. *Journal of Research in Personality*, 37(1), 48–75.
- Martin, R. A., Lefcourt, H. M. (1983). Sense of Humor as a Moderator of the Relation Between Stressors and Moods, *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, 1313–1324.
- Martin, R. A. & Lefcourt, H. M. (1984). Situational Humor Response Questionnaire: Quantitative measure of sense of humor. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47(1), 145–155.
- Ruch, W. & Hehl, F.-J. (1988). Attitudes to sex, sexual behaviour and enjoyment of humour. *Personality & Individual Differences*, 9(6), 983–994.
- Ruch, W. & Heintz, S. (2013). Humour styles, personality and psychological well-being: What's humour got to do with it? *European Journal of Humour Research*, 1(4), 1–24.

- Rubinstein, H. (1983). *Psychomatique du rire*. Paris: Laffont.
- Saroglou, V. & Scariot, C. (2002). Humor Styles Questionnaire: Personality and Educational Correlates in Belgian High School and College Students. *European Journal of Personality*, 16, 43–54.
- Sirigatti, S., Penzo, I., Giannetti, E. & Stefanile, C. (2014). The Humor Styles Questionnaire in Italy: Psychometric Properties and Relationships With Psychological Well-Being. *Europe's Journal of Psychology*, 10(3), 429–450.
- Seguel, A., Paez, D. & Martinez-Sanchez, F. (2015). Humor styles and personality: A meta-analysis of the relation between humor styles and the Big Five personality traits. *Scandinavian Journal of Psychology*, 56(3), 335–340.
- Scott, E. M. (1989). Humor and the alcoholic patient: A beginning study. *Alcoholism Treatment Quarterly*, 6, 29–39.
- Svebak, S. (1996). The Development of the Sense of Humor Questionnaire: From SHQ to SHQ-6 In: Ruch, W. (ed.), 341–361.
- Thorson, J. A. & Powell, F. C. (1991). Measurement of sense of humor. *Psychological Report*, 69, 691–701.
- Trapnell, P. D. (1994). Openness versus Intellect: A lexical left turn. *European Journal of Personality*, 8, 273–290.

HUMOR STYLES SELF-ASSESSMENT AND SEMANTIC ASSESSMENT CONGRUENCY: A PRELIMINARY ANALYSIS

Abstract

The study aimed at congruency assessment between humor styles self-assessment and other-assessment in the semantic space of humor descriptors. According to a 2 x 2 humor styles model, everyday use of humor can be explained by adaptive-maladaptive (aggressive and self-defeating humor) and intrapsychic-interpersonal (affiliative and self-enhancing humor) dimensions. Participants were 200 psychology students from the Faculty of Philosophy Sarajevo. The Humor Styles Questionnaire (HSQ) was administered, as well as the Humor Styles Descriptors Assessment Scale (HSDAS), specifically developed for the study purposes. The scale is used for descriptor assessment of the imaginary other, whose features correspond to humor styles. Internal consistency of the Humor Styles Questionnaire ranges from .75 to .79. A latent space of the humor styles descriptors was assessed by means of exploratory factor analysis, explaining 45 % of variance. After removing a few items from the analysis, exploratory factor analysis shows a fair four factor descriptor structure corresponding to four humor styles. The internal consistency range of the descriptor factors was from .85 to .90. In the latent space of all factors, identical fundamental descriptors were extracted, with content differences in affiliative humor. In second order exploratory factor analysis two factors were singled out, explaining 72 % of variance. The first factor corresponds to affiliative and self-enhancing humor descriptors, and the second factor to aggressive and self-defeating humor descriptors, indicating factorial organization on the adaptiveness continuum. Multidimensional scaling of the factor descriptors indicates the feasibility of humor description in two-dimensional space, with quadrant position of factors corresponding to opposite intersection of adaptive and interpersonal (affiliative humor), adaptive and intrapsychic (self-enhancing humor), maladaptive and interpersonal (aggressive humor), and maladaptive and intrapsychic (self-defeating humor). Intercorrelations between descriptor and questionnaire humor styles measures show a convergence between the same styles operationalized through self- and other-assessment.

Keywords: humor styles, factor structure, semantic assessment, descriptors

Iva Sofija Miloš, Vera Ćubela Adorić

DIREKTNI I INDIREKTNI POKAZATELJI PERCIPIRANE DISKREPANCE IZMEĐU IDEALNIH I AKTUALNIH ZNAČAJKI PARTNERA I VEZE

Sažetak

Prema modelu idealnih standarda (Fletcher i sur., 1999; 2000), percipirana diskrepanca između idealnih i aktualnih značajki partnera i veze jedan je od ključnih motivatora pokušaja samoregulacije i interpersonalne regulacije u vezi. U istraživanjima koja polaze od ovoga modela koriste se različiti pokazatelji percipirane diskrepance, uključujući direktne procjene podudarnosti aktualnih i idealnih značajki, kao i indirektno pokazatelje koji se temelje na zasebnim procjenama komponentnih (tj. aktualnih i idealnih) značajki partnera i veze. U ovom radu prikazani su neki rezultati šireg istraživanja u uzorku od 228 sudionika iz Hrvatske, koji se odnose na direktne i indirektno pokazatelje diskrepance. Cilj rada je utvrditi odnos između različitih pokazatelja kako bi se dobio određeni uvid u to što, zapravo, reflektiraju direktne procjene diskrepance te jesu li one, možda, redundantne ako se istodobno raspolaze podacima o zasebnim procjenama komponentnih značajki. Rezultati provedenih analiza pokazuju da je latentna struktura svih kategorija procjenjivanih značajki partnera i veze (tj. idealne, aktualne i stupanj njihove podudarnosti) stabilna i reflektira percepciju veze u terminima intimnosti i strasti te percepciju partnera u terminima topline, vitalnosti i statusa. Direktne procjene diskrepance na svim su dimenzijama povezane prvenstveno s percepcijom aktualnih značajki, uključujući rezidualizirane procjene aktualnih značajki kao indirektni pokazatelj diskrepance. Visoke vrijednosti ovih korelacija sugeriraju da, onda kad se raspolaze podacima o zasebnim procjenama aktualnih i idealnih značajki, direktne procjene njihove diskrepance vjerojatno neće imati neku dodatnu informativnu vrijednost. Budući da se u istraživanjima u ovoj domeni obično prikupljaju i drugi podaci, pa ekonomičnost cijelog postupka ispitivanja predstavlja važno praktično pitanje, može se sugerirati da je u nacrt istraživanja dovoljno uključiti jedan tip pokazatelja diskrepance.

Ključne riječi: *procjenjivanje značajki partnera i veze, aktualne značajke, idealne značajke, diskrepanca između aktualnih i idealnih značajki*

Uvod

Percipirana diskrepanca između aktualnih značajki partnera i partnerske veze u odnosu na odgovarajuće idealne standarde pojedinca u fokusu je istraživanja koja polaze od modela idealnih standarda (engl. Ideal Standards Model; Fletcher, Simpson i Thomas, 2000; Fletcher, Simpson, Thomas i Giles, 1999). Prema ovom modelu, idealni standardi su kronično dostupne strukture ili predodžbe o idealnoj vezi, idealnom partneru i o sebi kao idealnom partneru, koje koristimo pri evaluaciji aktualnih značajki veze i partnera (uključujući i sebe kao partnera u aktualnoj vezi), kao i pri pokušajima utjecanja na dinamiku veze te reguliranja partnerova i vlastitoga ponašanja u vezi (Fletcher i Simpson, 2000). Drugim riječima, usporedbe aktualnih značajki partnera i veze s idealnim standardima omogućuju nam da evaluiramo kvalitetu veze i partnera (npr. kad ocjenjujemo prikladnost potencijalnog ili aktualnog partnera), te pojasnimo i reguliramo ono što se događa u vezi (npr. kad tražimo kauzalno objašnjenje sukoba s partnerom ili pokušavamo predvidjeti i utjecati na vlastito i partnerovo ponašanje te daljnji tijek veze). Kognitivne, afektivne i bihevioralne posljedice percipirane diskrepance ovise o tome je li u određenom momentu dominantan motivacijski cilj potreba za uzdizanjem i idealiziranjem veze ili, pak, potreba da budemo točni. U situacijama koje potiču točnost i suočavanje s „istinom“ (npr. kad se pojave ozbiljni problemi u odnosu ili iz nekog drugog razloga razmišljamo o promjeni razine predanosti vezi), vjerojatno ćemo biti motivirani prihvatiti diskrepancu kao takvu. No, u uvjetima koji potiču idealiziranje (npr. puno smo uložili i predani smo trenutnoj vezi ili partneru), više smo motivirani smanjiti percipiranu diskrepancu, npr. tako što ćemo promijeniti svoje idealne standarde, svoju percepciju trenutnog partnera i veze ili, možda, i jedno i drugo (Simpson, Fletcher i Campbell, 2001).

S ciljem mjerenja idealnih standarda, Fletcher i suradnici (1999) konstruirali su skalu, koju su potom Overall, Fletcher i Simpson (2006) adaptirali za ispitivanje aktualnih kao i idealnih značajki partnera i veze te percepcije njihove diskrepance. Skala sadrži popis različitih značajki partnera (npr. osjećajna osoba, financijski sigurna, izgleda seksi) i veze (npr. uzajamno povjerenje, uzbudljiva veza). Analize latentne strukture procjena koje ispitanici daju za idealnog i aktualnog partnera, kao i za sebe kao partnera u idealnom slučaju i u aktualnoj vezi, pokazale su da ove procjene dosljedno definiraju tri faktora, koji se odnose na toplinu / povjerenje (u daljem tekstu: toplina), vitalnost / atraktivnost (u daljem tekstu: vitalnost) i status / resurse (u daljem tekstu: status). Procjene idealnih kao i aktualnih značajki veze definiraju dva faktora: intimnost / odanost (u daljem tekstu: intimnost) i strast. Ova latentna struktura potvrđena je i u preliminarnoj primjeni hrvatske inačice ovog instrumenta u uzorku odraslih iz različitih dijelova RH (Ćubela Adorić i Miloš, 2015).

U dosadašnjim istraživanjima, koja polaze od modela idealnih standarda, diskrepanca aktualno-idealno određivala se na dva osnovna načina: na temelju

direktnih procjena stupnja u kojem aktualna veza ili partneri (ne) podudaraju s odgovarajućim idealnim standardom (u daljnjem tekstu: direktna diskrepanca) i/ili na osnovi zasebnih procjena aktualne veze / partnera i odgovarajućih idealnih standarda (indirektni pokazatelji) (Overall i sur., 2006; Rodriguez, Hadden i Knee, 2015). Premda mjere koje se temelje na direktnim procjenama imaju veću facijalnu valjanost, indirektni pokazatelji omogućuju uvid u doprinos pojedinih komponenti diskrepance te procjenu mogućih pristranosti u procjenjivanju same diskrepance. S obzirom na to da se u istraživanjima često prikupljaju procjene komponentnih značajki, otvoreno je pitanje ne samo ekonomičnosti već i informativne vrijednosti zahtjeva da ispitanik – na istom nizu značajki – dodatno procijeni i diskrepance. Naime, ako su direktne procjene visoko povezane s izvedenim (indirektnim) pokazateljima, njihovo prikupljanje nije samo neekonomično već može biti i redundantno.

Odgovor na spomenuto pitanje pokušali smo dobiti u istraživanju u kojem su sudionici davali direktne procjene podudarnosti aktualnih i idealnih značajki partnera i veze, kao i zasebne procjene komponentnih, aktualnih i idealnih značajki, na temelju kojih su onda izračunati indirektni pokazatelji diskrepance. U ovom radu prikazani su rezultati koji se odnose na jedan od najčešće korištenih postupaka utvrđivanja ovih pokazatelja: izračunavanje standardiziranih reziduala procjena aktualnih značajki nakon kontrole njihove povezanosti s idealnim standardima (u daljnjem tekstu: RAK) (usp. Overall i sur., 2006; Rodriguez i sur., 2015). Drugim riječima, radi se o pokazatelju koji reflektira percepciju aktualnih značajki neovisno o odgovarajućim idealnim standardima. Pritom se pretpostavlja da je, za testiranje pretpostavki izvedenih iz modela idealnih standarda, informacija o RAK relevantnija nego informacija o važnosti idealnih standarda neovisno o percepciji aktualnih značajki (tzv. rezidualizirani ideali, u daljem tekstu: RID). Takva pretpostavka implicira očekivanje da doživljena diskrepanca reflektira prvenstveno percipirane aktualne značajke i njihovo odstupanje od idealnih standarda koji, kao takvi, nemaju neki dodatni udio u definiranju diskrepance. Koliko je nama poznato, u istraživanjima koja polaze od ovoga modela ta pretpostavka nije i empirijski provjeravana, pa smo u ovom radu koristili i RID kao indirektni pokazatelj diskrepance. Naime, teoretski, idealni standardi ne moraju funkcionirati samo kao standard u odnosu na koji se evaluiraju aktualne značajke već se i sami mogu mijenjati i prilagođavati prema aktualnim značajkama partnera i veze (Murray, Holmes i Griffin, 1996). Kao što pretpostavlja model idealnih standarda, evaluacija i regulacija u intimnoj vezi su kontinuiran i dinamičan proces a usporedbe aktualnog partnera i veze s idealnim standardima mogu služiti različitim funkcijama i rezultirati različitim ishodima. Fletcher i suradnici (1999) primjećuju da se, s trajanjem veze, ideali također mogu mijenjati tako da budu bliži aktualnim značajkama partnera i veze. Također, ljudi koji su vrlo involvirani i motivirani održati partnersku vezu nerijetko su skloni i idealiziranju partnera i veze (Murray i sur., 1996), što može biti rezultat ne samo precjenjivanja nekih aktualnih značaj-

ki već i umanjivanja važnosti odgovarajućih idealnih standarda kako bi ukupno percipirana diskrepanca na taj način bila manja. Korištenje idealnih standarda, prvenstveno kao kriterija za evaluaciju aktualnih značajki partnera i veze, možda je salijentna funkcija standarda pri evaluaciji bivše veze, koja je vjerojatno i prekinuta zbog prevelike percipirane diskrepance.

Ukratko, osnovni cilj ovog rada je utvrditi odnos između direktnih i indirektnih pokazatelja diskrepance između idealnih i aktualnih značajki veze i partnera, uključujući i samoprocjene. U stupnju u kojem se ispitanik pri direktnom procjenjivanju oslanja i na svoje idealne standarde, kao i na aktualne značajke veze i partnera, može se očekivati da će direktne procjene kovarirati s oba indirektna pokazatelja diskrepance na istoj dimenziji. Otvoreno je pitanje je li obrazac tih kovarijacija stabilan, neovisno o objektu i dimenziji procjenjivanja, kao i o trenutnom statusu procjenjivane veze. U skladu s ranije iznesenim razmatranjima, u ovdje prikazanom istraživanju sudjelovale su osobe koje su, u vrijeme sudjelovanja u istraživanju, bile u vezi i davale su procjene za trenutnu vezu i partnera, kao i osobe koje nisu bile u vezi pa su procjene davale za bivšu vezu i partnera.

Metod

Uzorak i postupak

U istraživanju je sudjelovalo 228 osoba (54 % žena) u dobi od 18 do 57 godina ($M = 23.30$, $SD = 4.72$), koje su postupkom snježne grude regrutirane iz različitih dijelova Hrvatske. Sudjelovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno i anonimno. Podaci od sudionika koji nisu do kraja popunili upitnik izuzeti su iz daljnjih analiza, tako da je konačni $N = 222$ (55 % žene).

U vrijeme sudjelovanja u istraživanju 114 sudionika (52 % žene) bilo je u partnerskoj vezi u prosjeku oko 3 godine ($M = 3.12$, $SD = 3.59$). Dva sudionika nisu navela podatak o statusu veze, a preostalih 106 sudionika (59 % žene), koji su naveli da trenutno nisu u vezi, na mjerama značajki partnera i veze procjenjivali su bivšeg partnera i vezu (trajanje veze: $M = 1.32$ godine, $SD = 1.27$). Muškarci su, u prosjeku, stariji od žena (24.98 vs. 22.07 godina, $F(1, 215) = 22.38$, $p < .001$), i u tom pogledu nema razlike između podskupina prema statusu veze (interakcijski efekt spola i statusa veze na dob: $F(1, 215) = 2.26$, $p = .13$). Sudionici koji su u vezi u prosjeku su stariji od onih koji nisu u vezi (24.20 vs. 22.78 godina, $F(1, 215) = 5.31$, $p = .02$) i, također, duže u vezi ($F(1, 215) = 22.14$, $p < .001$), neovisno o spolu (interakcijski efekt spola i statusa veze na trajanje veze: $F(1, 215) = 0.37$, $p = .56$).

Instrumenti

Upitnik općih podataka, koji je konstruiran za potrebe ovog istraživanja, sadržavao je pitanja o spolu i dobi sudionika te trenutnom statusu veze i trajanju trenutne odnosno bivše veze.

Skala procjene značajki partnera i veze (Ćubela Adorić i Miloš, 2015)

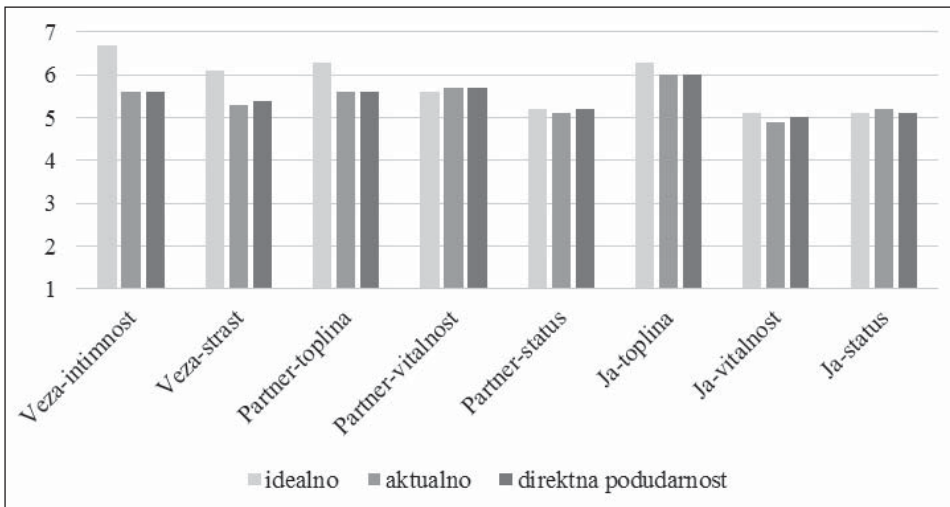
Ova skala je hrvatska inačica instrumenta koji su Overall i suradnici (2006) adaptirali za potrebe ispitivanja idealnih i aktualnih značajki partnera i veze. Sadrži popis od 12 značajki veze (npr. iskrenost, uzajamna podrška, strast) i 18 značajki partnera (npr. osjećajna osoba, izgleda atraktivno, uspješna osoba). Za svaku od značajki ispitanik je na skali od sedam stupnjeva trebao procijeniti: (a) koliko je smatra važnom značajkom idealne veze, idealnog partnera, odnosno sebe osobno u idealnom slučaju (1 – uopće nije važno, 7 – izrazito važno), (b) koliko dobro opisuje njegovu trenutnu / bivšu vezu, trenutnog / bivšeg partnera te njega osobno kao partnera u trenutnoj / bivšoj vezi (1 – uopće ne opisuje, 7 – u potpunosti opisuje) i (c) koliko se u pogledu konkretne značajke trenutna / bivša veza, trenutni / bivši partner i on osobno podudaraju s njegovim idealima (1 – uopće se ne podudara, 7 – u potpunosti se podudara). Prema tome, svaki je sudionik popunio devet subskala (za vezu, partnera i sebe kao partnera u idealnom slučaju, u aktualnom slučaju i procjene podudarnosti idealno-aktualno). Slijed pojedinih subskala varirao je po načelu latinskog kvadrata.

U skladu s ranijim nalazima o faktorskoj strukturi ovog instrumenta (npr. Ćubela Adorić i Miloš, 2015; Fletcher i sur., 1999), analize latentne strukture (metoda zajedničkih faktora s varimax rotacijom) dobijenih procjena u ovom uzorku pokazale su da procjene značajki veze (idealne, aktualne, njihove podudarnosti) dosljedno definiraju dva faktora koji se mogu identificirati kao intimnost i strast, te da procjene vlastitih značajki kao i procjene partnerovih značajki definiraju tri faktora koji se mogu identificirati kao toplina, vitalnost i status. U skladu s tim, za potrebe daljnjih analiza oformljene su dvije subskale procjena veze (*Intimnost*: 6 čestica, npr. iskrenost; *Strast*: 6 čestica, npr. strastvena veza) i tri subskale procjena partnera odnosno sudionika osobno kao partnera (*Toplina*: 6 čestica, npr. osjećajna osoba; *Vitalnost*: 4 čestice, npr. izgleda atraktivno; *Status*: 4 čestice, npr. uspješna osoba). Analize pouzdanosti tipa unutarnje konzistencije također su pokazale da su korištene subskale zadovoljavajuće homogene mjere, a dobijene vrijednosti Cronbachova α koeficijenta su u rasponu između .76 (subskala strasti u procjenjivanju idealne veze) i .95 (subskale intimnosti u procjenjivanju aktualne veze te njezine podudarnosti s idealnom vezom). Ukupni rezultat na svakoj je subskali izračunat kao prosječna vrijednost procjena na pripadajućim česticama, tako da je teoretski raspon na svim subskalama između 1 i 7.

Rezultati

Deskriptivni statistici procjena idealnih značajki, aktualnih značajki i njihove podudarnosti (direktne procjene diskrepance)

Na Slici 1 prikazane su prosječne vrijednosti rezultata na svim subskalama, uključujući mjere percipirane podudarnosti aktualne veze i partnera s odgovarajućim idealnim standardima, koja je korištena kao direktni pokazatelj percipirane diskrepance aktualno-idealno. Kao što se može vidjeti, percipirana podudarnost na svim dimenzijama veze i partnera je, u prosjeku, relativno visoka, što je u skladu s, u prosjeku, relativno visokim procjenama aktualnih kao i idealnih značajki. Između muškaraca i žena, u prosjeku, uglavnom nije bilo razlike u procjenama (ne)podudarnosti; izuzetak je tendencija žena da vlastitu toplinu percipiraju više podudarnom idealnoj nego muškarci (6.17 vs. 5.78, $F(1, 215) = 14.58, p < .001$), a vitalnost partnera manje podudarnom idealnoj nego muškarci (5.48 vs. 5.89, $F(1, 215) = 8.96, p < .01$). Nijedan od ovih efekata nije posredovan trenutnim statusom veze (tj. svi interakcijski efekti spola i statusa veze su neznačajni, $p > .05$), ali je glavni efekt statusa veze značajan na svim subskalama osim onih kojima se ispituje percepcija vlastite podudarnosti s idealnim standardima na dimenzijama statusa i vitalnosti. Pri tome, u usporedbi s onima koji su procjenjivali trenutnu vezu, sudionici koji su procjenjivali bivšu vezu referiraju, u prosjeku, o manjoj podudarnosti te veze s idealnim standardima na objema dimenzijama (Intimnost: 4.63 vs. 6.42, $F(1, 215) = 147.49, p < .001$; Strast: 4.83 vs. 5.99, $F(1, 215) = 60.35, p < .001$), manjoj podudarnosti partnera s idealnim standardima na svim dimenzijama (Toplina: 4.96 vs. 6.20, $F(1, 215) = 90.19, p < .001$; Vitalnost: 5.22 vs. 6.15, $F(1, 215) = 46.54, p < .001$; Status: 4.93 vs. 5.49, $F(1, 215) = 11.86, p < .001$), te o manjoj vlastitoj podudarnosti s idealima na dimenziji topline (5.83 vs. 6.12, $F(1, 215) = 8.25, p < .01$).

Slika 1. Prosječne vrijednosti procjena idealnih značajki, aktualnih značajki i direktnih procjena njihove podudarnosti na mjerama dviju dimenzija veze (intimnost i strast) i triju dimenzija partnera (toplina, vitalnost i status), (N = 222)

Razlike između prosječnih vrijednosti procjena aktualnih i idealnih značajki testirane su postupkom analize varijance za ponovljena mjerenja, koja je provedena zasebno za svaku subskalau. U usporedbi s idealnim standardima, procjene aktualne veze značajno su niže na objema ispitivanim dimenzijama (intimnost: $F(1, 221) = 154.89, p < .001$; strast: $F(1, 221) = 4.12, p = .04$) i još samo na dimenziji topline u procjenjivanju partnera ($F(1, 221) = 91.44, p < .001$) i sebe kao partnera ($F(1, 221) = 24.77, p < .001$). Na ostalim subskalama (status i vitalnost) ova se razlika nije pokazala značajnom niti u procjenjivanju partnera niti u procjenjivanju sebe kao partnera (svi $p > .05$).

Dodatne analize prema spolu i statusu sudionika pokazuju da je na objema dimenzijama veze i partnerove topline tendencija nižih procjena aktualne veze i partnera u odnosu na odgovarajuće standarde izražena prvenstveno kod sudionika koji su procjenjivali bivšeg partnera i vezu (ali ne i kod onih koji procjenjuju trenutnog partnera i vezu). Drugim riječima, ove dvije podskupine ne razlikuju se po idealnim standardima veze već prema procjenama aktualnog partnera i veze. Ovakav interakcijski efekt dobijen je i za procjene partnerove vitalnosti, ali ne i ostalih partnerovih značajki, kao ni vlastitih značajki.

Povezanost indirektnih i direktnih pokazatelja diskrepance

Za utvrđivanje indirektnih pokazatelja diskrepance u ovom radu korišten je tzv. pristup kovarijance, koji se temelji na regresiji aktualnih značajki na odgovarajuće idealne standarde i obrnuto. Konkretno, izračunata su dva pokazatelja: tzv. *rezidualizirane aktualne procjene* (RAK, koje su rezultat regresije aktualnih značajki na idealne značajke, tako da reflektiraju percepciju aktualnih značajki na određenoj dimenziji neovisno o idealnim standardima na istoj dimenziji) i tzv. *rezidualizirani ideali* (RID, koji su rezultat regresije idealnih značajki na odgovarajuće aktualne značajke, tako da reflektiraju procjene idealnih standarda na određenoj dimenziji neovisno o procjenama aktualnih značajki na istoj dimenziji). U oba slučaja, negativniji reziduali upućuju na veću diskrepancu (Knee, Nanayakkara, Vietor, Neighbors i Patrick, 2001). U Tablici 1 prikazani su rasponi i medijani dobijenih vrijednosti ovih pokazatelja (budući da se radi o standardiziranim rezidualima, aritmetičke sredine kod ovih su pokazatelja jednake nuli).

Tablica 1. Deskriptivni statistički rezidualiziranih procjena aktualnih značajki (RAK) i rezidualiziranih procjena idealnih značajki (RID) partnera i veze na pojedinim subskalama (N = 222)

Objekt procjene	Subskala	RAK			RID		
		Min	Max	Medijan	Min	Max	Medijan
Veza	Intimnost	-7.39	1.63	0.31	-3.79	1.33	0.33
	Strast	-2.69	2.58	0.20	-4.09	1.73	0.18
	Toplina	-4.43	2.14	0.22	-3.47	2.21	0.25
Partner	Vitalnost	-3.88	1.83	0.02	-3.63	2.46	0.12
	Status	-3.60	1.70	0.06	-3.16	1.96	0.08
	Toplina	-5.35	2.64	0.11	-5.04	2.18	0.16
Samoprocjena	Vitalnost	-3.97	2.73	0.06	-3.08	2.30	0.02
	Status	-3.20	2.79	0.04	-3.79	2.25	-0.06

Napomena: Negativnije vrijednosti reziduala upućuju na veću diskrepancu u odnosu na ostatak uzorka.

U Tablici 2 prikazane su dobijene vrijednosti koeficijenata korelacije između direktnih i indirektnih pokazatelja diskrepance u cijelom uzorku, kao i u podskupinama prema statusu procjenjivane veze (trenutna vs. bivša veza).

Kao što se može vidjeti, rezultati ovih analiza na razini cijelog uzorka pokazuju da, kod svih procjenjivanih dimenzija, percipirana podudarnost (direktna diskrepanca) relativno visoko i pozitivno korelira s percepcijom rezidualiziranih procjena aktualnih značajki, koje su neovisne o odgovarajućim idealnim standardima. Pozitivni smjer ovih korelacija sugerira to da su oni koji podudarnost na nekoj subskali procjenjuju većom također skloniji većim procjenama aktualnih značajki i, time, percepciji manje diskrepance u odnosu na standarde na istoj dimenziji. S druge strane, korelacije direktne diskrepance s rezidualiziranim procjenama idealnih značajki relativno su niske i praktično nulte te sugeriraju da, kad se kontroliraju aktualne značajke, percipirana podudarnost na svim ispitivanim dimenzijama varira zapravo neovisno o odgovarajućim idealnim standardima.

Tablica 2. *Korelacije direktnih i indirektnih pokazatelja diskrepance u procjenjivanju aktualnih i idealnih značajki partnera i veze u cijelom uzorku i u podskupinama prema statusu procjenjivane veze*

Objekt procjene	Subskala	Indirektna diskrepanca	Cijeli uzorak D	Trenutna veza D	Bivša veza D
veza	Intimnost	RID	.02	.47**	-.12
		RAK	.89**	.72**	.84**
	Strast	RID	.04	.18*	.03
		RAK	.78**	.72**	.73**
partner	Toplina	RID	.02	.20*	-.16
		RAK	.87**	.81**	.83**
	Vitalnost	RID	.08	.23*	-.03
		RAK	.73**	.61**	.73**
	Status	RID	-.02	.07	-.16
		RAK	.78**	.83**	.72**
samoprocjene	Toplina	RID	.06	.14	-.06
		RAK	.63**	.71**	.58**
	Vitalnost	RID	-.04	.03	-.07
		RAK	.72**	.73**	.71**
	Status	RID	.11	.17	.05
		RAK	.69**	.72**	.65**

Legenda: D – direktna procjena diskrepance (veća procjena upućuje na manju diskrepancu odnosno veću podudarnost idealno-aktualno); RID – rezidualizirani ideali; RAK – rezidualizirane aktualne percepcije.

Zasebne analize ovih povezanosti prema statusu procjenjivane veze pokazuju da isti obrazac vrijedi prvenstveno za sudionike koji su procjenjivali bivšu vezu. Kod onih koji su procjene davali za trenutnog partnera i vezu, direktne procjene podudarnosti aktualne veze s idealnom (posebice na subskali intimnosti) i procjene podudarnosti aktualnog partnera s idealnim na subskalama vitalnosti i statusa kovariraju donekle i s rezidualiziranim procjenama odgovarajućih ideala a ne samo s rezidualima procjena aktualnih značajki.

Diskusija

Osnovni cilj provedenog istraživanja bio je utvrditi kakav je odnos između direktnih procjena (ne)podudarnosti aktualnih značajki partnera i veze s indirektnim pokazateljima ove diskrepance, utvrđenima na temelju prikupljenih procjena komponentnih, aktualnih i idealnih značajki. Rezultati provedenih analiza

pokazuju da je na svim ispitivanim dimenzijama direktna diskrepanca pozitivno i visoko povezana prvenstveno sa standardiziranim rezidualima procjena aktualnih značajki, koje reflektiraju ispitanikovu percepciju partnera i veze neovisno o njegovim idealima na istoj dimenziji. Što je ta percepcija povoljnija, to je procijenjena diskrepanca manja.

Dobijeni obrazac sugerira da, onda kad se raspolože podacima o direktnim procjenama diskrepance, korištenje i zasebnih mjera komponentnih procjena (tj. aktualnih i idealnih značajki) može zapravo biti donekle redundantno, posebice ako sudionici nisu trenutno u vezi te procjenjuju bivšu vezu i bivšeg partnera. Ako je nacrt istraživanja složeniji i obuhvaća mjere većeg broja konstrukata, mogle bi se koristiti samo direktne procjene podudarnosti odnosno diskrepance. Imajući u vidu broj instrumenata koji se koriste za utvrđivanje aktualnih i idealnih značajki partnera i veze na različitim dimenzijama, kao i dodatno izračunavanje indirektnih pokazatelja diskrepance, takav bi postupak bio puno ekonomičniji.

No, obrazac povezanosti direktnih i indirektnih pokazatelja diskrepance u podskupini sudionika koji su u vrijeme sudjelovanja u istraživanju bili u vezi te su procjenjivali trenutnu vezu i partnera nalaže određeni oprez u vezi s prethodnim zaključkom, koji je važno istaknuti zato što u većini istraživanja u ovoj domeni sudionici procjenjuju upravo trenutnu vezu. Premda su i u ovoj podskupini direktne diskrepance visoko povezane prvenstveno s rezidualiziranim procjenama aktualnih značajki, značajnima su se, prvenstveno na dimenzijama veze i partnera, pokazale i korelacije direktnih diskrepanci s rezidualiziranim procjenama odgovarajućih ideala. Dobijene korelacije su relativno niske, ali pokazuju da oni koji su u vezi pri procjenjivanju diskrepance uzimaju u obzir ne samo aktualne značajke već i svoje idealne standarde, neovisno o tim aktualnim značajkama. Moguće je da ove korelacije reflektiraju ranije spomenute kontinuirane procese prilagođavanja idealnih standarda percipiranim značajkama aktualnog partnera i veze (a ne samo obrnuto), koji se mogu očekivati upravo u etabliranim i dužim vezama.

Prethodni zaključak u skladu je sa zapažanjima o visokoj važnosti idealnih standarda u dugotrajnim vezama, posebice kad se usporede s kratkotrajnim vezama (Fletcher i sur., 2000; Rodriguez i sur., 2015). Sudionici u ovom istraživanju također su iskazali, u prosjeku, relativno visoke idealne standarde partnerske veze i partnera, posebice kad je riječ o značajkama koje se odnose na intimnost veze te na partnerovu i vlastitu toplinu. Premda su standardi za partnera općenito niži (ali, u apsolutnim terminima, i dalje u prosjeku relativno visoki) kod sudionika koji trenutno nisu u vezi nego kod onih koji su u vezi (5.50 vs. 5.79, $F = 8.74$, $p < .01$), tendencija pridavanja visoke važnosti prvenstveno standardima topline partnera i intimnosti veze jednako je izražena kod obiju skupina (tj. svi interakcijski efekti dimenzije procjenjivanja veze / partnera / sebe i trenutnog statusa veze su neznačajni, svi $p < .05$). Ovaj obrazac u skladu je s ranijim nalazima da su idealni povezani s toplinom i prisnošću srazmjerno najvažniji pri evaluaciji partnera u vezi (Campbell, Simpson, Cashy i Fletcher, 2001; Fletcher i sur., 1999). Na tim su

se dimenzijama, kao i na dimenziji strastvenosti veze, idealni standardi sudionika u ovom istraživanju pokazali, u prosjeku, značajno većima u odnosu na procjene aktualne (posebice bivše) veze i partnera, za razliku od nekih drugih dimenzija, poput vlastite i partnerove vitalnosti i statusa, na kojima u ovom istraživanju nisu utvrđene razlike u prosječnim procjenama između aktualnih i idealnih značajki. Direktno procjene podudarnosti aktualnih s idealnim značajkama pokazuju isti trend u procjenjivanju veze i sebe kao partnera; kad je riječ o partnerovim značajkama, procjene podudarnosti bivšeg partnera na svim su dimenzijama niže od procjena partnera u trenutnoj vezi.

Zaključno, pri odabiru pokazatelja diskrepanje treba voditi računa da su kod direktnih procjena diskrepanje u fokusu prvenstveno aktualne značajke, neovisno o idealnim standardima. U istraživanjima u kojima se, ipak, pretpostavlja da se u osnovi povezanosti diskrepanje s drugim konstruktima nalaze i varijacije u idealnim standardima, poželjnije je koristiti indirektno pokazatelje, koji uzimaju u obzir te standarde, kao i zasebne procjene komponentnih, tj. idealnih i aktualnih značajki. U prilog ovome zaključku govore, između ostalog, rezultati istraživanja povezanosti ovih procjena s različitim dimenzijama percipiranih prava u vezi: neke su dimenzije percipiranih prava povezane prvenstveno s idealnim standardima, dok druge neposrednije reflektiraju percepciju značajke aktualne veze i/ili partnera (Ćubela Adorić i Miloš, 2015).

Literatura

- Campbell, L., Simpson, J. A., Kashy, D. A., Fletcher, G. J. O. (2001). Ideal standards, the self, and flexibility of ideals in close relationships. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(4), 447–462.
- Čubela Adorić, V., Miloš, I. S. (2015). Ideals, perceptions, and sense of entitlement in romantic relationships. Priopćenje na IARR *Mini-Conference on Self-Regulation and Close Relationships*. Amsterdam, Nizozemska.
- Fletcher, G. J. O., Simpson, J. A. (2000). Ideal standards in close relationships: Their structure and functions. *Current Directions in Psychological Science*, 9(3), 102–105.
- Fletcher, G. J. O., Simpson, J. A., Thomas, G. (2000). Ideals, perceptions, and evaluations in early relationship development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 933–940.
- Fletcher, G. J. O., Simpson, J. A., Thomas, G., Giles, L. (1999). Ideals in intimate relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 72–89.
- Knee, C. R., Nanayakkara, A., Vietor, N. A., Neighbors, C., Patrick, H. (2001). Implicit theories of relationships: Who cares if romantic partners are less than ideal? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(7), 808–819.
- Murray, S. L., Holmes, J. G., Griffin, D. W. (1996). The self-fulfilling nature of positive illusions in romantic relationships: Love is not blind but prescient. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 1155–1180.
- Overall, N. C., Fletcher, G. J. O., Simpson, J. A. (2006). Regulation processes in intimate relationships: The role of ideal standards. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 662–685.
- Rodriguez, L. M., Hadden, B. W., Knee, C. R. (2015). Not all ideals are equal: intrinsic and extrinsic ideals in relationships. *Personal Relationships*, 22(1), 138–152.
- Simpson, J. A., Fletcher, G. J. O., Campbell, L. (2001). The structure and function of ideal standards in close relationships. U G. J. O. Fletcher i M. S. Clark (ur.), *Blackwell handbook of social psychology: Interpersonal processes* (str. 86–106). Malden: Blackwell.

DIRECT AND INDIRECT INDICATORS OF DISCREPANCY BETWEEN IDEAL AND ACTUAL CHARACTERISTICS OF PARTNERS AND THEIR RELATIONSHIP

Abstract

According to the Ideal Standards Model (Fletcher et al., 1999, 2000), perceived discrepancy between the ideal and actual characteristics of partners and their relationship is one of the key motivators of self-regulation and interpersonal regulation attempts in a relationship. The studies inspired by this model have used different indicators of perceived discrepancy, including direct ratings of the correspondence between the actual and ideal characteristics as well as indirect indicators that are based on separate ratings of the component (i.e., actual and ideal) characteristics of the partners and their relationship. This paper presents some results of a larger study with a sample of 228 Croatian respondents, which pertain to the direct and indirect indicators of ideal-actual discrepancy. It aimed to assess the relationship between different discrepancy indicators in order to get an insight into what the direct discrepancy ratings actually reflect and if they are perhaps redundant once the information on separate component characteristics is also available. The results showed a stable latent structure for all types of ratings of partner and relationship characteristics (i.e., ideal, actual, and their correspondence), which reflects the perception of the relationship along the dimensions of intimacy and passion and the perception of partners along the dimensions of warmth, vitality and status. For all dimensions, the direct discrepancy ratings were found to correlate primarily with the perception of actual characteristics, including the residualized actual ratings as an indirect discrepancy indicator. The high value of these correlations suggests that direct discrepancy ratings may not be of additional value above the information already provided by the separate ratings of the actual and ideal characteristics. Since studies in this domain often collect other data as well and the cost-effectiveness of the procedure is an important practical issue, the inclusion of just one type of discrepancy indicator in the study design seems to be sufficient.

Keywords: The ratings of partner and relationship characteristics, actual characteristics, ideal characteristics, ideal-actual discrepancy

Ensad Miljković

IRACIONALNA UVJERENJA I SAMOEFIKASNOST KAO PREDIKTORI SINDROMA SAGORIJEVANJA STUDENATA

Sažetak

Istraživanje želi dati odgovor na pitanje da li su iracionalna uvjerenja i samoeфикаsnost dobri prediktori sagorijevanja kod studenata, te da li su navedeni kognitivni konstrukti djelomični ili potpuni medijatori odnosa drugoga konstrukta i sagorijevanja. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 524 studenta iz Bosne i Hercegovine, tokom 2014 godine, a podaci su prikupljeni putem online ankete. Glavni instrumenti korišteni u ovom radu su Maslachin inventar sagorijevanja (Maslach burnout inventar – MBI-SS), skraćena verzija skale za ispitivanje iracionalnih uvjerenja – SGABS-26 i skraćena skala za ispitivanje opšte samoeфикаsnosti – SGSE. Sve skale su imale izvanrednu pouzdanost sa vrijednostima Cronbach alpha iznad $\alpha > .85$. Glavna metoda korištena u ovom radu je stepenasta regresiona analiza i sobel-test za ispitivanje medijacije. Ovaj rad je potvrdio da je trećina studenata u rizičnoj skupini za sagorijevanje, a 10 % studenata se već nalazi u izuzetno kritičnoj fazi sagorijevanja. Rezultati istraživanja su potvrdili prve dvije hipoteze, odnosno samoeфикаsnost i iracionalna uvjerenja su se pokazali kao odlični prediktori za sagorijevanje studenata, objašnjavajući zajedničkih 18 % varijance. Samoeфикаsnost se pokazala kao bolji prediktor studentskog sagorijevanja, te je dokazano da iracionalna uvjerenja ostvaruju djelomični medijacijski efekat preko varijable samoeфикаsnost na studentsko sagorijevanje. Glavni nalazi ovoga rada upućuju na to da kognitivni faktori samoeфикаsnost i iracionalna uvjerenja imaju važnu ulogu u formiranju i vjerovatno održavanju sindroma sagorijevanja studenata. Iako postoji djelomična medijacija između kognitivnih varijabli, u savjetodavnom radu je potrebno posvetiti jednaku pažnju obama konstruktima jer su neodvojivi jedan od drugog. Podaci iz ovoga rada također govore u prilog potrebe rada psihološkog savjetovališta pri univerzitetima.

Ključne riječi: *sagorijevanje, studenti, iracionalna uvjerenja, samoeфикаsnost*

Uvod

Istraživanja u oblasti sagorijevanja započeta su prije skoro 40 godina istraživačkim radovima Freudengergera (1975) i Maslach (1976). Prvobitna istraživanja sagorijevanja bila su usmjerena na radnike u uslužnim djelatnostima, sa naglaskom na interpersonalnim odnosima između pružalaca i primalaca usluga (Freudengerger, 1974; Maslach, Schaufeli & Leiter, 2001). Dalja istraživanja su pokazala da je sagorijevanje prisutno i u drugim zanimanjima (Leiter & Schaufeli, 1996). Između ostalih, istraživanja su pokazala da i studenti mogu postati žrtve sindroma sagorijevanja (Schaufeli, Martinez, Marques-Pinto, Salanova & Bakker, 2002).

Studiranje ima određene karakteristike radnog mjesta i studenti mogu biti pod pritiskom prilikom izvršavanja akademskih zahtjeva (Schaufeli et al., 2002). Većina studenata nije zaposlena, međutim, sa psihološkoga gledišta, njihov studij se može posmatrati kao posao. Akademsko sagorijevanje među studentima odnosi se na osjećaj emocionalne iscrpljenosti zbog zahtjeva studija (iscrpljenost), posjedovanje ciničkog i apatičnog stava prema fakultetskim obavezama (cinizam) i na osjećaj manje kompetentnosti (smanjena efikasnost) kao studenta (Schaufeli et al., 2002). Navedene tri karakteristike predstavljaju osnovne tri odlike sindroma sagorijevanja. Što je veći nesklad između akademskih zahtjeva (priroda posla) i studentovih očekivanja (priroda osobe), to su veće šanse da će doći do sagorijevanja. Glavni faktori koji dovode do sagorijevanja kod studenata su: obimnost gradiva, nedostatak (samo)kontrole, nedostatak adekvatnog potkrepljenja, nedostatak socijalne podrške, konflikt vrijednosti i osjećaj nepravde (Maslach & Leiter, 1997). Svi ovi faktori mogu dovesti do psiholoških teškoća kao što su anksioznost, depresija, frustracija, hostilnost i strah. Maslach navodi da je sagorijevanje kod studenata nešto ozbiljnije od klasičnog stresa. Obimnost posla ne vodi nužno ka sagorijevanju. Neki ljudi mogu raditi satima i da pritom budu potpuno sretni jer uživaju u svom poslu. Istinsko sagorijevanje predstavlja kombinaciju emocionalne iscrpljenosti, depresije i negativnih misli prema sebi (Maslach, 1997).

Samoefikasnost i iracionalna uvjerenja

U ovome radu fokus ćemo staviti na kognitivne faktore koji se mogu dovesti u vezu sa sindromom sagorijevanja. Tačnije, na samoefikasnost – koja proizlazi iz Bandurine sociokognitivne teorije (Bandura, 1977) i iracionalnih uvjerenja – kao jedan od glavnih pojmova Elisove Racionalno-emotivno bihevioralne terapije – REBT (Ellis, 1962; Ellis, 1994).

Bandura (1977) definiše samoefikasnost kao vjerovanje u vlastite potencijale s namjerom da se ostvari željeni cilj. Samoefikasnost određuje da li će se određena

instrumentalna aktivnost inicirati i koliko truda će se uložiti kada se osoba susretne sa preprekom ili porazom. Prema teoriji i istraživanjima, samoeфикаsnost može djelovati na ponašanje i osjećanja pojedinca. Samoeфикаsnost se dovodi u vezu sa depresijom, anksioznošću i naučenom bespomoćnošću (Bandura, 1997; Schwarzer, 1992). Samoeфикасни pojedinci se mnogo brže oporavljaju od poraza i imaju izraženiju toleranciju na frustraciju (Bandura, 1997; Schwarzer, 1992). Istraživanja navode da je samoeфикаsnost jedan od najboljih prediktora koji se dovodi u vezu sa sagorijevanjem kod studenata i ima direktno negativan efekat (Yang, 2004; Yang & Farn, 2005). Pojedinci sa niskom samoeфикасношću imaju pesimistične (iracionalne) misli o svojim uspjesima i ličnom razvoju (Bandura, 1997).

Prema Ellisovoj teoriji, upravo su iracionalna uvjerenja glavni uzročnici emocionalne uznemirenosti kod ljudi (Ellis, 1994). Ljudi nisu uznemireni stvarima po sebi, već sopstvenim viđenjem stvari (Ellis, 1994). Problem je u tome što često subjektivna realnost nije u skladu sa objektivnom realnošću. U stanjima emocionalne uznemirenosti ljudi su skloni vidjeti stvarnost mnogo goru nego što ona jeste, pritom postavljajući apsolutističke zahtjeve da se takva stvarnost nikako ne smije desiti! Stvarnost se posmatra užasnom i nepodnošljivom, uz sopstveno obezvređivanje i generaliziranje situacije (Ellis, 1994). Misliti iracionalno je biološka tendencija svih ljudskih bića. Nekada je iracionalnost imalo svoju evolucijsku funkciju da nas zaštiti, međutim, danas nas većinom vodi samo ka emocionalnim teškoćama (Ellis, 1994).

Na osnovu priloženih podataka možemo zaključiti da u osnovi sagorijevanja i samoeфикаsnosti možemo pronaći iracionalna uvjerenja. Prilikom kognitivno-behavioralnog terapijskog procesa, radom na klijentovim mislima jača se i klijentov osjećaj samoeфикаsnosti. Može se zaključiti da (i)racionalne misle direktno mogu utjecati na samoeфикаsnost (Maddux, 2000). S druge strane, samoeфикаsnost se pokazala kao jedan od najboljih prediktora studentskog sagorijevanja (Yang, 2004; Yang & Farn, 2005). Odnos sagorijevanja i iracionalnih uvjerenja je ispitan u raznim oblastima i na različitim uzorcima kao što su učitelji (Bermejo-Toroand & Prieto-Ursúa, 2006), poslovođe (Halan & Pekdelbonab, 2013), medicinske sestre (Belevre, 2001) etc. Iracionalna uvjerenja su se pokazala kao dobar prediktor sagorijevanja. Međutim, ne pronalazimo istraživanja koja dovode u vezu odnos studentskog sagorijevanja i iracionalnih uvjerenja.

Problem istraživanja

Fenomenu studentskog sagorijevanja još uvijek nije posvećena dovoljna pažnja (Maslach, 1997). Iako postoji veliki broj istraživanja koji ispituju ovaj koncept u radnom kontekstu, na domaćim prostorima rijetka su istraživanja koja ispituju stu-

dentsko sagorijevanje. Svakako ne pronalazimo istraživanja koja dovode u vezu kognitivne faktore samoefikasnost i iracionalna uvjerenja sa sagorijevanjem studenata. Ovo istraživanje želi dati odgovor na pitanje da li su iracionalna uvjerenja i samoefikasnost dobri prediktori sagorijevanja kod studenata?

Hipoteze

H1: *Očekuje se da će percepcija samoefikasnosti biti značajno povezana sa stepenom sagorijevanja kod studenata.*

Samoefikasnost se pokazala kao dobar prediktor studentskog sagorijevanja u brojnim istraživanjima i pretpostavljamo da će biti isti slučaj i u ovom radu (Yang, 2004; Yang & Farn, 2005).

H2: *Očekuje se da će percepcija iracionalnih uvjerenja biti značajno povezana sa stepenom sagorijevanja kod studenata.*

Iako pronalazimo brojna istraživanja koja dovode u vezu sagorijevanje i iracionalna uvjerenja, ne pronalazimo istraživanja koja dovode u vezu ova dva konstrukta na studentskom uzorku. Kao i u drugim profesijama, pretpostavljamo da će iracionalna uvjerenja biti dobar prediktor sagorijevanja (Bermejo-Toroand & Prieto-Ursúa, 2006; Halan & Pekdelbonab, 2013; Belevre, 2001).

Metod

Učesnici

U ovome istraživanju učestvovalo je ukupno 524 studenta iz Bosne i Hercegovine, a od toga su tri četvrtine bile žene. Uzorak u istraživanju bio je potpuno prigodan. Anketa u elektronskoj formi postavljena je na web-stranici društvene mreže Facebook. Učestvovanje je bilo dobrovoljno i anonimno, a jedini uslov je bio da su ispitanici trenutno studenti.

Instrumenti

U ovome istraživanju su korištena tri upitnika. Sva tri upitnika zajedno imaju 51 pitanje. Vrijeme popunjavanja upitnika je bilo manje od 5 minuta. Pored upitnika, ispitanici su trebali da navedu neke osnovne demografske podatke.

Sagorijevanje – Upitnik sagorijevanja kod studenata – Maslač inventar sagorijevanja (The Maslach Burnout Inventory – Student Survey (Schaufeli et al., 2002)). U ovome istraživanju je korišten upitnik koji su preveli srpski autori (Nikodijević, Anđelković, Đoković, 2012). Upitnik ima 15 pitanja i sva pitanja se ocjenjuju na sedmostepenoj Likertovoj skali, gdje 0 označava *nikad*, a 6 *uvijek*. Ovaj upitnik ima tri podskale: emocionalna iscrpljenost se mjeri sa pet pitanja (*Osjećam se emocionalno iscrpljeno zbog studija*), cinizam se ispituje sa četiri pitanja (*Postao sam ciničan kada je u pitanju korisnost mog studija*) i akademsko postignuće se mjeri sa šest pitanja (*Po mom mišljenju, ja sam dobar student*). Visoki skorovi na podskali emocionalne iscrpljenosti i cinizma te nizak skor na podskali akademskoga postignuća (obrnuto kodirani) predstavljaju sagorijevanje. Cronbach alpha u kroskulturalnim istraživanjima ima visoku vrijednosti ovog koeficijenta odnosno skorom iznad .80. U ovome istraživanju Cronbach alpha iznosi .86. Skorovi za pojedinačne skale su sljedeći: emocionalna iscrpljenost .86, cinizam .88 i akademsko postignuće .81.

Iracionalna uvjerenja – Skala opštih stavova i uvjerenja – General attitude and belief scale – GABS (Lindner et al., 1999, adaptirala Marić, 2003). Skala GABS je petostepena skala Likertovog tipa (*1 – apsolutno se ne slažem, 5 – apsolutno se slažem*) sa 26 pitanja, koja mjeri sedam vrsta iracionalnih uvjerenja zasnovanih na Elisovoj teoriji: iracionalnost (*Vrijedim kao osoba čak ako ne uspijem u zadacima koji su mi važni* (obrnuto kodiranje)), samoobezvređivanje (*Ako me važne osobe u mom životu ne vole, to je zato što sam ja loša osoba i niko me ne može voljeti*), potreba za postignućem (*Ne mogu podnijeti da ne uspijem u važnim stvarima i ne mogu podnijeti da ne uspijem*), potreba za odobravanjem (*Užasno je ako nisi voljen od strane bliskih osoba i katastrofalno je ako me ne vole*), zahtjev za lagodnošću (*Nepodnošljivo je osjećati nelagodnost, pritisak ili nervozu i ne mogu to podnijeti kada se tako osjećam*), zahtjev za pravednim tretmanom (*Ne mogu podnijeti manjak obzirnosti drugih ljudi i ne mogu ni misliti o njihovoj nepoštenosti*) i obezvređivanje drugih (*Kada se neko ponaša nepravedno prema meni, mislim da to govori koliko su ljudi zapravo zli na svijetu*). Visoki skorovi označavaju veći stepen iracionalnih uvjerenja. Cronbach alpha se kreće u istraživanjima od .65 do .87, dok u ovom istraživanju iznosi .89.

Samoeфикаsnost – Skala opšte samoeфикаsnosti – The General Self-Efficacy Scale – GSE (Schwarzer & Jerusalem, 1995, adaptirao Gavrilović-Jerković, Jovanović, Žuljević & Brdarić, 2013). Skala samoeфикаsnosti ima 10 pitanja koja ispituju opštu samoeфикаsnost, i to na četverostepenoj Likertovoj skali (*1 – apsolutno netačno, 2 – djelomično netačno, 3 – djelomično tačno, 4 – apsolutno tačno*). Ova skala je jednodimenzionalna, a neka od pitanja su: *Uvijek mogu riješiti teške probleme ako se dovoljno potrudim, Ako mi se neko suprostavi, mogu pronaći način da dobijem ono što želim, Zahvaljujući mojoj snalažljivosti znam se nositi sa nepredviđenim situacijama*. Veći skor označava izraženiju samoeфикаsnost. Na uzorku od 23 nacije, Cronbach alpha se kreće od .76 do .90 i u većini istraživanja je iznad .80. U ovome istraživanju Cronbach alpha iznosi .89.

Postupak

Anketa u elektronskoj formi postavljena je na web-stranicu društvene mreže Facebook. Istraživanje je sprovedeno u periodu od 10. 03. 2014. godine do 30. 03. 2014. godine. Učestvovanje je bilo potpuno dobrovoljno, a jedini je uslov bio da su ispitanici trenutno studenti. Svi rezultati ankete su automatski pohranjeni u zajedničku Excel bazu. Podaci su zatim prilagođeni i prebačeni u SPSS program pomoću kojeg je izvršena dalja obrada.

Rezultati

Distribucija ispitanika na osnovu demografskih varijabli i zavisne varijable sagorijevanje ispitana je pomoću *deskriptivne analize*. Ispitivanje prediktivnosti i medijacije između iracionalnih uvjerenja i samoefikasnosti na sagorijevanje studenata ispitano je pomoću *stepenaste regresije i sobel-testa*. Povezanost između varijabli u istraživanju je dodatno ispitana *Pearsonovom korelacijom*. Pouzdanost testova ispitana je pomoću Cronbach alpha koeficijenta.

Tabela 1. *Izraženost sagorijevanja po dimenzijama i visini rizika sagorijevanja*

Dimenzije	Studenti	
	Broj	%
<i>Iscrpljenost</i>		
Nizak stepen	223	42.6
Umjeren stepen	194	37.0
Visok stepen	107	20.4
<i>Cinizam</i>		
Nizak stepen	318	60.7
Umjeren stepen	118	22.5
Visok stepen	88	16.8
<i>Efikasnost</i>		
Nizak stepen	259	49.4
Umjeren stepen	217	41.4
Visok stepen	48	9.2
Rizik od sagorijevanja	176	33.6
Visok rizik od sagorijevanja	53	10.1

Dimenzija emocionalne iscrpljenosti je najvažnija skala za identifikovanje sagorijevanja. Na osnovu Tabele 1 možemo vidjeti da 33 % studenata ima visok skor na skali iscrpljenosti. Trećina studenata nalazi se u rizičnoj grupi za sagorijevanje, odnosno ima visok skor na najmanje jednoj dimenziji. Oko 10 % studenata ima izrazito visok rizik od sagorijevanja, odnosno ima visok skor na najmanje dvije dimenzije, pri čemu jedna od njih mora biti iscrpljenost.

Tabela 2. Povezanost sagorijevanja i dimenzija sagorijevanja sa iracionalnim uvjerenjima i samoeфикасношћу

SKALE		SAG.	ISC.	CIN.	EFI.	SE	IU
Sagorijevanje	r	1	.747**	.827**	.679**	-.371**	.288**
	p		.001	.001	.001	.001	.001
Iscrpljenost	r		1	.508**	.160**	-.166**	.288**
	p			.001	.001	.001	.001
Cinizam	r			1	.369**	-.288**	.203**
	p				.001	.001	.001
Efikasnost	r				1	-.440**	.155**
	p					.001	.001
Samoeфикасноst	r					1	-.219**
	p						.001
Iracionalna U.	r						1
	p						

** . Korelacija je značajna na 0.01 nivou.

Sagorijevanje se nalazi u statistički značajno pozitivnoj korelaciji sa samoeфикасношћу ($r = -.371^{**}$) i iracionalnim uvjerenjima ($r = .288^{**}$). Što je veći stepen izraženosti sagorijevanja (kriterij), to je manji osjećaj samoeфикасноsti (prediktor) kod studenata. Kao što se može i pretpostaviti, samoeфикасноst pokazuje najveću povezanost sa dimenzijom studentske efikasnosti. U ovom slučaju je srednja korelacija negativna jer je studentska efikasnost obrnuto kodirana u završnim rezultatima. Upravo ova dimenzija najviše doprinosi povezanosti samoeфикасноsti i sagorijevanja, što ide u prilog prošlim istraživanjima da je samoeфикасноst jedan od najboljih prediktora studentskog sagorijevanja.

Iako između iracionalnih uvjerenja (prediktor) i sagorijevanja (kriterijum) pronalazimo nešto manju korelaciju u odnosu na ukupnu povezanost između iracionalnih uvjerenja i samoeфикасноsti, treba obratiti pažnju na povezanost sa pojedinačnim dimenzijama. Iracionalna uvjerenja imaju veću korelaciju sa dimenzijom iscrpljenost ($r = .288$) u odnosu na samoeфикасноst ($r = -.168$). Upravo je emocionalna iscrpljenost, prema ranijim navedenim podacima, najvažniji pokazatelj kako studentskog sindroma sagorijevanja tako i općenito stepena sagorijevanja.

Samoeфикаsnost, iracionalna uvjerenja i sagorijevanje nalaze se u korelaciji i ovaj podatak govori u prilog tome da potencijalno postoji medijacijski efekat između prediktorskih varijabli. Ovaj podatak će se dodatno ispitati multiplom regresijom i sobel-testom.

Regresiona analiza

Iz Tabele 3 vidimo da je koeficijent multiple korelacije .427, te da je statistički značajan na nivou $p < .01$. Korištene varijable (ili bar jedna od njih) su dobri prediktori sagorijevanja kod studenata. Ovu tvrdnju potvrđuje i podatak da je objašnjeno nešto više od 18 % ukupne varijance. Iako je objašnjeno svega 18 % varijance, ispravljeni koeficijent R^2 je veoma sličan originalnom R^2 . Ovaj podatak nam govori da je varijanca stabilna i da će se održati i na većem i drugim uzorcima.

U Tabeli 4 prikazan je detaljniji odnos prediktorskih varijabli i sagorijevanja kao kriterijumske varijable. Kao prediktorske varijable korišteni su: samoeфикаsnost i iracionalna uvjerenja. Iako obje prediktorske varijable relativno dobro predviđaju sagorijevanje kod studenata, prediktorskom varijablom samoeфикаsnost objašnjava veći procenat varijance sagorijevanja kod studenata, što dodatno potvrđuje i veći skor na vrijednosti beta ($SE = -.323 > IU = .217$).

Tabela 3. Koeficijent multiple korelacije kao rezultat multiple regresijske analize

Model	R	R ²	R ² prilagođen	F	p
1	.371 ^a	.137	.136	83.128	.001**
2	.427 ^b	.182	.179	58.067	.001**

** Vrijednost p je značajna na 0.01 nivou.

a. Prediktori: samoeфикаsnost

b. Prediktori: samoeфикаsnost, iracionalna uvjerenja

c. Kriterijumska varijabla: sagorijevanje

Tabela 4. Regresioni koeficijenti za sagorijevanje

Prediktorske Varijable	b	β	t	p
Samoeфикаsnost (SE)	-.685	-.323	-7.960	.001**
Iracionalna uvjerenja (IU)	.351	.217	5.349	.001**

** Vrijednost p je značajna na 0.01 nivou.

Tabela 5. Sobel-test za samoefikasnost kao medijator

Sobel statistik	Standardna greška	p
.515	.061	.606

$$a = .465; Sa = .068; b = -.685; Sb = .086$$

a. Prediktor: iracionalna uvjerenja

b. Medijator: samoefikasnost

c. Kriterijum varijabla: sagorijevanje

Sobel-test¹ pokazuje da samoefikasnost ne ostvaruje medijacijski efekat preko varijable iracionalnih uvjerenja na sagorijevanje. S obzirom na to da su prediktorske varijable i kriterijumska varijabla u korelaciji, to potencijalno može ukazivati da zaista postoji medijacija. Zbog toga je dodatno ispitano da li iracionalna uvjerenja ostvaruju medijacijski efekat preko samoefikasnosti na sagorijevanje.

Tabela 6. Sobel-test za iracionalna uvjerenja kao medijator

Sobel-statistik	Standardna greška	p
-4.595	.059	.001**

$$a = -.785; Sa = .086; b = -.351;$$

** Vrijednost p je značajna na 0.01 nivou.

Prediktor: samoefikasnost

Medijator: iracionalna uvjerenja

Kriterijum varijabla: sagorijevanje

Iracionalna uvjerenja ostvaruju medijacijski efekat preko samoefikasnosti na sagorijevanje.

Diskusija

Glavni rezultati ovog istraživanja su pokazali da su iracionalna uvjerenja i samoefikasnost dobri prediktori sindroma sagorijevanja studenata. Na ovaj način su potvrđene prve dvije hipoteze. U ovom radu isto je ustanovljeno da iracionalna uvjerenja ostvaruju djelomični medijacijski efekat preko varijable samoefikasnost na studentsko sagorijevanje.

Sagorijevanje ne proizlazi nužno iz zahtjeva fakulteta i obimnosti gradiva, već često se radi o nekim ometajućim emocionalnim problemima kao što su pro-

1 Sobel test je izračunat preko stranice <http://quantpsy.org/sobel/sobel.htm>.

blemi kod kuće ili neadekvatne tehnike učenja, koje onemogućavaju da student kao mlada osoba ostvari svoje potencijale. Studenti na području Bosne i Hercegovine nemaju savjetovališta koja funkcionišu pri univerzitetima koja bi im pomogla da se izbore sa svojim emocionalnim problemima i na taj način da djeluju preventivno na sindrom sagorijevanja. Rezultati ovog istraživanja su u skladu sa studijom iz Srbije koju je sprovedla Nikodijević sa saradnicima (Nikodijević et al., 2012). U datoj studiji dokazali su da 20 % studenata tehničkog fakulteta ima rizik sa sagorijevanje. Međutim, treba uzeti u obzir to da su koristili nešto blaži kriterij, uzorak je bio specifičan, te je svega nešto više od 100 studenata učestvovalo u ovoj studiji. U svakom slučaju možemo zaključiti da su podaci iznimno zabrinjavajući s obzirom na navedene posljedice koje mogu proizaći iz sagorijevanja.

Samoefikasnost je i u ovom istraživanju potvrđena kao jedan od najboljih prediktora sindroma sagorijevanja studenata. Ovaj podatak ide u prilog prošlim istraživanjima koja navode da je samoefikasnost jedan od najboljih prediktora sagorijevanja studenata (Yang, 2004; Yang & Farn, 2005). Zašto je samoefikasnost tako važan faktor u formiranju sindroma sagorijevanja studenata? Ako detaljnije pogledamo dobijene podatke, odnosno ako pogledamo korelacije između pojedinačnih dimenzija sagorijevanja i samoefikasnosti, možemo jasno vidjeti da najveću korelaciju samoefikasnost ostvaruje upravo sa dimenzijom akademskog postignuća ($r = -.440, p < .01$). Ako uporedimo ovu srednju negativnu korelaciju sa korelacijom na dimenziji iscrpljenosti ($r = -.166, p < .01$), koju mnogi autori koji se bave sagorijevanjem smatraju ključnom dimenzijom, možemo jasno vidjeti da postoji razlika. Pojedini autori čak smatraju da se dimenzija akademske efikasnosti ne bi ni trebala računati prilikom računanja ukupnog skora sagorijevanja i predlažu da se skala transformiše iz skale efikasnosti i skalu neefikasnosti, što se i u novijim istraživanjima pokazalo kao preciznija dimenzija (Bresó, Salanova & Schaufeli, 2007). Snažan osjećaj samoefikasnosti može pozitivno djelovati na svakog studenta i, između ostalog, na njegovo psihološko blagostanje. Studenti koji su razvili pozitivan osjećaj samoefikasnosti imaju mehanizme koji im pomažu da se očuvaju od sagorijevanja u studentskim danima i da potencijalne prijeteće situacije ne gledaju tako drastično!

Iracionalna uvjerenja također su se pokazala kao značajni prediktori sindroma sagorijevanja studenata. Ovaj podatak je u skladu sa prošlim istraživanjima koja ispituju odnos ova dva konstrukta. Odnos sagorijevanja i iracionalnih uvjerenja je ispitan u raznim oblastima i na različitim uzorcima kao što su: učitelji (Bermejo-Toroand & Prieto-Ursúa, 2006), poslovode (Halan & Pekdelbonab, 2013), medicinske sestre (Belevre, 2001) itd. Kada su u pitanju podskale iracionalnih uvjerenja, sagorijevanje ostvaruje skoro srednju pozitivnu korelaciju ($r = .358, p < .01$) sa podskalom *potreba za komforom*. Ova podskala odnosi se na iracionalna uvjerenja u vezi sa samim diskomforom – vjerovanje da se ne može podnijeti stanje tenzije i napetosti. Sagorijevanje se upravo manifestuje u vidu fizičkog i psihičkog diskomfora. Zanimljivo je da iracionalna uvjerenja ostvaruju identičnu ko-

relaciju s ukupnom skalom sagorijevanja i dimenzijom emocionalne iscrpljenosti. Emocionalna iscrpljenost predstavlja osnovnu dimenziju sagorijevanja (Maslach & Goldberg, 1998). Na ovaj način možemo zaključiti da efekat koji iracionalna uvjerenja ostvaruju na dimenziju sagorijevanja upravo ide preko glavne dimenzije. Što više studenti imaju nerealne zahtjeve prema sebi, okolini ili svijetu, to su veće šanse da će postati žrtva sindroma sagorijevanja.

U rezultatu istraživanja došli smo do jednog novog podatka: iracionalna uvjerenja ostvaruju djelomični medijacijski efekat preko varijable samoeфикаsnost na studentsko sagorijevanje. Ne pronalazimo ranija istraživanja koja ispituju medijacijski efekat između datih kognitivnih varijabli sa sagorijevanjem, tako da ne možemo uporediti rezultate ovog istraživanja. Ovaj podatak govori o tome da se efekat iracionalnih uvjerenja na sagorijevanje može djelomično objasniti preko samoeфикаsnosti. Osjećaj samoeфикаsnosti nužno prati i racionalne misli odnosno odsustvo iracionalnih uvjerenja. Ovdje se može postaviti logično pitanje: da li je potrebno samo jačati samoeфикаsnost kod studenata, a zanemariti iracionalna uvjerenja? Istina, razvijanjem samoeфикаsnosti automatski se potkrepljuju racionalna uvjerenja, međutim, to nikako ne znači da dodatno ne treba raditi na slabljenju iracionalnih uvjerenja kod studenata. Paralelnim radom na jačanju samoeфикаsnosti kod studenata i slabljenju iracionalnih uvjerenja može se znatno popraviti kvalitet života studenata i razviti rezilijentnost od sagorijevanja.

Ograničenja studije i savjeti za buduća istraživanja

Prateći određene smjernice ova studija bi se mogla dodatno unaprijediti. Bilo bi poželjno više specificirati uzorak. Uzorak u ovom istraživanju je bio potpuno prigodan. Bilo bi poželjno raditi na specifičnim studijskim grupama kako bi se utvrdilo da li su određeni studenti više ranjivi u odnosu na druge. Ovo istraživanje je rađeno preko Interneta. Prema ovakvom načinu skupljanja podataka i dalje postoji određeni skepticizam, ali je i potencijalni problem pouzdanost podataka. Iako je Maslač inventar sagorijevanja (Maslach burnout inventar) najčešće korišteni upitnik za ispitivanje sagorijevanja kod studenata, danas postoje brojni drugi instrumenti koji ispituju ovaj fenomen. Sagorijevanje se u novijim istraživanjima često javlja sa svojom antitezom *akademski angažman* (engagement). S obzirom na to da na našem području nema istraživanja koja ispituju date konstrukte, bilo bi poželjno dodatno utvrditi koji su to faktori koji pozitivno doprinose studentskom akademskom angažmanu, ali i dodatno raditi na njihovom jačanju ili uvođenju ako nisu prisutni u studentskom radnom okruženju. Također, bilo bi iznimno zanimljivo proširiti istraživanja i na profesore, paralelno ispitati izraženost sagorijevanja i njihovih studenata i utvrditi da li postoji povezanost između sagorijevanja

kod profesora i sagorijevanja kod studenata. Ako uzmemo u obzir važnost modeliranja u Bandurinoj teoriji, ali i prethodna navedena istraživanja koja govore u prilogu transfera stresa sa profesora na studente, možemo pretpostaviti da ćemo i u ovom slučaju imati sličan transfer.

Zaključak

Sindrom sagorijevanja je svakako prisutan među studentima, a brojnost studenata koji se nalaze u visokom riziku je relativno alarmantna. Samoefikasnost i iracionalna uvjerenja su se pokazala kao značajni kognitivni prediktori sagorijevanja studenata. Sam Ellis (1993) je izjavio da su iracionalna uvjerenja teško ispitiva klasičnim testovima, čak i u samom terapijskom radu potreban je zajednički trud terapeuta i klijenta da se potpuno osvijeste. Iako samoefikasnost objašnjava nešto veći procenat varijance, a postoji i djelomična medijacija između kognitivnih faktora, nijedan od dva kognitivna konstrukta ne smije se zanemariti. Potrebno je djelovati preventivno kroz određena predavanja i radionice, a poželjno je i savjetovanje. Osim toga, potrebno je raditi na jačanju samoefikasnosti kod studenata i razvijanju racionalnog načina mišljenja. Na ovaj način bi se općenito znatno poboljšao kvalitet života studenata i potencijalno bi se prevenirala pojava sindroma sagorijevanja studenata.

Literatura

- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs. New York.
- Belevre, P. (2001). Professional nursing burnout and irrational thinking. *Journal for nurses in staff development*, 7(5), 264–71.
- Bermejo-Toro, L. & Prieto-Ursua, M. (2006). Teachers' irrational beliefs and their relationship to distress in the profession. *Psychology in Spain*, 10(1), 88–96.
- Bresó, E., Salanova, M. & Schaufeli, W. B. (2007). In Search of the “Third Dimension” of Burnout: Efficacy or Inefficacy? *Applied Psychology*, 56(3), 460–478.
- Ellis A. (1962). *Reason and emotion in psychotherapy*. New York, NY: Lyle Stuart.
- Ellis, A. (1993). Fundamentals of rational-emotive therapy for the 1990s. In W. Dryden & L. K. Hill (Eds.), *Innovations in rational-emotive therapy*, 1–32. Sage, Newbury Park, CA.
- Freudenberger, H. J. (1975). The staff burnout syndrome in alternative institutions. *Psychotherapy Theory, Research and Practice*, 12, 73–82.
- Gavrilov-Jerković, V., Jovanović, V., Žuljević, D. & Brdarić, D. (2013). When less is more: A short version of the personal optimism scale and the Self-Efficacy optimism scale. *Journal of Happiness studies*, Volume 15, Issue 2, 455–474.
- Halan, H. F. & Pakdelbonab, M. (2013). Study the Role of Managers' Irrational Beliefs on Employees' Job Burnout. *Journal of Applied Science and Agriculture*, 8(3), 172–178.
- Leiter, M. P. & Schaufeli, W. B. (1996). Consistency of the burnout construct across occupations. *Anxiety, Stress & Coping*, 9, 229–243.
- Lindner, H., Kirkby, R., Wertheim, E. & Birch, P. (1999). A brief assessment of irrational thinking: The Shortened General Attitude and Belief Scale. *Cognitive Therapy and Research*, 23(6), 651–663.
- Maric, Z. (2003). Uloga disfunkcionalnih stavova u depresivnom raspoloženju i provera medijacionog efekta “vrelih” evaluativnih kognicija. *Psihologija*, 36(1–2), 101–115.
- Maslach, C. (1976). Burned-out. *Human Behavior*, 5, 16–22.
- Maslach, C. & Leiter, M. P. (1997). *The truth about burnout*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Maslach, C. & Goldberg, J. (1998). Prevention of burnout: New perspectives. *Applied and Preventive Psychology*, 7(1).

- Maslach, C., Schaufeli, W. B. & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.
- Maslach, C. & Leiter, M. P. (1997). The truth about burnout: How organizations cause personal stress and what to do about it. San Francisco: Jossey-Bass.
- Meier, S. F. & Schmeck, R. R. (1985). The burned-out college student: a descriptive profile. *Journal of College Student Personal January*, 63–69.
- Nikodijevic, A., Andjelkovic-Labrovic, J. & Djokovic, A. (2012). Academic Burnout Among Students at Faculty of Organizational Sciences. *Management – Journal for Theory and Practice of Management*, 17(64), 47–54.
- Schaufeli, W. B., Martínez, I., Marques-Pinto, A., Salanova, M. & Bakker, A. B. (2002). Burnout and engagement in university students: A cross national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 464–481.
- Schwarzer, R. (Ed.) (1992). Self-efficacy: Thought control of action. Washington, DC: Hemisphere.
- Schwarzer, R. & Jerusalem, M. (1995). Generalized Self-Efficacy scale. In J. Weinman, S. Wright & M. Johnston, Measures in health psychology: A user's portfolio. *Causal and control beliefs*, 35–37. Windsor, UK: NFER-NELSON.
- Yang, H. (2004). Factors affecting student burnout and academic achievement in multiple enrolment programs in Taiwan's technical-vocational colleges. *International Journal of Educational Development*, 24, 283–301.
- Yang, H. & Farn, C. K. (2005). An investigation of the factors affecting MIS student burnout in technical-vocational college. *Computers in Human Behavior*, 21, 917–932.

IRRATIONAL BELIEFS AND SELF-EFFICACY AS PREDICTORS OF STUDENT BURNOUT

Abstract

This research attempted to answer the questions of whether irrational beliefs and self-efficacy are good predictors of student burnout, and are the above mentioned cognitive constructs partial or full mediators of other variables of student burnout. This paper is based on online survey research, done on a sample of 524 students in Bosnia and Herzegovina during 2014. The main scale instruments used in this paper are: Maslach Burnout Inventory – MBI – SS; the Shortened General Attitude and Belief Scale for assessing irrational beliefs – SGABS; and a scale for assessing general self-efficacy – SGSE. All the scales had extraordinary reliability with Cronbach alpha above $\alpha > .85$. The main method used was stepwise regression analysis and Sobel test for assessing mediation. This paper confirmed that one third of students are in a risk category from burnout, and that 10 % of students are in a highly critical stage of burnout. These results confirm the first two hypotheses of this paper, specifically that self-efficacy and irrational beliefs are excellent predictors of student burnout and that this model explains 18 % of variance. Self-efficacy is a better predictor of student burnout, and irrational beliefs are a mediator through variable self-efficacy on student burnout. The main findings of this paper imply that cognitive factors, self-efficacy and irrational beliefs have an important role in forming and probably in maintaining student burnout. Although there is a partial mediation between cognitive variables, in consulting work it is necessary to give the same amount of attention to both constructs. These results also support the need for psychological counseling in Universities.

Keywords: *burnout, students, irrational beliefs, self-efficacy*

Pavle Valerjev, Marin Dujmović

METACOGNITIVE JUDGMENTS DURING SOLVING OF WASON SELECTION TASK

Abstract

The Wason selection task is a classic problem in the psychology of reasoning. The majority of Wason selection task solvers give the wrong answer. This effect is explained by a particular cognitive bias which is called confirmation bias. Experiments usually show that this bias is strongest when the content of the task is abstract, and that when concrete content is included in the task the effect of the bias becomes lesser. According to the dual process theory, people use two different systems of thinking: Type 1 which is swift, intuitive and based on heuristics, and Type 2 which is slow, analytical and based on mental skills. The activation of the confirmation bias represents the Type 1 system of thinking. It was expected that this kind of answer would be fast, biased and that at the same time participants would have high metacognitive judgments of confidence in validity of their answers. The aim of the research was to examine efficiency and metacognitive judgments of confidence in Wason tasks. The experiment had three situations, achieved by manipulating content concreteness (abstract, concrete and concrete that includes social contract). The participants' task was, as in the classical Wason task, to choose which cards need to be checked in order to test the validity of the displayed conditional rule. Types of answers, as well as response times were recorded. After every answer participants had to judge their confidence in the validity of their answer. The obtained results showed strong confirmation bias which was also accompanied with high metacognitive assessments as expected. Most of the participants in most of the tasks demonstrated confirmation bias by choosing the same two cards and that answer was false. At the same time they were very confident in their own answers. Surprisingly, concrete content did not decrease the bias effect. Obtained results are in line with the understanding that Type 1 thinking processes rapidly suggest the answer which is, in this case, false. But fluency of generating that answer affects the participant's metacognition and because of that she significantly overestimates her performance. Moreover, the judged confidence correlated with response times, which is in line with other research of metacognitive processes involved in reasoning tasks.

Keywords: *Wason selection task, metacognition, reasoning, judgements of confidence*

Introduction

The Wason selection task was developed by British psychologist Peter Wason (1966, 1968). This task has become one of the most used tasks in the psychology of reasoning. The usual example of this task goes like this:

There are four cards on the table. Each card has a letter on one side and a number on the other side. The presented cards are A, K, 4, and 7. There is also a (conditional) rule which claims:

If there is a vowel on the one side of the card, then there is an even number on the other side.

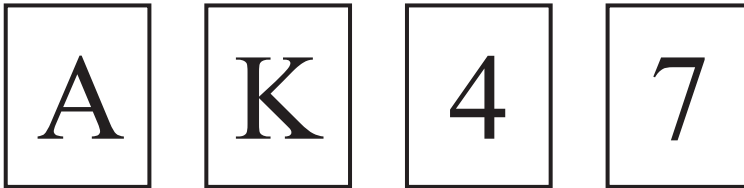

Figure 1. An example of the Wason selection task with four cards

The proposed rule could be correct or false. The participant's task is to select the cards that he (or she) thinks have to be turned over to test the truth of the rule.

The majority of the participants in the example above choose cards A and 4. And this answer is false. The only logically valid answer is selecting the cards A and 7. You can prove that by analysing the conditional rule “If [vowel] then [even number]” in the truth table.

Table 1. Truth table for the conditional rule

Vowel	Even number	If [vowel] then [even number]
yes	Yes	Yes
yes	No	No
no	Yes	Yes
no	No	Yes

As can be seen, the first card must be selected because it has a vowel and because of that it has to have an even number on the other side in order for the rule to be correct (first case in the table). If there is an odd number on the other side the rule must be false (second case in the table). That choice seems intuitive, and many subjects choose this card. The second card can have anything on the other side (third and fourth case in the table) so it is incorrect to choose it. The third card, which is often wrongly selected by participants, can also have anything on the other side (first and third case in the table) so it cannot be used to test the rule. And finally, the fourth card which presents an odd number *should not* have a vowel on the other side in order for rule to be correct (fourth case in the table). If there is a vowel on the other side then the rule must be wrong (second case in the table). So, the only way to test whether the rule is true or false is to select the first and fourth card presented in the example above. One can prove nothing about the rule by choosing the second and third card.

However the majority of participants give the wrong answers. Most of them select the first and third card. Many experiments have shown that participants give less than 10 % correct answers (Wason, 1966; Valerjev, 2000; Valerjev & Pedisić, 2002). Evans (1989) used the Wason task paradigm to explain biases in human thinking. According to his theory people are often biased in thinking processes. There are many such biases and the Wason selection task demonstrates at least two of them: the lexical matching bias (not considered here), and the confirmation bias. Evans explains the confirmation bias which has also been described as “the mother of all cognitive biases” (Dobelli, 2013). Basically, the confirmation bias is the tendency to search, interpret and remember information that confirms someone’s preconceptions. Because of that, we do not perceive circumstances objectively and therefore it can lead to erroneous conclusions. It is manifested in many types of everyday thinking. In the Wason selection task confirmation bias is manifested in this way. Participants know that the rule might be right, so they select only the cards that seem to confirm the rule because they already have half of the confirmation (letter or the number that are related to the rule). Because of that they choose to check out the first and third card. The fourth card is not attractive according to confirmation bias, because it already contains the case that is not directly related to the rule. The participants use a shortcut in thinking and select only the cases that directly, positively test the rule, by proving it right, and not considering the cases that test the rule by using the negative examples. Participants only want to test the rule by confirming it and do not try to disconfirm the rule. This style of thinking is typical for most people. It can lead to serious mistakes, but on the other hand it is practical for everyday thinking in the real world when you have too many features that are somehow related and do not have enough time to separately check out each and every one of them. This type of thinking is quick and intuitive, it demands minimal effort and despite the fact that it can sometimes be misleading it provides us with decisions that are much better

than random guessing. What we explained here is a typical description of a Type 1 process (or System 1 thinking) (Evans, 2009). In order for our thinking to be flexible enough in situations where System 1 fails, there is another way to obtain the conclusion. System 2 is slow, it requires mental effort and it is based on mental skills (like logical or mathematical skills) that usually have to be learned. In the example above, System 2 thinking would be active if the participant uses the rules of formal logic. When there is a feeling that something is wrong with intuitive answers, or when there is a conflict between more than one intuitive answer, the reasoner might be pushed from Type 1 to Type 2 thinking. The theory of thinking that explains these two processes is called dual process theory.

The topic of metacognition includes processes of monitoring and control over someone's cognitive performance. Traditionally, metacognition has been studied in the domain of memory. More recently, research on metacognition has spread into other domains of cognition, especially into the psychology of reasoning (Thompson, 2009; Thompson, Prowse Turner, & Pennycook, 2011). During the performance of different cognitive tasks people can monitor their own performance and make judgements about their efficiency and how hard or easy they perceive the task. There are many different measures of metacognition that depend on the time when they are taken (before, during or after the process of task solving), and on domain of cognition (memory, learning, reasoning, problem solving). In the psychology of reasoning the usual metacognitive measure is judgment of confidence. The participants have to estimate how confident they are that they solved the task correctly. The interesting question is how metacognition is correlated to actual reasoning efficiency. Studies in syllogistic reasoning have shown that reasoning accuracy and confidence are not correlated or loosely correlated but probably mediated by other processes (Shynkaruk & Thompson, 2006; Bajšanski, Močibob & Valerjev, 2014a; 2014b). On the other hand, significant negative correlations between response times and metacognitive judgements were obtained. Thompson et al. (2011) suggested that three types of cues can determine metacognitive estimates in reasoning tasks: answer fluency (the ease with which the initial conclusion comes to mind), conclusion acceptance and conflicting answers. Fluent answers, accepted answers and non-conflicting answers should be assigned higher confidence ratings.

It was already explained that the Wason selection task activates the Type 1 reasoning process which is fast but also results in a confirmation bias effect. However, use of the Wason selection task with concrete content sometimes can decrease the influence of the confirmation bias and increase the proportion of valid answers especially if it contains a social contract (Griggs and Cox, 1982; Stanovich & West, 1998; Valerjev, 2000; Valerjev & Pedisić, 2002). This change in answers is called the effect of thematic material. The thematic material effect can possibly be achieved by activation of another Type 1 reasoning heuristic, such as cheater-detection module, suggested by Tooby and Cosmides (1992). In that

case, and if there is no conflict between the two or more answers generated by Type 1 processes, the new, correct answers would still be rapid and with high metacognitive judgment.

The aim of this research was to investigate metacognitive judgments in Wason selection tasks with different levels of content concreteness and the relation between metacognition and response time.

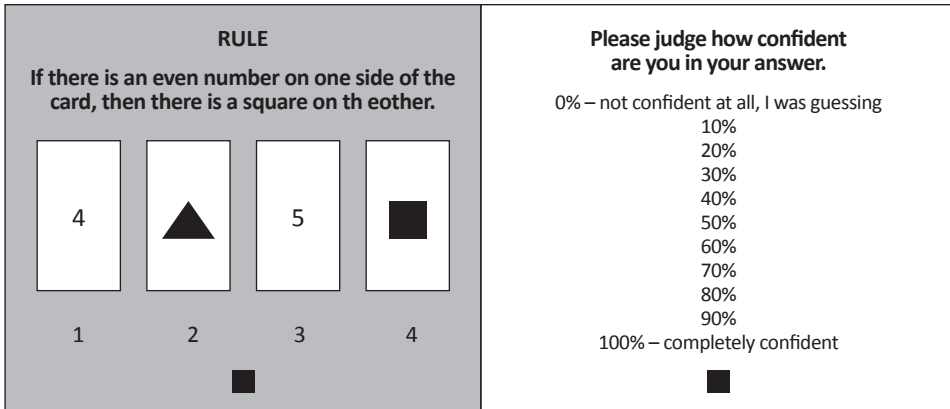
Materials, participants and procedure

Participants (N = 30) were recruited among undergraduate psychology students without prior knowledge of the Wason selection task. The experiment consisted of 30 trials divided into 3 groups: abstract material, neutral concrete material (arbitrary connections among concrete concepts) and social contract based material. Table 2 shows an example of each task.

Table 2. *Examples of trials according to material type*

		Card 1	Card 2	Card 3	Card 4
Abstract	If there is an even number on one side of the card, then there is a square on the other side.	4	5	Square	Triangle
Neutral concrete	If people are smiling, then it is sunny.	People are smiling	People are crying.	It is sunny	It is cloudy.
Social contract	If a person is drinking an alcoholic beverage, then they have to be an adult.	Drinking beer	Drinking soda	25 years old	16 years old

The experiment was designed in the E-Prime v2.0.10.356 software package and conducted on 5 identical PCs in the computer laboratory of the Department of Psychology. The 30 constructed trials were randomized for each participant as well as the order of the cards. Participants were instructed to decide, as quickly and as correctly as possible, which cards need to be turned over in order to validate the rule. After they chose which cards need to be checked they gave a metacognitive judgement of confidence for their choice on a continuous scale ranging from (0 % – not confident at all, I was guessing) to 100 % (completely confident in my answer) by typing the percentage. Figure 2 shows an example of how a single trial appeared on screen for the participants.

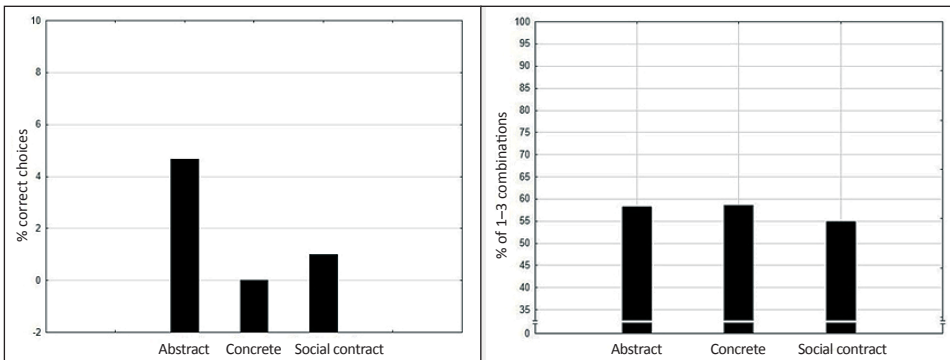

Figure 2. An example of an abstract material trial as seen by a participant

In the example shown the correct answer would be to turn over card number 1, and card number 2, in that case the participant would type 12 and hit the *ENTER* key (Figure 1, left). After choosing the cards, the metacognitive judgement scale appeared (Figure 1, right) and participants had to estimate their confidence by typing the percentage (participants were instructed they could type any number from 0 to 100 not just those shown here). Participants completed 3 practice trials and then proceeded to the main experiment. Choices, reaction times and judgements of confidence were recorded on each trial.

Results

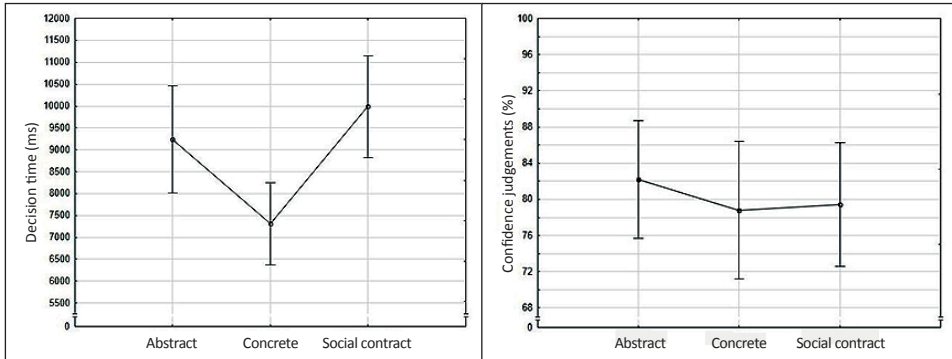
Participants chose the correct combination of cards in a very small percentage of trials regardless of material type (4.67 % for abstract, 0 % for neutral concrete, and 1 % for social contract items).

Figure 3. Percentage of choices: correct (left), 1-3 combination (right)

The classic confirmation bias response (1–3 combination; Figure 3, right) was chosen on a far greater percentage of trials (58.33 % for abstract, 58.67 % for neutral concrete, and 55 % for social contract items). These results are to be expected for abstract and neutral concrete material yet unexpected for the social contract trials which were expected to boost correct choice percentages.

Figure 4. Average decision times (left) and confidence judgements (right) for different types of trials

Repeated measures analysis of variance showed decision times differed significantly depending on material type ($F(2, 58) = 12.27, p < .01$) with Tukey HSD post-hoc comparison showing decision times (Figure 4, left) for concrete trials were significantly smaller than for abstract and social contract trials. Judgements of confidence (Figure 4, right) were generally high (82.17 % for abstract, 78.81 % for neutral concrete, and 79.40 % for social contract items), but did not differ significantly ($F(2, 58) = 1.34, p > .05$) depending on material type.

To test whether slower decision making is connected to lower confidence judgements 3 Pearson correlation coefficients were calculated; one for each type of material. For abstract material the correlation approached significance ($r = -.36, p = .052, df = 28$) with slower participants giving lower confidence judgements. For both concrete ($r = -.43, p < .05, df = 28$) and social contract ($r = -.57, p < .01, df = 28$) trials the same correlation was significant. As has been shown in prior research slower participants generally show less confidence in their work.

Correlations connecting participant decision time and confidence judgements answer the question: “Are slower *participants* less confident in their choices?”, on the other hand, the same analysis conducted for items answers the question: “Are confidence judgements lower for *items* which participants processed for a longer time?”. The analysis is a Pearson correlation between average confidence judgements and decision times where items represent the sample. When conducting this type of analysis on all items the correlation does not approach significance ($r = -.26, p = .16, df = 28$), but when we removed neutral concrete items this changed drastically ($r = -.68, p = .001, df = 18$). It seems concrete items differ significantly from the other two types.

Discussion

Contrary to expectations, introducing social contract items did not boost accurate choice percentages. This might be explained by the specificity of the used method. Most studies use a smaller number of items and they are grouped into blocks, and mostly do not measure response times. In order to get a precise measure of response time more items were needed. Also, all items were randomly presented to participants rather than in blocks according to material type. This may have led to forming of a unique mental set for response selection more similar to classic Wason tasks which negated the influence of thematic materials. Emphasis on speed of decision might have also influenced participants when considering their choices. All of this may explain why both the percentages of accurate and biased responses were unified for all three experimental conditions.

Comparing decision times, it would seem concrete materials provided less processing load than abstract and social contract materials. There is a possibility that a matching bias (lexical matching between the conditional rule and cards) occurred for neutral concrete items, and not for the other two conditions. Since there was no lexical matching in the other two conditions participants needed an additional step to process the content which resulted in shorter decision times for neutral concrete items.

Judgments of confidence were high in all of the experimental conditions (Figure 4, right) even though objective accuracy was extremely low. In this particular task, participant reasoning was led by Type 1 processing, resulting in a large proportion of typical, rapid, but false choices. At the same time the fluency of Type 1 processing created the perception of high accuracy leading to extremely high confidence judgments. Participants tend to overestimate their performance. This is a typical finding of most studies regarding metacognition in memory (Benjamin et al., 1998; Koriat et al., 2004), learning (Hacker et al., 2000), and syllogistic reasoning (Shynkaruk & Thompson, 2006). Furthermore there were no significant differences in confidence judgments between experimental conditions. Possible lower processing load did not significantly increase metacognitive judgements for neutral concrete items. Judgments were already quite high for the other two conditions. It is possible that the additional processing in the other two conditions was not attributed to task difficulty, thus not contributing to judgments of confidence.

The result of slower participants giving lower metacognitive judgements was also apparent in this experiment, and present for all three material types (even if bordering significance for abstract trials). Item analyses showed different results for concrete items compared to the other two types. When considering only higher load items this analysis showed that decision times and confidence judgements were highly correlated. This finding is in line with prior research (Thompson et al., 2011). In total, results confirm the fluency-confidence connection while not

making a distinction between the trial types when it comes to objective accuracy. Future research should concentrate on eliminating possible methodological problems. Presenting trials in blocks rather than randomly mixed trials of each type, changing the way in which participants respond, or streamlining the process would all refine the experiment. Further research is needed to determine why observed processing load differences did not lead to differences in confidence judgments.

Conclusion

As expected, participants overestimated their performance while objective accuracy was extremely low. Results also mainly showed a strong connection between fluency and confidence judgments, with further research needed to explain the findings for neutral concrete items. Introducing thematic material did not influence accuracy for the classic Wason task but the expected fluency-confidence connection was present. Item analysis showed a high negative correlation between decision times and confidence judgements for higher load items, but not for lower load items.

Acknowledgments

This work was supported by Grant 4139 from the Croatian Science Foundation.

References

- Bajšanski, I., Močibob, M., Valerjev, P. (2014a). Metacognitive judgements and syllogistic reasoning. *Psychological Topics*, 23, 1, 143–16.
- Bajšanski, I., Močibob, M., Valerjev, P. (2014b). The effect of consensuality on metacognitive judgments in syllogistic reasoning. In P. Bernardis, C. Fantoni, W. Gerbino, (Eds.), *TSPC 2014 – Proceedings of the Trieste Symposium on Perception and Cognition*, (pp. 88–90) Trieste : EUT – Edizioni Università di Trieste.
- Benjamin, A. S., Bjork, R. A., Schwartz, B. L. (1998). The mismeasure of memory: When retrieval fluency is misleading as a metamnemonic Index. *Journal of Experimental Psychology: General*, 127, 1, 55–68.
- Dobelli, R. (2013): *The Art of Thinking Clearly*. New York: Harper Collins Publishers.
- Evans, J. St. B. T. (1989). *Bias in Human Reasoning: Causes and Consequences*. Hove: LEA.
- Evans, J. St. B. T. (1998). Matching Bias in Conditional Reasoning: Do We Understand it After 25 Years? *Thinking & Reasoning*, 4, 1, 45–110.
- Evans, J. St. B. T. (2009). How many dual-process theories do we need? One, two, or many? In J. S. B. T. Evans & K. Frankish (Eds.), *In two minds: Dual processes and beyond*, (pp. 33–54). New York, NY, US: Oxford University Press.
- Griggs, R. A. & Cox, J. R. (1982). The elusive thematic-material effect in Wason's selection task. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 35, 407–420.
- Hacker, D. J., Bol, L., Horgan, D. D. & Rakow, E. A. (2000). Test prediction and performance in a classroom context. *Journal of Educational Psychology*, 92, 1, 160–170.
- Koriat, A., Bjork, R. A., Sheffer, L., Bar, S. K. (2004). Predicting one's own forgetting: The role of experience-based and theory-based processes. *Journal of Experimental Psychology: General*, 133, 4, 643–656.
- Shynkaruk, J. M. & Thompson, V. A. (2006). Confidence and accuracy in deductive reasoning. *Memory & Cognition*, 34, 3, 619–632.
- Stanovich, K. E. & West, R. F. (1998). Cognitive ability and variation in selection task performance. *Thinking and Reasoning*, 4, 3, 193–230.
- Thompson, V. A. (2009). Dual-process theories: A metacognitive perspective. In J. S. B. T. Evans & K. Frankish (Eds.), *In two minds: Dual processes and beyond*, (pp. 171–195). New York, NY, US: Oxford University Press.
- Thompson, V. A., Prowse Turner, J. A. & Pennycook, G. (2011). Intuition, reason, and metacognition. *Cognitive Psychology*, 63, 107–140.

- Tooby, J. & Cosmides, L. (1992). The psychological foundations of culture. In J. Barkow, L. Cosmides & J. Tooby (Eds.), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*, (pp. 19–136). New York: Oxford University Press.
- Valerjev, P. (2000). Wasonov izborni zadatak: Stabilnost efekata pristranosti i tematskog materijala. [Wason selection task: Stability of bias and thematic material effects]. *Radovi: Razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije*, 39, 16, 97–111.
- Valerjev, P. & Pedisić, A. (2002). Wasonov izborni zadatak – utjecaj upute, tipova kondicionala i tematskog materijala. [Wason Selection Task – Influence of Instruction, Conditional Types and Thematic Material]. *Radovi: Razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije*, 40, 17, 45–64.
- Wason, P. C. (1966). Reasoning. In B. M. Foss, (Ed.), *New Horizons in psychology I*. Harmondsworth: Penguin.
- Wason, P. C. (1968). Reasoning about the rule. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 20, 3, 273–281.

Gorka Vuletić, Sanja Bulog

POVEZANOST ZDRAVSTVENIH PONAŠANJA, ZDRAVSTVENOG LOKUSA KONTROLE I OPTIMIZMA KOD STUDENATA

Sažetak

Istraživanje je provedeno na 207 studenata Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, od čega je 69 mladića i 138 djevojaka u dobi od 19 do 26 godina. Cilj istraživanja bio je ispitati povezanost optimizma, zdravstvenog lokusa kontrole i zdravstvenih ponašanja kao i to koja su najčešća zdravstveno rizična ponašanja studenata. U istraživanju su korišteni Upitnik zdravstvenog lokusa kontrole ZLK-90 za ispitivanje vjerovanja o osobnom zdravlju i faktorima koji na njega utječu u svrhu predviđanja zdravstvenog ponašanja, Revidirani Life Orientation Test (LOT-R) za mjerenje generalnog optimizma i Anketni upitnik za procjenu zdravstvenih ponašanja. Rezultati provedenog istraživanja pokazuju da najveći broj ispitanika ne puši te se bavi tjelesnom aktivnošću nekoliko puta tjedno. Najmanji broj studenata navodi da nikada ne konzumira alkohol, dok najveći broj od navedenih ispitanika navodi da ga konzumira rijetko. Utvrđena je statistički značajna, pozitivna povezanost konzumiranja alkohola i cigareta. Rezultati provedenog istraživanja daju uvid u problem zastupljenosti pojedinih zdravstveno rizičnih ponašanja među mladima te povezanost navedenih ponašanja s nekim karakteristikama ličnosti kao što je to optimizam. Praktične su implikacije ovakvih istraživanja u unapređenju zdravlja populacije i prevencije kroničnih bolesti u starijoj životnoj dobi.

Ključne riječi: *zdravstveno ponašanje, zdravstveni lokus kontrole, optimizam*

Uvod

Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije, zdravlje se može definirati kao stanje fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja, a ne samo kao odsustvo bolesti (WHO, 1988). Kako navedena definicija naglašava i važnost ostalih faktora osim onih bioloških koji su pojedincu dati i urođeni, kao važna se komponenta navodi i samo ponašanje pojedinca, a koje je vezano uz njegov zdravstveni ishod. Prema tome, zdravstveno se ponašanje definira kao svako ponašanje koje je na bilo koji način povezano s našim zdravljem (Havelka 2009). Ono predstavlja oblike ljudskog ponašanja povezane s nastojanjima pojedinca da očuva ili poboljša vlastito zdravlje, spriječi pojavu bolesti, izliječi bolest i spriječi smrt (Conner, Norman, 1996). Osim toga, pomaže ljudima da sačuvaju zdravlje, efikasnije se liječe i bolje prilagođavaju kroničnim bolestima. Orešković (2001; prema Havelka, 2009) ga definira kao sociologijski, psihologijski i ekonomski pojam kojim izražavamo oblike ljudskog ponašanja koji su potaknuti, motivirani i povezani s pokušajima pojedinca ili zajednice da poboljšaju vlastito zdravlje, preveniraju pojavu bolesti te dijagnosticiraju i/ili izliječe bolest ili spriječe smrt.

Teorijski gledano, možemo razlikovati preventivna (protektivna) i rizična zdravstvena ponašanja. Preventivna su zdravstvena ponašanja poduzeta kako bi se očuvalo ili poboljšalo zdravlje, odnosno kako bi se pojedinac zaštitio od bolesti. Rizična zdravstvena ponašanja imaju negativan utjecaj na zdravlje i povećavaju vjerojatnost pojave bolesti (Havelka, 2009). Postoje mnogi faktori pomoću koji se pokušava objasniti zašto se ljudi ponašaju zdravstveno rizično ili protektivno. Osobine ličnosti se smatraju važnima u objašnjavanju različitih ponašanja, pa tako i zdravstvenih. Smatraju se stabilnim izvorima individualnih razlika i faktorom koji predodređuju ili olakšavaju razvoj i održavanje određenih ponašanja. Zatim se važnima smatraju i kognitivni, afektivni i motivacijski procesi, odnosno znanje, stavovi o zdravlju, percepcija rizika i simptoma. Osim navedenoga, važnima su se pokazali i lokus kontrole, samoeфикаsnost i optimizam te percepcija dobitaka i gubitaka od određenog ponašanja (Bermudez, 1999; prema Kalebić-Maglica, 2010). Od navedenih odrednica, optimizam i zdravstveni lokus kontrole pokazali su se kao važni čimbenici u zdravstvenom ponašanju. Optimizam je važan jer štiti pojedinca od psihološkog stresa povezanog s tjelesnim zdravljem. Povezan je s više zdravstveno zaštitnih ponašanja poput zdrave prehrane, tjelesne aktivnosti te zaštite od negativnih zdravstvenih ishoda (Miles, Scaife, 2003; prema Albery, Munafò, 2008).

Zdravstveni lokus kontrole definira se kao vjerovanje pojedinca tko ili što ima kontrolu nad njegovim zdravljem, a pretpostavlja se da je jedan od činitelja koji određuju njegovo zdravstveno ponašanje (Krizmantić, Szabo, 1994). Većina istraživanja pokazuje da je unutarnji lokus uglavnom povezan s pozitivnim, a vanjski s negativnim zdravstvenim ishodima. Također, visoki internalni lokus

kontrole predviđa pozitivne zdravstvene navike, dok visoki eksternalni lokus kontrole predviđa zdravstveno štetna ponašanja. Nekoliko je istraživanja pokazalo da su pojedinci s internalnim lokusom kontrole, koji visoko vrednuju zdravlje, više uključeni u zdravstveno protektivna ponašanja. Istraživanje Kaplan i Cowles (1978; prema Steptoe, Wardle, 2001) na ispitanicima koji su sudjelovali u programu za prestanak pušenja pokazalo je da su visoko vrednovanje zdravlja i unutarnji lokus kontrole bili najvažniji za prestanak pušenja. Slično tome, Lau (1982), Abela i Heslin (1984) su pronašli da su studenti s internalnim lokusom kontrole, koji visoko vrednuju zdravlje, više uključeni u protektivna zdravstvena ponašanja. Brojna su istraživanja ispitivala odnos između zdravstvenih ponašanja i zdravstvenih ishoda. Jedno od prvih takvih istraživanja otkrilo je sedam činitelja životnog stila koji su povezani s prevencijom bolesti i smrtnosti, a to su: izbjegavanje pušenja, umjerena konzumacija alkohola, spavanje sedam do osam sati dnevno, redovita tjelesna aktivnost, održavanje normalne tjelesne težine, izbjegavanje „brze“ hrane te redovito doručkovanje. Pušenje, prekomjerna konzumacija alkohola, nezdrava prehrana i izostanak tjelesne aktivnosti značajne su odrednice lošeg zdravstvenog stanja, a mijenjanje navedenih ponašanja trebalo bi dovesti do poboljšanja zdravlja (Abela, Heslin, 1984). S obzirom na podatke o smanjenju incidencije zdravstveno rizičnih ponašanja u općoj odrasloj populaciji u Hrvatskoj (Samardžić, Vuletić i Tadijan, 2012), te na dosadašnja istraživanja odnosa optimizma i zdravstvenih ponašanja (Steptoe i sur., 2006), provedeno je, u nastavku opisano, istraživanje na studentima kao specifičnom i mladom dijelu opće populacije.

Cilj istraživanja

Cilj je ovog istraživanja bio ispitati koja su najčešća zdravstveno rizična ponašanja studenata te ispitati povezanost optimizma, zdravstvenog lokusa kontrole i zdravstvenih ponašanja.

Metod

Uzorak

U istraživanju je sudjelovalo 207 studenata Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Od toga je 69 mladića (32.9 %) i 138 djevojaka (66.7 %) u dobi od 19 do 26 godina ($M = 21.38$ godina).

Postupak

Istraživanje je bilo tipa papir-olovka, a provedeno je grupno u učionicama fakulteta, nakon predavanja. Studentima je prije provođenja samog istraživanja ukratko bila predstavljena tema i cilj istraživanja te su im pročitane upute o ispunjavanju upitnika koje su se nalazile i na upitnicima koje su sudionici ispunjavali. Sudjelovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno i anonimno. Vrijeme ispunjavanja nije bilo ograničeno, a trajalo je oko 20 minuta.

Instrumenti

Revidirani Life Orientation Test (LOT-R) korišten je za mjerenje dispozicijskog optimizma (Scheier, Carver, Bridges, 1994). Mjeri generalni optimizam i sastoji se od deset čestica.

Upitnik zdravstvenog lokusa kontrole ZLK-90 (Krizmanić, Szabo, 1994) korišten je za ispitivanje vjerovanja o osobnom zdravlju i faktorima koji na njega utječu. Rezultat se formira na četiri skale, od kojih prva ukazuje na internalni zdravstveni lokus kontrole, a ostale tri ukazuju na eksternalni lokus kontrole: I skala – internalni lokus, Es skala – slučaj-sudbina, Evd skala – važni drugi i Eo skala – okolnosti.

Za procjenu zdravstvenih ponašanja korišten je *anketni upitnik kojim je ispitana frekvencija određenih zdravstvenih ponašanja* (pijenje alkohola, pušenje, tjelesna aktivnost, doručkovanje i broj obroka).

Rezultati

Ispitana je vrsta i čestina prakticiranja zdravstveno rizičnih i zdravstveno protektivnih ponašanja. Rezultati su prikazani u tablicama 1 i 2.

Tablica 1. *Zdravstveno rizična ponašanja prema vrsti i učestalosti*

Zdravstveno rizično ponašanje	N	%
Pušenje	Uopće ne	126 60.9
	Rijetko (nekoliko puta mjesečno)	30 14.5
	Povremeno (nekoliko puta tjedno)	6 2.9
	Svakodnevno (nekoliko puta dnevno)	45 21.7
Konzumacija alkoholnih pića	Uopće ne	27 13.0
	Rijetko (nekoliko puta mjesečno)	102 49.3
	Povremeno (nekoliko puta tjedno)	76 36.7
	Svakodnevno (nekoliko puta dnevno)	45 1.0

Prema datom samoiskazu, većina studenata ne puši (60.9 %), dok 21.7 % studenata svakodnevno puši. U vezi s pitanjem konzumacije alkohola, samo 13 % studenata navodi da nikada ne konzumira alkohol, dok ga većina konzumira rijetko (49.3 %) ili povremeno (36.7 %). Provjerom povezanosti između određenih zdravstveno rizičnih ponašanja utvrđena je niska, no statistički značajna, pozitivna povezanost između konzumiranja alkohola i cigareta ($r = .29, p < .01$), što implicira da sudionici koji prakticiraju jedno od navedenih zdravstveno rizičnih ponašanja imaju tendenciju prakticirati i ono drugo (Tablica 3).

Tablica 2. Zdravstveno protektivna ponašanja prema vrsti i učestalosti

Zdravstveno ponašanje	N	%	
Tjelesna aktivnost	Uopće ne	49	23.7
	Nekoliko puta na tjedan	130	62.8
	Svaki dan	28	13.5
Sport	Da	62	30.0
	Ne	145	70.0
Broj obroka	1	3	1.4
	2	35	16.8
	3	97	46.6
	4	57	27.4
	5	15	7.2
Doručak	Nikada	14	6.8
	Povremeno	97	46.9
	Svaki dan	96	46.4

U Tablici 2 prikazana su zdravstveno protektivna ponašanja prema vrsti i učestalosti. Dakle, može se reći da sudionici ovog istraživanja, iako se ne bave specifičnim oblikom sporta, ipak imaju poželjnu razinu prakticiranja različitih tjelesnih aktivnosti. Što se tiče navika vezanih uz ishranu, najveći broj studenata navodi da ima tri obroka dnevno te da povremeno doručkuje.

Tablica 3. Spearmanovi koeficijenti korelacije optimizma i zdravstveno protektivnih ponašanja

	LOT	Sport	Doručak	Broj obroka	Tjelesna aktivnost
LOT	1	.06	.16*	.25**	.18*
Sport		1	-.09	-.18*	-.39**
Doručak			1	.38**	.16*
Broj obroka				1	.17*
Tjelesna aktivnost					1

** $p < .01$; * $p < .05$

Provjerom odnosa optimizma sa zdravstveno protektivnim ponašanjima utvrđena je značajna povezanost optimizma s brojem obroka, redovitošću doručkovanja i tjelesnom aktivnošću. Nadalje, provjerom odnosa različitih zdravstvenih ponašanja utvrđeno je da je tjelesna aktivnost značajno negativno povezana sa zdravstveno rizičnim ponašanjima ($r = -.32, p < .01$), te pozitivno povezana s internalnim zdravstvenim lokusom kontrole ($r = .15, p < .05$). Na temelju dobijenih rezultata može se reći da oni sudionici koji se bave tjelesnom aktivnošću u prosjeku poduzimaju manje zdravstveno rizičnih ponašanja te češće imaju internalni zdravstveni lokus kontrole.

Tablica 4. Deskriptivna statistika za zdravstveni lokus kontrole i dispozicijski optimizam

ZLK	M	SD	Minimum	Maksimum	TR
I skala	23.29	3.16	16	31	8-32
Evd skala	19.05	2.51	12	25	8-32
Es skala	18.86	2.75	12	27	8-32
Eo skala	20.12	2.72	13	28	8-32
LOT-R	17.90	3.71	14	22	8-26

U Tablici 4 prikazana je deskriptivna statistika za upitnik zdravstvenog lokusa kontrole te za upitnik dispozicijskog optimizma. Kako se može vidjeti, sudionici ovog istraživanja na upitniku zdravstvenog lokusa kontrole najviši rezultat postižu na subskali internalnog lokusa kontrole. Također, na upitniku dispozicijskog optimizma postižu umjereno visoke rezultate.

Tablica 5. Prikaz interkorelacija upitnika optimizma sa subskalama upitnika zdravstvenog lokusa kontrole

	LOT	I skala	Evd skala	Es skala	Eo skala
LOT	1	.26**	.09	.08	.05
I skala		1	.23**	.05	.26**
Evd skala			1	.29**	.17**
Es skala				1	.24**
Eo skala					1

** $p < .01$; * $p < .05$

Tablica 5 prikazuje koeficijente korelacije upitnika optimizma sa subskalama upitnika zdravstvenog lokusa kontrole. Rezultati pokazuju statistički značajnu, pozitivnu povezanost optimizma s internalnim zdravstvenim lokusom kontrole, odnosno da oni sudionici istraživanja koji postižu više rezultate na upitniku dispozicijskog optimizma ujedno imaju internalni zdravstveni lokus kontrole.

Rasprava

Kako podaci pokazuju da većina sudionika ovog istraživanja ne puši (60.9 %), dok 21.7 % studenata svakodnevno puši, za usporedbu vrijedi navesti rezultate Hrvatske zdravstvene ankete prema kojoj 48.5 % muškaraca i 38.4 % žena mlađih od 35 godina svakodnevno puši (Samardžić, Vuletić i Tadijan, 2012). S obzirom na to da se u spomenutom istraživanju navodi da se prevalencija pušenja kod muškaraca značajno smanjila od 2003. do 2008. godine, može se pretpostaviti da uslijed pojačane svijesti o opasnosti kroničnih bolesti u starijoj dobi dolazi do trenda smanjivanja zdravstveno rizičnog ponašanja pušenja. Također je moguće da je studentska populacija različita od opće u vezi s pitanjem zdravstveno rizičnih ponašanja i da je među njima pušenje manje zastupljeno nego u općoj odrasloj populaciji. U vezi s pitanjem konzumacije alkohola, samo 13 % studenata navodi da nikada ne konzumira alkohol, dok ga većina konzumira rijetko (49.3 %) ili povremeno (36.7 %). Dakle, ove dvije kategorije čine 86 % sudionika, što je zabrinjavajuće velik postotak studenata koji konzumiraju alkoholna pića. Međutim, s obzirom na to da se radi o rijetkom i povremenom konzumiranju, to se može objasniti time što najveći dio sudionika alkohol konzumira samo prilikom izlaska (vikendom) ili u društvu na različitim proslavama i sličnim prigodama. Posebna pažnja bi se trebala usmjeriti na one koji navode da konzumiraju alkohol svakodnevno, a to je izjavilo od 45 od 207 ispitanih studenata. Također, provjerom povezanosti između određenih zdravstveno rizičnih ponašanja utvrđena je niska, no statistički značajna, pozitivna povezanost između konzumiranja alkohola i cigareta, što ukazuje na problem istovremenog konzumiranja različitih opojnih sredstava, u ovom slučaju duhana i alkohola. Rezultati pokazuju i to da najveći broj studenata prakticira određenu tjelesnu aktivnost nekoliko puta tjedno, dok se većina njih ipak ne bavi sportom. Usporedbe radi, rezultati opsežnog istraživanja tjelesne neaktivnosti hrvatske populacije pokazuju da se 25.9 % muškaraca i 28.5 % žena ne bavi nikakvom tjelesnom aktivnošću, što podrazumijeva sjedilački način života te korištenje prijevoza umjesto hodanja do posla i slično (Bajs, Andrić, Benjak i Vuletić, 2012). Provjerom odnosa optimizma sa zdravstveno protektivnim ponašanjima utvrđena je značajna povezanost optimizma s brojem obroka, redovitosti doručkovanja i tjelesnom aktivnošću. Utvrđena je i značajna negativna povezanost tjelesne aktivnosti sa zdravstveno rizičnim ponašanjima te značajna pozitivna povezanost s internalnim zdravstvenim lokusom kontrole. Dosadašnja istraživanja pokazuju da je optimizam povezan s više zdravstveno protektivnog ponašanja kao što su zdrava prehrana, broj obroka dnevno, tjelesna aktivnost, dobro fizičko zdravlje (Steptoe i sur., 2006), te da štiti pojedinca od negativnih zdravstvenih ishoda (Miles, Scaife, 2003; prema Albery, Munfao, 2008). Rezultati pokazuju statistički značajnu, pozitivnu povezanost optimizma s internalnim zdravstvenim lokusom kontrole. Smatra se da su optimisti, više nego pesimisti,

uvjereni kako će ih njihovi napori dovesti do uspjeha, stoga oni i spremnije ulažu napore kad je to potrebno. Pesimisti imaju razvijenija uvjerenja o vlastitoj bespomoćnosti, što dovodi do smanjenog osjećaja samoučinkovitosti i, posljedično, smanjenim ulaganjem napora. Optimisti su iskustvom naučili da je njihov vlastiti trud važan dio u mnogim životnim ishodima, pa tako i u zdravstvenim (Carver, Scheier, Segerstorm, 2010).

Rezultati provedenog istraživanja daju uvid u zastupljenost pojedinih zdravstveno rizičnih i zdravstveno protektivnih ponašanja u studentskoj populaciji te u povezanost navedenih ponašanja s nekim karakteristikama ličnosti kao što je to optimizam. Saznanja mogu pomoći u izradi programa edukacije za mlade i provođenje budućih istraživanja u ranijoj dobi. Zbog toga što su brojni činitelji (genetski, emocionalni, perceptivno-kognitivni, socijalni) povezani s usvajanjem rizičnih zdravstvenih ponašanja. Buduća istraživanja trebaju uzeti u obzir i druge varijable koje bi mogle objasniti individualne razlike u rizičnim zdravstvenim ponašanjima. S obzirom na važnost unapređenja zdravlja populacije, edukacijom mladih ljudi moguće je prevenirati nastanak kroničnih bolesti u starijoj životnoj dobi.

Zaključak

Cilj istraživanja bio je ispitati koja su najčešća zdravstveno rizična ponašanja studenata te ispitati povezanost optimizma, zdravstvenog lokusa kontrole i zdravstvenih ponašanja. U istraživanju je sudjelovalo 207 studenata Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Rezultati istraživanja pokazuju da najveći broj studenata ne puši, umjereno se bavi tjelesnom aktivnošću, ima tri obroka dnevno te povremeno doručkuje, što govori da ne pokazuju izraženu tendenciju prema zdravstveno rizičnim ponašanjima. Utvrđena je značajna povezanost optimizma s brojem obroka, redovitošću doručkovanja i tjelesnom aktivnošću. Nadalje, utvrđena je značajna negativna povezanost tjelesne aktivnosti sa zdravstveno rizičnim ponašanjima te značajna pozitivna povezanost tjelesne aktivnosti s internalnim zdravstvenim lokusom kontrole. Također, istraživanjem je utvrđena statistički značajna, pozitivna povezanost optimizma s internalnim zdravstvenim lokusom kontrole. S obzirom na to da se da naslutiti trend smanjenja zdravstveno rizičnih ponašanja u populaciji, potrebno je posvetiti dodatnu pažnju ovom fenomenu. Treba napomenuti da je, iako je utvrđen relativno nizak broj sudionika koji poduzimaju zdravstveno rizična ponašanja, i dalje potrebno ustrajati na edukaciji mladih ljudi u svrhu smanjenja prevalencije kroničnih bolesti u starijoj dobi.

Literatura

- Abella, R. i Heslin, R. (1984). Health, locus of control, values, and the behaviour of family and friends: an integrated approach to understanding preventive health behaviour. *Basic and Applied Social Psychology*, 5(4), 283–293.
- Albery, I. P. i Munafo, M. (2008). *Key Concept in Health Psychology*. London: Sage Publications.
- Carver, C. S., Scheier, M. F., Segerstorm, S. C. (2010). Optimism: *Clinical Psychology Review*, 30, 879–889.
- Conner, M. i Norman, P. (1996). *Predicting Health Behaviour*. Buckingham, UK: Open University Press.
- Havelka, M. (2009). *Zdravstvena psihologija*. Školska knjiga: Zagreb.
- Kalebić-Maglica, B. (2010). Teorijski pristupi u ispitivanju rizičnih zdravstvenih ponašanja. *Psihologijske teme*, 19(1), 71–102.
- Krizmanić M. i Szabo, S. (1994). *Priručnik za upitnik za ispitivanje percipiranog izvora kontrole zdravlja: ZLK-90*, 2. izdanje. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Marić Bajš, M., Andrić, A., Benjak, T., Vuletić, G. (2012). Five-Year Cumulative Incidence of Physical Inactivity in Adult Croatian Population: the CroHort Study. *Collegium antropologicum*, 36(1), 89–93.
- Samardžić, S., Vuletić, G., Tadijan, D. (2012). Five-year cumulative incidence of smoking in adult Croatian population: The CroHort study. *Collegium antropologicum*, 36(1), 99–103.
- Scheier, M. F., Carver, C. S. i Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A re-evaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063–1078
- Steptoe, A. i Wardle, J. (2001). Locus of control and health behavior revisited: a multivariate analysis of young adults from 18 countries. *British Journal of Psychology*, 92, 659–672.
- Steptoe, A., Wright, C., Kunz-Ebrecht, S. R. i Iliffe, S. (2006). Dispositional optimism and health behaviour in community – dwelling older people: Associations with healthy ageing: *British Journal of Health Psychology*, 11, 71–84.
- World Health Forum (1988). WHO: from small beginnings. *World Health Forum*, 9, 29–34.

THE RELATIONSHIP BETWEEN HEALTH BEHAVIORS, HEALTH LOCUS OF CONTROL AND OPTIMISM IN STUDENTS

Abstract

The study was conducted on 207 students of the University J. J. in Osijek, of which 69 were males and 138 females aged 19–26 years. The aim of this study was to examine the relationship between optimism, health locus of control and health behavior and to examine which are the most common health risk behaviors of students. The research included the use of the health locus of control questionnaire (ZLK-90) for testing beliefs on personal health and the factors that affect it in order to predict health behavior, the Revised Life Orientation Test (LOT-R) for measuring general optimism and a questionnaire for the assessment of health behaviors. The research results revealed that most respondents do not smoke and are engaged in physical activity several times a week. The smallest number of students stated they never consumed alcohol, and the largest number of them stated that it is consumed sparingly. There was a statistically significant positive correlation between the consumption of alcohol and cigarettes. Results of the study provide insight into the problem of the representation of certain health risk behaviors among young people and the association of those behaviors with some personality characteristics such as optimism. The practical implications of such research include the improvement of population health and the prevention of chronic diseases in the elderly.

Keywords: *health behavior, health locus of control, optimism*

Ivona Čarapina, Damir Aljić, Anita Kožul,
Katarina Matuško, Ružica Perković, Ana Ostojić

VALIDACIJA SKALE PROFESIONALNIH INTERESA U PSIHOLOGIJI

Sažetak

Profesionalna orijentacija i savjetovanje su važni elementi obrazovnog sustava u svim razvijenim zemljama. Većina instrumenata za profesionalnu orijentaciju su namijenjeni srednjoškolicima, dok je malo instrumenata za procjenu profesionalnih interesa unutar različitih struka. Cilj ovog rada bio je ispitati metrijske karakteristike Skale profesionalnih interesa u psihologiji (Burtaverde, 2015). Skala je primijenjena u elektronskoj formi na uzorku od 108 sudionika, studenata psihologije od prve do pete godine studija (89,6 % žena, 10,4 % muškaraca), dobi od 18 do 25 godina ($M = 20,53$ $sd = 1,31$). Navedena skala se sastoji od 90 čestica. Sudionici svaku tvrdnju procjenjuju na ljestvici od pet stupnjeva (1 = uopće se ne odnosi na mene, 5 = u potpunosti se odnosi na mene) ovisno o tome u kojoj mjeri tvrdnja opisuje njihova zanimanja za određena područja u psihologiji. Metodom glavnih komponenti, uz varimax rotaciju, ekstrahirano je 8 faktora, što nije u skladu s rezultatima prethodnih provjera faktorske strukture skale gdje je utvrđeno 9 faktora. Prvi faktor, imenovan kao primijenjena psihologija, čini 20 čestica ($\alpha = .85$), drugi faktor, imenovan kao klinička psihologija i psihoterapija, čini 23 čestice ($\alpha = .75$), treći faktor, imenovan kao vojna psihologija, čini 12 čestica ($\alpha = .80$). Četvrti faktor imenovan je kao sudska psihologija i čini 9 čestica ($\alpha = .81$), peti faktor, imenovan kao znanstveno istraživanje, čini 10 čestica ($\alpha = .81$), šesti faktor, imenovan kao sportska psihologija, čine 3 čestice ($\alpha = .82$), sedmi faktor, imenovan kao karijerno savjetovanje, čini 7 čestica ($\alpha = .80$) i osmi faktor, imenovan kao zdravstvena psihologija, čini 6 čestica ($\alpha = .83$). Pouzdanost cijele skale iznosi ($\alpha = .83$). Nakon varimax rotacije, s ovih osam faktora objašnjeno je ukupno 57,55 % varijance (prvi faktor = 20,30 %, drugi faktor = 11,63 %, treći faktor = 8,18 %, četvrti = 4,65 %, peti = 3,84 %, šesti = 3,25 %, sedmi = 3,06 % i osmi = 2,64 %). Standardna devijacija i raspon ukazuju na zadovoljavajuću osjetljivost skale. S obzirom na tendenciju grupiranja rezultata, za svih osam faktora distribucija odstupa značajno od normalne, te je negativno asimetrična, osim za

faktor sudska psihologija, gdje je distribucija pozitivno asimetrična. Oblikom je leptokurtična za faktore znanstvenog istraživanja i sportsku psihologiju, dok je za preostalih šest faktora platikurtična. Metrijske karakteristike skale su zadovoljavajuće i preporučuje se daljnja primjena navedene skale u svrhu karijernog savjetovanja i profesionalne orijentacije studenata psihologije.

Ključne riječi: metrijske karakteristike, profesionalna orijentacija, savjetovanje

Uvod

Profesionalna orijentacija je organizirani sustav pružanja stručne pomoći pojedincu u toku njegovog profesionalnog razvoja, u slobodnom izboru obrazovne i profesionalne aktivnosti, uzimajući u obzir psihofizičke osobine, znanja i vještine pojedinca, karakteristike rada i mogućnosti zapošljavanja (Šverko, 2012).

U svim razvijenijim zemljama profesionalna orijentacija i savjetovanje važni su elementi obrazovnog sustava. Pod orijentacijom se najčešće podrazumijeva usmjeravanje pojedinca i pomoć u donošenju odluke pri izboru srednje škole ili fakulteta. Međutim, nakon upisa na pojedine fakultete u kojima postoji više područja, još se uvijek ostavlja prostora za orijentaciju u specifično područje. Glavni načini saznavanja o pojedinim područjima su tijekom studiranja i upoznavanja s nastavnim planom i programom (Gilbert, Burnett i Leartsurawat, 2010).

Prema navodima nekih istraživača (Boglut, Rizeanu, Burtaverde, 2015), potreba za profesionalnom orijentacijom studenata psihologije je velika iz razloga što je psihologija relativno novo područje i reformirano je nakon 1990. godine. Burwell i Chen (2006, prema Boglut i sur. 2015) ističu da je uspješno karijerno savjetovanje ono gdje postoji ravnoteža između znanja, osobina ličnosti pojedinca i stanja na tržištu rada. Iako je generalno uvriježeno mišljenje da studenti tek po završetku studija iskazuju karijerne preferencije, recentnija literatura ukazuje na to da se već tijekom druge i treće godine studija razvijaju određene preferencije (Khader, Al-Zoubi, Amarin, Alkafagei, Khasawneh, i sur., 2008; Helms & Rogers, 2011; prema Bogdan, 2015). Bogdan (2015) ističe da je važno tijekom dodiplomskog / preddiplomskog programa osvijestiti sklonost za određenim područjima psihologije koji se pojavljuju na master programu jer (ne)sklonost prema određenim programima može olakšati odnosno otežati stjecanje osnovnog znanja koje se veže uz to područje.

Većina instrumenata za profesionalnu orijentaciju su namijenjeni srednjoškolicima, dok je malo instrumenata za procjenu profesionalnih interesa unutar različitih struka. Stoga je cilj istraživanja ispitati metrijske karakteristike Skale profesionalnih interesa u psihologiji (Boglut, Rizeanu, Burtaverde, 2015).

Metod

Uzorak i postupak

Prije početka istraživanja od autora originalne skale (Boglut, Rizeanu, Burtaverde, 2015) dobijeno je odobrenje o korištenju skale u svrhu istraživanja i validacije. Nakon dobijenog odobrenja, *Skala profesionalnih interesa u psihologiji* (Boglut i sur. 2015) primijenjena je u elektronskoj formi na uzorku od 108 sudionika, studenata psihologije Filozofskog fakulteta u Mostaru od prve do pete godine studija (89,6 % žena, 10,4 % muškaraca), dobi od 18 do 25 godina ($M = 20,53$ $sd = 1,31$), koji su dali dobrovoljni pristanak za sudjelovanje u istraživanju. Sudionicima je zajamčena potpuna anonimnost te su njihovi odgovori korišteni isključivo u znanstvene svrhe. Ispitivanje je provedeno tijekom siječnja 2016. godine i ispunjavanje skale je trajalo između 15 i 20 minuta. Od ukupno 123 studenta koji su tada pohađali studij psihologije Filozofskog fakulteta u Mostaru, njih 87 % ($N = 108$) je sudjelovalo u istraživanju. Svaki od sudionika je dobio link s anketom na osobni mail, uz objašnjenje svrhe istraživanja. Nakon ispunjavanja upitnika, odgovori su se spremali u posebnu bazu koja je sadržavala odgovore ispitanika na temelju kojih je rađena daljnja obrada podataka.

Tablica 1. Prikaz zastupljenosti sudionika istraživanja s obzirom na spol i godinu studija

Godina studija	Spol		Ukupno u uzorku	Ukupno upisanih
	Muškarci	Žene		
1.	4	36	40	46
2.	3	27	30	35
3.	2	21	23	25
4.	1	9	10	12
5.	1	4	5	5
		Ukupno	108	123

Instrumenti

Skala profesionalnih interesa u psihologiji (Questionnaire of vocational interests in psychology: Boglut, Rizeanu, Burtaverde, 2015) sastoji se od 90 čestica. Sudionici svaku tvrdnju procjenjuju na ljestvici od pet stupnjeva (1 = uopće se ne odnosi na mene, 5 = u potpunosti se odnosi na mene) ovisno o tome u kojoj mjeri tvrdnja opisuje njihova zanimanja za određena područja u psihologiji. Deset tvrdnji se odnosi na devet područja u psihologiji koja u originalnoj skali čine devet faktora (klinička psihologija, psihoterapija, psihologija rada, prometna

psihologija, primijenjena psihologija, edukacijska psihologija, vojna psihologija, sudska psihologija i istraživački rad). Skala je imala zadovoljavajuće metrijske karakteristike. Pouzdanost faktora se kretala od .75 do .92. Ukupni rezultat na svakom od faktora koji se odnosi na interes za pojedino područje psihologije formira se kao jednostavna linearna kombinacija čestica koje čine pojedini faktor.

Sociodemografski upitnik, konstruiran za potrebe ovog istraživanja, uključivao je pitanja o dobi, spolu i godini studija.

Rezultati

Podaci su obrađeni osobnim računalom pomoću programskog paketa STATISTICA. Metrijske karakteristike i faktorska struktura skale uspoređivani su s faktorskom strukturom originalne skale profesionalnih interesa u psihologiji (Boglut, Rizeanu, Burtaverde, 2015).

Metrijske karakteristike

Neke od osnovnih mjernih karakteristika koje su provjerene u sklopu ovog istraživanja bile su faktorska valjanost, pouzdanost i osjetljivost.

Faktorska struktura skale

Kako bi se provjerila faktorska struktura skale, provedena je eksploratorna faktorska analiza metodom glavnih komponenti uz varimax rotaciju. Ekstrahirano je 8 faktora, što neznatno odstupa od rezultata faktorske strukture originalne skale gdje je utvrđeno 9 faktora. Prvi faktor, imenovan kao primijenjena psihologija, čini 20 čestica ($\alpha = .85$), drugi faktor, imenovan kao klinička psihologija i psihoterapija, čini 23 čestice ($\alpha = .75$), treći faktor, imenovan kao vojna psihologija, čini 12 čestica ($\alpha = .80$). Četvrti faktor imenovan je kao sudska psihologija i čini 9 čestica ($\alpha = .81$), peti faktor, imenovan kao znanstveno istraživanje, čini 10 čestica ($\alpha = .81$), šesti faktor, imenovan kao sportska psihologija, čine 3 čestice ($\alpha = .82$), sedmi faktor, imenovan kao karijerno savjetovanje, čini 7 čestica ($\alpha = .80$) i osmi faktor, imenovan kao zdravstvena psihologija, čini 6 čestica ($\alpha = .83$). Nakon varimax rotacije s ovih osam faktora objašnjeno je ukupno 57,55 % varijance. Faktorska struktura skale, osim što brojem faktora ne odgovara u potpunosti originalnoj faktorskoj strukturi, ne odgovara ni pripadanjem pojedinih čestica u određeni faktor. Nazivi faktora preuzeti su dijelom od autora originalnog upitnika, pri čemu se respektirala dobijena faktorska struktura uz sadržaj čestica u pojedinom faktoru. Prema dobijenoj faktorskoj strukturi, čestice koje čine pojedini faktor zajedno s faktorskim zasićenjima su prikazane u Tablici 2.

Tablica 2. Faktorska struktura Skala profesionalnih interesa u psihologiji (N = 108)*

	Faktor	Zasićenje na faktoru
1. Zanimam se za predmete iz kliničke psihologije.	2	0,6087
2. Volim raditi s ljudima.	2	0,7008
3. Zanimljivo mi je procjenjivanje vještina potrebnih za različita zanimanja.	1	0,5167
4. Zanimljivo mi je procjenjivanje vještina i ličnosti vozača.	1	0,6433
5. Želim biti psiholog koji se bavi organizacijom kao dnevnim i dinamičnim entitetom: klima, organizacijska kultura i organizacijska motivacija.	1	0,6507
6. Volim raditi s mladim ljudima.	2	0,6780
7. Fascinantna mi je visoka razina specijalizacije i kapaciteta današnje vojske.	3	0,6448
8. Volio/-la bih postati psiholog specijaliziran za sudsku psihologiju jer bih imao/-la priliku procjenjivati kaznena djela.	4	0,7337
9. Želio/-la bih provoditi istraživanja u psihologiji.	5	0,6354
10. Fascinira me psihopatologija.	8	0,4465
11. Imam strpljenja za slušanje priča drugih ljudi.	2	0,5405
12. Kao psiholog želio/-la bih raditi procjenu vještina potrebnih za različita radna mjesta.	1	0,6132
13. Želio/-la bih raditi psihološke procjene profesionalnih vozača.	1	0,7592
14. Zanimljivo mi je proučavati psihologiju potrošnje / potrošača u smislu povećanja zadovoljstva kupljenim dobrima / kupovinom.	1	0,7574
15. Smatram da mogu razumijeti mentalna stanja djece.	2	0,7188
16. Želio/-la bih raditi psihološku procjenu vojnika.	3	0,8127
17. Sebe kao psihologa vidim u obavljanju procjena psiholoških mehanizama koji su u podlozi kriminalnih aktivnosti.	4	0,7897
18. Mislim da psihologija nije samo primjenjivanje testova ili psihoterapije nego i bavljenje znanstvenim istraživanjem.	5	0,4228
19. Oduvijek me zanimalo što se skriva iza "ludosti" i drugih psihijatrijskih poremećaja.	2	0,4096
20. Strpljiv/-a sam i volim raditi s djecom.	2	0,6178
21. Volio/-la bih imati vlastitu praksu i baviti se procjenjivanjem, testiranjima i zapošljavanjem osoblja za različite tvrtke.	1	0,7587
22. Kao psiholog želim biti sposoban/-a procjenjivati vještine i poremećaje ličnosti vozača kako bih mogao/-la identificirati one koji su opasni za druge.	1	0,6934
23. Zanimljivo mi je proučavati ponašanje potrošača.	2	0,7946
24. Mislim da mogu razumijeti mentalna stanja adolescenata i tinejdžera.	2	0,6009

25.	Zanimljivo mi je analiziranje razine odgovornosti suvremenih vojnika.	3	0,8809
26.	Volio/-la bih biti zatvorski psiholog i raditi s poteškoćama specifičnima za zatvorenike.	4	0,7157
27.	Kao psiholog smatram da je bitno dobro poznavanje metoda i načina provođenja znanstvenih istraživanja.	5	0,5426
28.	Smatram da svaki somatski poremećaj ujedno prati i neki psihijatrijski poremećaj.	8	0,3140
29.	Rad s ljudima me ispunjava.	2	0,6839
30.	Zanimljivo mi je korištenje psihologijskih testova za procjenjivanje vještina.	5	0,3566
31.	Smatram važnim procjenjivanje vozača koji su umorni, koji su pili ili konzumirali droge, kako bi se mogle spriječiti potencijalne opasnosti.	1	0,4622
32.	Kao psiholog želio/-la bih raditi u odabiru i procjeni sportaša, njihove izvedbe i motivacije.	6	0,6919
33.	Sebe kao mladog psihologa vidim u pomaganju mladim ljudima u odabiru zanimanja kojim se žele baviti.	7	0,5241
34.	Zanimljivo mi je analiziranje razine stresa kod suvremenih vojski.	3	0,8124
35.	Zanimljivo mi je proučavati ponašanje kriminalaca i identificiranje njihove psihološke jedinstvenosti.	4	0,8397
36.	Kao psiholog u svom radu se oslanjam samo na znanstveno dokazane činjenice.	5	0,6026
37.	Mislim da bih mogao/-la pomagati ljudima sa somatskim poremećajima budući da razumijem njihovo mentalno zdravlje.	8	0,5166
38.	Mislim da svojim budućim klijentima mogu zajamčiti zadovoljstvo psihoterapijom.	2	0,5304
39.	Kao psiholog volio/-la bih raditi u modernoj organizaciji u kojoj bi se bavio/-la novačenjem i selekcijom.	2	0,6352
40.	Želio/-la bih raditi na analiziranju i prevenciji iskazivanja agresivnog ponašanja u prometu i rizika za nesreće.	1	0,5849
41.	Želio/-la bih raditi psihološku pripremu sportaša kako bi im se, zajedno s tjelesnim pripremama, pružila prilika za sportski uspjeh.	6	0,7034
42.	Želio/-la bih raditi u području karijernog savjetovanja za mlade.	7	0,5829
43.	Kao psiholog želio/-la bih raditi psihološko savjetovanje u vojnim postrojenjima.	3	0,8950
44.	Želio/-la bih analizirati i interpretirati indikatore simuliranoga ponašanja.	2	0,7429
45.	Prilikom analiziranja različitih ponašanja često sam u iskušenju da u obzir uzmem utjecaje astrologije, magije, okultizma ili numerologije.	5	-0,4364
46.	Oduvijek me privlačilo da kao psiholog radim na psihijatrijskim odjelima.	8	0,4910
47.	Želio/-la bih raditi kao psihoterapeut.	2	0,5973

48.	Želim kao psiholog raditi na novačenju, selekciji i procjeni radne uspješnosti u radnim organizacijama	1	0,7277
49.	Vidim sebe kao psihologa koji radi na procjeni osoblja koje se bavi uslugama pružanja prijevoza (vozači, piloti, radnici na brodu, u vlakovima).	1	0,6081
50.	Kao budućeg psihologa sebe vidim kako radim sa sportašima na poboljšanju njihovih izvedbi kroz poboljšanje samokontrole, otpora stresu, motiviranju, kompetitivnosti.	6	0,6813
51.	Želio/-la bih pomagati mladim ljudima u specijalizaciji za radna mjesta za koja su najprikladniji, pružajući im usluge savjetovanja prilikom odabira zanimanja.	7	0,5867
52.	Želio/-a bih se specijalizirati za pripremu i treniranje elitnih vojnih trupa.	3	0,8954
53.	Sebe kao psihologa zamišljam u procjenjivanju simuliranoga ponašanja uporabom različitih uređaja poput detektora laži.	4	0,4101
54.	Uvježbavanjem za psihoanalitičara mislim da ću trebati istraživati kako bih postao dobar stručnjak.	1	0,28050
55.	Volio/-la bih raditi kao psiholog u bolnicama na odjelima za kardiovaskularne bolesti.	8	0,7232
56.	Mislim da mogu pristupiti psihičkim iskustvima ljudi.	2	0,52063
57.	Kao psiholog bih želio/-la raditi u modernim organizacijama u području procjene motivacije zaposlenika.	1	0,7812
58.	Želio/-la bih se uvježbati i baviti psihološkim ispitivanjima profesionalnih i amaterskih vozača.	3	0,6864
59.	Želio/-la bih pomoći ljudima u odabiru najboljeg načina provođenja slobodnog vremena.	7	0,32340
60.	Želio/-la bih raditi u neprofitnim organizacijama koje pomažu mladima.	2	0,4458
61.	Želio/-la bih se baviti psihološkim savjetovanjem vojnika uključenih na različita ratišta.	3	0,9081
62.	Smatram zanimljivim analizirati i detektirati simulirana ponašanja kriminalnih prijestupnika.	4	0,7883
63.	Psiholozi moraju imati znanje iz statistike.	5	0,6473
64.	Kao psiholog volio/-la bih raditi u bolnici na onkološkom odjelu.	8	0,68051
65.	Mislim da bih imao/-la strpljenja za rad sa svakim klijentom tijekom terapijskih susreta.	2	0,7356
66.	Želio/-la bih raditi kao psiholog u modernim organizacijama u području procjene ličnosti zaposlenika.	1	0,7556
67.	Bio bih ponosa/-na kada bih saznao/-la da rezultati mogu rada kao psihologa imaju važnu ulogu u prometnoj sigurnosti.	1	0,4199
68.	Zanimljivo mi je savjetovanje ljudi u pogledu pronalaska najboljih načina za relaksaciju i provođenje slobodnog vremena.	7	0,6486
69.	Želio/-la bih raditi u nekoj vladinoj organizaciji koja radi s mladim ljudima.	2	0,3366

70.	Kao psiholog volio/-la bih raditi s vojnicima koji razviju neke simptome depresije i druge psihijatrijske poremećaje.	3	0,7065
71.	Želio bih se uključiti u aktivnosti koje se bave analiziranjem devijantnih ponašanja djece i mladih.	2	0,6564
72.	Kao psiholog, nužnim smatram biti u korak s novostima iz područja psihologije.	5	0,6066
73.	Smatram da sam sposoban/-na suosjećati s klijentovim mentalnim stanjem kako bih ga mogao/-la što bolje razumjeti.	2	0,4953
74.	Mislim da bih se nakon provedene terapije osjećao/-la ispunjen/-a.	2	0,7057
75.	Želio/-la bih raditi kao psiholog u modernim organizacijama u području procjene psihičkih faktora koji su važni za zdravlje i sigurnost.	1	0,6801
76.	Volim razgovarati s ljudima, upoznavati ih i procjenjivati njihove vještine i kvalitete.	2	0,4868
77.	Želio/-la bih da se psihološke usluge više koriste u turizmu.	1	0,3003
78.	Moto mene kao psihologa je – “pravi čovjek na pravo mjesto”.	7	0,3208
79.	Smatram zanimljivim profesionalno uključenje u sve stadije vojne karijere: odabir kadra i novačenje, procjena radne uspješnosti, obuka, motivacija, procjena raspoloženja među vojnicima, zdravstvena procjena i mentalni integritet.	3	0,8323
80.	Smatram zanimljivim shvaćanje procjene u područje sudske psihologije, koja se odnosi na razinu odgovornosti i razboritosti djece i mladih koji su počinili neke zločine.	4	0,7804
81.	Kako bih saznao/-la što je novo u psihologiji, koristim se sveučilišnim udžbenicima.	5	0,3761
82.	Smatram da mogu govoriti i ponašati se na takav način da se bolesni ljudi vežu za mene.	2	0,4158
83.	Područje psihoterapije me jako privlači.	4	0,5409
84.	Volio/-la bih raditi kao psiholog u radnim organizacijama u području procjene kontraproaktivnih ponašanja.	1	0,7189
85.	Za rad u psihološkoj praksi najbitnije je imati opremu, uređaje i testove.	1	0,4057
86.	Vjerujem da su načela zaštite okoliša i svjesnost o njima važni u modernom svijetu.	3	0,3255
87.	Volio/-la bih raditi savjetovanje srednjoškolaca koji se prijavljuju za studij psihologije.	7	0,5134
88.	Sebe kao psihologa vidim u sudjelovanju u mirovnim misijama sa svrhom osiguranja i razvoja kapaciteta za međukulturalno povezivanje.	3	0,5674
89.	Kao psiholog smatram da je bitno raditi na prevenciji kriminalnih radnji putem savjetovanja djece i mladih.	4	0,4859
90.	Kako bih saznao/-la što je novo u psihologiji, služim se znanstvenim časopisima.	5	0,4265

* U tablici su prikazane samo vrijednosti faktorskih zasićenja > 0,35.

Tablica 3. Redni broj čestica po faktorima i % varijance objašnjen pojedinim faktorom

Naziv faktora	% varijance objašnjen faktorom
Faktor: primijenjena psihologija	20,30 %
Faktor: klinička psihologija i psihoterapija	11,63 %
Faktor: vojna psihologija	8,18 %
Faktor: sudska psihologija	4,65 %
Faktor: znanstveno istraživanje	3,84 %
Faktor: sportska psihologija	3,25 %
Faktor: karijerno savjetovanje	3,06 %
Faktor: zdravstvena psihologija	2,64 %
Ukupni % objašnjene varijance	57,55 %

Pouzdanost skale

Pouzdanost *Skale profesionalnih interesa* provjerena je koeficijentima unutrašnje konzistencije tipa Cronbach alpha. Prema dobijenim rezultatima faktori pokazuju zadovoljavajuću pouzdanost: primijenjena psihologija $\alpha = .85$, klinička psihologija i psihoterapija $\alpha = .75$, vojna psihologija $\alpha = .80$, sudska psihologija $\alpha = .81$, znanstveno istraživanje $\alpha = .81$, sportska psihologija $\alpha = .82$, karijerno savjetovanje $\alpha = .80$, zdravstvena psihologija $\alpha = .83$. Prosječna korelacija među česticama svake subskale iznosi redom: .63; .88; .66; .59; .67; .56; .67; .51. Pouzdanost cijele skale iznosi $\alpha = .84$, a prosječna korelacija među česticama je .49. Sve čestice kod svih osam faktora imaju zadovoljavajuće visoka zasićenja ($> .30$), što pokazuje da čestice dosta dobro odgovaraju konstrukt koji bi trebale mjeriti.

Tablica 4. Prikaz korelacija (Pearsonov koeficijent korelacije) između subskala *Skale profesionalnih interesa u psihologiji* ($N = 108$)

	primijenjena psihologija	klinička psihologija i psihoterapija	vojna psihologija	sudska psihologija	znanstveno istraživanje	sportska psihologija	karijerno savjetovanje	zdravstvena psihologija
primijenjena psihologija	1,00	.70*	.36*	.42*	.44*	.67*	.53*	.20*
klinička psihologija i psihoterapija		1,00	.63*	.57*	.69*	.61*	.63*	.63*
vojna psihologija			1,00	.59*	.58*	.25*	.69*	.50*
sudska psihologija				1,00	.52*	.18	.41*	.39*
znanstveno istraživanje					1,00	.33*	.40*	.65*
sportska psihologija						1,00	.32*	.20*
karijerno savjetovanje							1,00	.29*
zdravstvena psihologija								1,00

$p < 0,05^*$

Osjetljivost skale

Osnovni deskriptivni statistički indikatori dobijenih rezultata *pouzdanost* i *osjetljivost* skale prikazani su u Tablici 5.

Tablica 5. Osnovni deskriptivni statistički indikatori pouzdanost i osjetljivost Skale profesionalnih interesa u psihologiji (N = 108)

Faktori	1	2	3	4	5	6	7	8
M (aritmetička sredina)	69,19	90,31	44,44	33,83	37,93	11,28	22,90	24,51
C (medijan)	70	90	45	33	38	12	23	25
Sd (standardna devijacija)	12,71	10,36	7,06	4,77	4,58	2,82	6	3,33
Minimum	41	64	27	23	25	3	10	10
Maksimum	95	113	59	45	50	15	35	30
Raspon	54	49	32	22	25	12	25	20
Relativni raspon	1 (100%)	1 (100%)	1 (100%)	1 (100%)	1 (100%)	1 (100%)	1 (100%)	1 (100%)
Shapiro-Wilks test normalnosti distribucije	W=0,99 p>0,01	W=0,99 p>0,01	W=0,98 p>0,01	W=0,99 p>0,01	W=0,99 p>0,01	W=0,93 p<0,01	W=0,98 p>0,01	W=0,95 p<0,01
(A) simetričnost	-0,01	-0,20	-0,20	0,06	-0,07	-0,75	-0,10	-0,82
Spljoštenost	-0,53	-0,18	-0,29	-0,37	0,71	0,02	-0,79	-2,32
Cronbach alpha	.85	.75	.80	.81	.81	.82	.80	.83
Prosječna korelacija među česticama	.63	.88	.66	.59	.67	.56	.67	.51

Diskusija

Cilj ovog istraživanja bio je provjeriti metrijske karakteristike skale profesionalnih interesa u psihologiji. Rezultati provedenog istraživanja ukazuju na to da su metrijske karakteristike navedenog upitnika validiranog na uzorku studenata u Bosni i Hercegovini komparabilne s onim dobijenim na rumunjskom uzorku autora originalnog upitnika. Faktorska struktura skale ne podudara se u potpunosti sa strukturom izvorne skale u kojoj je utvrđeno devet faktora. U validiranoj verziji utvrđeno je osam faktora koji se odnose na specifična područja psihologije: primijenjena psihologija, klinička psihologija i psihoterapija, vojna psihologija, sudska psihologija, znanstveno istraživanje, sportska psihologija, karijerno savjetovanje i zdravstvena psihologija (Tablica 2). Primijenjena psihologija čini jedan faktor

u odnosu na originalnu verziju skale u kojoj su to dva odvojena faktora, klinička psihologija i psihoterapija su također spojene u jedan faktor u odnosu na originalnu skalu. Edukacijska psihologija pripala je faktoru primijenjene psihologije, te su se u validiranoj verziji izdvojili faktori sportske psihologije i karijernog savjetovanja kao zasebni. S obzirom na faktorsku strukturu skale, s ovih osam faktora je objašnjeno ukupno 57,55 % varijance. U istraživanju su sudjelovali studenti svih godina, od prve do pete godine studija, a važno je istaknuti da pojedini od njih nisu upoznati s programom i kolegijima koji se izvode iz određenih specifičnih područja te su najveći dio uzorka činili studenti prve godine preddiplomskog studija. Neka od navedenih područja, poput vojne psihologije, nisu trenutno uključeni u plan i program studija psihologije. Svi su podaci temeljeni na samoprocjenama o svidanju / interesu obavljanja pojedinih zadataka iz određenog područja psihologije. Pouzdanost *Skale profesionalnih interesa* provjerena je koeficijentima unutrašnje konzistencije tipa Cronbach alpha. Prema dobijenim rezultatima, faktori pokazuju zadovoljavajuću pouzdanost (Tablica 4), a pouzdanost cijele skale je visoka i iznosi $\alpha = .84$. Sve čestice kod svih osam faktora imaju zadovoljavajuću visoku zasićenja ($> .30$) i čestice dosta dobro odgovaraju konstrukt koji bi trebale mjeriti. Utvrđene su značajne pozitivne korelacije između svih subskala, osim korelacije između sudske i sportske psihologije, koje i nisu sadržajno bliske. Standardna devijacija i relativni raspon ukazuju na zadovoljavajuću osjetljivost skale (Tablica 4). Za testiranje normalnosti distribucije korišten je Shapiro-Wilks test normalnosti distribucije prema kojem je dobijeno to da faktori sportska psihologija ($W = 0,93, p < 0,01^*$) i zdravstvena psihologija ($W = 0,95, p < 0,01^*$) odstupaju značajno od normalne distribucije. Kod oba faktora distribucija je negativno asimetrična, rezultati su pomaknuti prema višim vrijednostima. Glede (a)simetričnosti distribucije, ona je kod svih faktora blago negativno asimetrična, osim kod faktora sudska psihologija, gdje je pozitivno asimetrična, odnosno rezultati su pomaknuti prema nižim vrijednostima. Oblikom je leptokurtična za faktore znanstvenog istraživanja i sportsku psihologiju, dok je za preostalih šest faktora platikurtična. Metrijske karakteristike *Skale profesionalnih interesa u psihologiji* su zadovoljavajuće i preporučuje se daljnja primjena navedene skale u svrhu karijernog savjetovanja i profesionalne orijentacije studenata psihologije.

Zaključak

S obzirom na metrijske karakteristike, preporučuje se primjena skale na ostalim studijama psihologije u Bosni i Hercegovini u svrhu komparabilnosti (različitih) interesa s obzirom na različitost programa. Korisnost skale se očituje ne samo u istraživačkom kontekstu nego i u primijenjenom, u svrhu usmjeravanja studenata psihologije u specifična područja s obzirom na iskazane preferencije.

Literatura

- Bogdan, C. (2015). Learning experience, proactive coping, high standards and undergraduate students' initial orientation toward the graduate studies programs in psychology. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 187, 647–652.
- Boglut, A., Rizeanu, S., Burtaverde, V. (2015). Vocational guidance for undergraduate psychology students. Psychometric properties of the questionnaire of vocational interests in psychology. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 187, 713–718.
- Fajgelj, S. (2013). *Psihometrija: metod i teorija psihološkog merenja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Gilbert, R. G., Burnett M., Leartsurawat, W. (2010). The Psychological Work Preferences of Business Students. *Journal of Career Assessment*, 18(2), 189–206.
- Šverko, B. (2012). *Ljudski potencijali: usmjeravanje, odabir i osposobljavanje*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF THE QUESTIONNAIRE OF VOCATIONAL INTERESTS IN PSYCHOLOGY

Abstract

Vocational guidance and counseling are important elements of the education system in all developed countries. Most of the instruments for professional orientation are intended for students in high schools, while there are not enough instruments for assessing professional interests in the different professions. The aim of this study was to investigate the metric characteristics of the Scale of professional interests in psychology (Burtaverde, 2015). This scale was applied in electronic form to a sample of 108 participants, psychology students from the first to the fifth year of study (89.6 % women, 10.4 % men), aged 18–25 years ($M = 20.53$, $sd = 1.31$). The scale consisted of 90 items. Participants assessed each statement on a scale from 1 to 5 (1 = not at all apply to me, 5 = fully applies to me) depending on the extent to which the statement describes their interest in specific areas of psychology. The method of maincomponent analysis with varimax rotation extracted 8 factors, which is not in accordance with the factor structure of the original scale where 9 factors were found. The first factor, named as organizational and applied psychology consisted of 20 items ($\alpha = .85$), the second factor named as clinical psychology and psychotherapy consisted of 23 items ($\alpha = .75$), the third factor, named as military psychology consisted of 12 items ($\alpha = .80$). The fourth factor named as judicial psychology consisted of 9 items ($\alpha = .81$), the fifth factor named as scientific research consisted of 10 items ($\alpha = .81$), the sixth factor named as psychology of sport consisted of 3 items ($\alpha = .82$), the seventh factor named as career counseling consisted of 7 items ($\alpha = .80$) and the eighth factor named as health psychology consisted of 6 items ($\alpha = .83$). Reliability of the total scale is high ($\alpha = .83$). After varimax rotation with these eight factors a total of 57.55 % of the variance is explained (first factor = 20.30 %, the second factor = 11.63 %, the third factor = 8.18 %, fourth = 4.65 %, fifth = 3.84 %, sixth = 3.25 %, seventh = 3.06 %, eighth = 2.64 %). The standard deviation and range showed a satisfactory sensitivity of the scale. Distribution of the results for all eight factors is negatively skewed, except for the factor of judicial psychology where the distribution is positively skewed. The shape of distribution is leptokurtic for the factors of scientific research and psychology of sport, while the shape for the remaining six factors is platykurtic. Metric characteristics of the scale are satisfactory and further application of the scale for the purpose of career counseling for psychology students is recommended.

Keywords: *metric characteristics, vocational guidance, counseling*

Dorđe Pejić, Milka Stojkić

POVEZANOST ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM KOD STUDENATA SA STAVOVIMA PREMA STANJU I OSTANKU U BiH

Sažetak

Glavni cilj ovog istraživanja bio je ispitati stavove mladih prema ostanku u BiH, kao i povezanost tih stavova sa zadovoljstvom životom i zadovoljstvom stanjem u BiH. U svrhu istraživanja konstruisane su sljedeće dvije skale: Skala 7 stavova prema ostanku u Bosni i Hercegovini ($\alpha = .95$) i Skala zadovoljstva stanjem u BiH ($\alpha = .91$). Za ovo istraživanje preuzeta je i Skala za ispitivanje zadovoljstva životom – SWLS ($\alpha = .89$). Uzorak su sačinjavala 242 ispitanika (68 muškaraca i 174 žene). Ispitanici su bili dobi 19–53 godine ($M = 22.40$, $SD = 3.88$). Uzorak je prigodan (studenti od prve do šeste godine studija). Rezultati istraživanja pokazuju da su studenti koji su imali veće skorove na skali zadovoljstva životom pokazali i pozitivniji stav prema ostanku u BiH nakon završenih studija ($r_{s(242)} = .48$, $p < .01$), i takođe, oni koji su pokazali veće zadovoljstvo stanjem u BiH su imali pozitivni stav prema ostanku u BiH nakon završenih studija ($r_{s(242)} = .27$, $p < .01$). Na osnovu dobijenih rezultata možemo ustanoviti da 41.8 % ispitanika u anketiranom uzorku želi da napusti BiH, dok je 39.7 % ispitanika izrazilo želju da ostane u BiH nakon završenih studija.

Ključne riječi: *ostanak u BiH, zadovoljstvo životom, stavovi, zadovoljstvo stanjem u BiH*

Uvod

Ostanak ili trajni odlazak iz države je tema koja se provlači kroz istraživanja niz posljednjih godina (Abaspahić, Kačapor, Kunzman, Nurkić i Pećanac, 2003; Šverko, 1996). Činjenica je da veliki broj mladih nema potrebne uslove za razvoj i rast u BiH, te da se sve veći broj mladih odlučuje na odlazak iz države.

U istraživanju je naglasak bio na ispitivanju stavova prema ostanku u BiH, stoga je dat osvrt na to što su zapravo stavovi, te na njihovu važnost. Stavovi su trajni sistemi pozitivnog ili negativnog ocjenjivanja, osjećanja i tendencije da se preduzme akcija za ili protiv u odnosu na različite objekte. Ova definicija u prvi plan stavlja složenost stavova, naglašavajući da oni istovremeno uključuju i kognitivnu i emocionalnu i konativnu funkciju. Izrazom "trajni sistem" naglašava se *n* dispozicioni karakter stavova i njihova uloga kao osnove za relativnu dosljednost ponašanja (Kreč, Kračfeld, Balaki, 1972, prema Rot, 1972).

U gotovo svim aspektima našeg društvenog života neprestano tražimo da drugi ljudi izraze svoj stav, iznosimo drugima naše poglede i pokušavamo promijeniti mišljenje drugih. U svijetu masovnih komunikacija reklamne kompanije često nam pokušavaju usaditi pozitivan stav prema određenom proizvodu, sa nadom da ćemo ga zbog toga kupovati. Neslaganje sa drugima oko toga šta je odgovarajuće ili korektan stav čine nas svjesnima njihove snažne emotivne osnove. Stoga su stavovi važni za razumijevanje stereotipa, predrasuda, namjera pri glasanju, potrošačkog ponašanja i međuljudske privlačnosti. Stavovi su takođe važni jednostavno zato što ljudi imaju veliki broj stavova prema mnogima objektima i ljudima (Penington, 2004).

Druga bitna komponenta ovog istraživanja je zadovoljstvo životom. Zadovoljstvo životom predstavlja kognitivnu evaluaciju cjelokupnog života kroz koju svaki pojedinac procjenjuje svoj vlastiti život (Penezić, 2004, prema Penezić, 2006). Da bismo razumjeli zadovoljstvo životom, od pomoći je da razumijemo osnovne komponente ovoga konstrukta. Jedna od najvažnijih komponenti su zadovoljavajući socijalni odnosi. Ljudi koji postižu visok skor na ovoj dimenziji često imaju bliske i podržavajuće porodične odnose. Drugi faktor koji utiče na zadovoljstvo životom je zadovoljstvo poslom ili školom ili djelovanjem u ovim aspektima. Treći faktor je zadovoljstvo sobom, svojim religioznim ili duhovnim životom, ličnim rastom i slobodnim vremenom. Ne postoji ključ za zadovoljstvo životom, već prije recept kojeg sačinjava više sastojaka koji utiču na zadovoljstvo (Diener, Emmons, Larsen i Griffin, 1985). Zadovoljstvo životom je povezano i sa određenim sociodemografskim obilježjima kao što su starost ispitanika i socioekonomski status, gdje je utvrđena negativna korelacija (Avia, Vazquez, 1998, prema Fernandez-Ballesteros, Zamarron i Ruiz, 2001).

Prethodna istraživanja o odlasku mladih iz države

U ovom dijelu biće predstavljena istraživanja rađena na temu odlaska mladih iz države nakon završenih studija. Prema Kostanjevečki (2002), postoje dvije bitne razlike između nekadašnjih i savremenih vanjskih migracija naučnika, a to su masovnost i selektivnost. Nekada su odlazili samo rijetki pojedinci, a danas je to masovna pojava. S druge strane, selektivnost odliva se smanjila. Današnji emigranti nisu isključivo samo najistaknutiji naučnici već i oni prosječni.

Šverko (1996) je provela istraživanje na studentima završnih godina studija u Hrvatskoj na različitim fakultetima. U ovom istraživanju primijenjen je anketni upitnik o ispitivanju namjere za odlaskom u inostranstvo kojim se ispitala: želja za odlaskom, razmišljanje o odlasku, procjena vjerovatnosti odlaska, spontano pominjanje odlaska te stav o odlasku u inostranstvo. Čak 83 % ispitanih studenata iskazalo je makar i minimalnu želju za odlaskom. Od toga 10.3 % svakako želi otići, 17.9 % radije bi otišlo nego ostalo, 54.5 % bi radije ostalo, a samo 17.4 % želi ostati. U namjeri odlaska ne razlikuju se studenti različitoga pola, različitog stepena obrazovanja roditelja, studenti sa različitih fakulteta, kao ni oni sa različitim procjenama vlastitog standarda. 2.7 % studenata vjerovatnost svog odlaska procijenilo je gotovo 100 %, a još 12.5 % smatra tu vjerovatnost vrlo velikom. Studenti koji razmišljaju o odlasku u inostranstvo (82.1 %) ili ga spontano spominju imaju izraženiju namjeru odlaska. Isto se odnosi na studente sa pozitivnim stavom o odlasku mladih u inostranstvo (75.9 %). Analizom odgovora ispitanika utvrđeno je pet značajnih determinanti namjere odlaska u inostranstvo. To su: razlika u percepciji mogućnosti ostvarenja vrijednosti priznanja u inostranstvu i u Hrvatskoj, razlika u percepciji mogućnosti ostvarenja vrijednosti pripadanja, obrazovne namjere, bliskost sa osobama u inostranstvu, pol.

Anketno istraživanje mladih (2000) alarmiralo je međunarodne i domaće aktere u Bosni i Hercegovini. Prema anketi, 62 % mladih bi napustilo BiH da može. Ovaj statistički podatak pominjan je u svim izvještajima koji su napisani o mladima u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je pokazalo da mladi imaju jaku želju za slobodnim odlaskom u inostranstvo, bilo privremeno na rad ili studije, ili da steknu novo iskustvo izvan Bosne i Hercegovine, ili da dobiju šansu da zarađuju na formalnom tržištu. 21 % mladih nije izrazilo nikakvu želju za napuštanjem BiH. Podjela između ruralnih i urbanih sredina nije značajna, s tim što nešto viši postotak omladine iz ruralnih sredina želi raditi u inostranstvu i viši postotak omladine iz urbanih sredina želi studirati u inostranstvu. Iz BiH je u periodu 1996–2001. godine otišlo 92.000 mladih. Ovom anketom je utvrđeno da 77 % ispitanika želi otići zauvijek ili na privremeni rad, ili nastavak školovanja u inostranstvu. Od toga postotka 18 % je preduzelo konkretne korake u tom pravcu, tj. svaka peta osoba koja želi napustiti zemlju preduzima konkretne korake u tom pravcu. Postotak onih koji žele otići za stalno je jednak među svim etničkim grupama u BiH. 21 % muškaraca je preduzelo konkretne korake

u pravcu odlaska iz zemlje, dok je to učinilo 14 % žena (Abaspahić, Kačapor, Kunzman, Nurkić i Pećanac, 2003).

Na osnovu predstavljenih rezultata koji su dobijeni na populaciji mladih u BiH i Hrvatskoj vidna je želja mladih za odlaskom iz zemlje. Neadekvatni uslovi za razvoj i dalje napredovanje, kao i drugi činioci poput male šanse nalaska zaposlenja, samo su neki od faktora koji imaju udjela u formiranju želje za odlaskom.

Problem istraživanja

Problem istraživanja odnosi se na ispitivanje stavova studenata o ostanku u Bosni i Hercegovini nakon završenih studija. Fokus istraživanja je prvenstveno usmjeren na utvrđivanje veze zadovoljstva životom i zadovoljstva stanjem u BiH, s jedne strane, sa stavovima studenata o odlasku iz zemlje nakon završenih studija, s druge strane.

Cilj istraživanja

Teorijski cilj istraživanja odnosi se na analiziranje stavova studenata o ostanku u Bosni i Hercegovini nakon završenih studija, te donošenje zaključaka koji će doprinijeti saznanjima o ovoj pojavi. Praktični cilj ovog istraživanja se odnosi na dobijene rezultate ovog istraživanja koji se mogu koristiti u svrhu informisanja i podizanja svijesti o ovoj pojavi.

Zadaci ovog istraživanja su:

- 1) Utvrditi i analizirati distribuciju stavova studenata prema ostanku u BiH nakon završenih studija.
- 2) Ispitati i analizirati korelacije između zadovoljstva životom i stavova prema ostanku u BiH nakon završenih studija.
- 3) Ispitati i analizirati korelacije između zadovoljstva stanjem u BiH i stavova prema ostanku u BiH nakon završenih studija.

Hipoteze istraživanja

H1: Postoji statistički značajna korelacija između zadovoljstva životom i ispoljenog stava prema ostanku u BiH nakon završenih studija.

H2: Postoji statistički značajna korelacija između zadovoljstva stanjem u BiH i ispoljenog stava prema ostanku u BiH nakon završenih studija.

Metod

Uzorak

Uzorak je prigodan. Uzorak na kome je sprovedeno istraživanje obuhvatao je 242 ispitanika (68 muškaraca i 174 žene). Ispitanici koji su učestvovali u ovom istraživanju imali su 19–53 godine ($M = 22.40$, $SD = 3.88$). Ispitivana je studentska populacija na univerzitetima u BiH (Mostar, Banja Luka, Istočno Sarajevo, Sarajevo, Doboj), kao i studenti Univerziteta u Beogradu koji žive u BiH.

Instrumenti

U istraživanju su korišteni sljedeći instrumenti:

Upitnik za prikupljanje podataka o socijalno-statusnim karakteristikama ispitanika.

Ovim upitnikom su obuhvaćene sljedeće varijable: pol, mjesto stanovanja, dob, materijalno stanje, godina studija, najčešće ocjene.

SWLS skala zadovoljstva životom (Diener, Emmons, Larsen, Griffin, 1985)

Skala mjeri globalno zadovoljstvo životom. Sastoji se od 5 ajtema Likertovog tipa sa sedam stepeni. Provjerena je pouzdanost skale preko pouzdanosti interne konzistencije, *Crombach-alfa* je iznosio .89, što ukazuje na dobru pouzdanost.

Skala za ispitivanje zadovoljstva stanjem u BiH

Za potrebe istraživanja konstruisana je Skala za ispitivanje zadovoljstva stanjem u BiH. Skala se sastoji od 9 ajtema Likertovog tipa sa pet stepeni. Skalom se ispituje zadovoljstvo opštim uslovima života, ekonomskom situacijom, zdravstvom, obrazovanjem, privredom i politikom. Visok skor upućuje na izraženo zadovoljstvo stanjem u državi, dok nizak skor upućuje na nezadovoljstvo stanjem u BiH. Pouzdanost skale provjeravali smo preko pouzdanosti interne konzistencije, *Crombach-alfa* je iznosio .91, što ukazuje na veoma dobru pouzdanost. Diskriminativnost stavki provjeravana je preko ajtem total korelacije. Zadržane su tvrdnje kod kojih je korelacija između tvrdnji i ukupnog skora pozitivna i veća od .30. Analizom glavnih komponenti izdvojen je jedan faktor kojim je objašnjeno 59.88 % varijanse, što upućuje na to da je Skala zadovoljstva stanjem u BiH mjera globalnog zadovoljstva životnim prilikama.

Skala stavova prema ostanku u BiH

Za potrebe istraživanja konstruisana je Skala stavova prema ostanku u BiH. Skala se sastoji od 22 ajtema Likertovog tipa sa pet stepeni. Visok skor na ovoj skali

upućuje na tendenciju ostanka u državi, dok nizak skor upućuje na tendenciju ka odlasku iz države. *Crombach-alfa* je iznosio .95, što ukazuje na zadovoljavajuću pouzdanost. Diskriminativnost stavki provjeravana je preko ajtem total korelacije. Zadržane su tvrdnje kod kojih je korelacija između tvrdnji i ukupnog skora pozitivna i veća od .30. Konstruktna valjanost skale provjeravana je pomoću analize glavnih komponenti. Analizom glavnih komponenti ekstrahovan je jedan faktor kojim je objašnjeno 49.9 % varijanse, što upućuje na to da skala mjeri globalnu tendenciju ostanka u BiH.

Postupak

Istraživanje je sprovedeno putem Interneta, preko servisa Google Forms. U prvom dijelu obrasca ispitanicima je objašnjena svrha istraživanja. Objašnjeno je to da je istraživanje anonimno, te da će podaci biti korišteni isključivo u naučne svrhe. Sljedeći dio obrasca su činili upitnik za prikupljanje podataka o sociostatusnim karakteristikama ispitanika i tri skale koje se bave ključnim pitanjima istraživanja. Obrazac je podijeljen na Facebook grupe namijenjene studentskoj populaciji. Prikupljanje podataka je vršeno od maja do jula 2015. godine.

Rezultati

Procjena normalnosti distribucije skale stavova prema ostanku u BiH nakon završenih studija pokazuje pozitivne vrijednosti skjunisa .69 (SE = .16), što ukazuje na to da je većina dobijenih rezultata lijevo od srednje vrijednosti, među manjim vrijednostima (Tabela 1). Pozitivna vrijednost kurtozisa .24 (SE = .31) pokazuje da je raspodjela šiljatija od normalne (Tabela 1). Rezultati ispitivanja normalnosti raspodjele pomoću *Kolmogorov-Smirnovljevog testa* pokazuju statistički značajno odstupanje od normalne distribucije (Tabela 1).

Tabela 1. Statistički pokazatelji distribucije skale stavova prema ostanku u BiH

N	M	SD	Skjunis	SE skjunisa	Kurtozis	SE kurtozisa	K-S test	p
242	2.21	.76	.69	.16	.24	.31	.07	.004

Na osnovu dobijenih rezultata putem postupka *Visual Binning* možemo ustanoviti da 39.7 % ispitanika u anketiranom uzorku ima pozitivan stav prema ostanku u BiH nakon završenih studija. Naspram njih 41.8 % ispitanika ima negativan stav prema ostanku u BiH nakon završenih studija (Tabela 2).

Tabela 2. Statistički pokazatelji distribucije stavova prema ostanku u BiH

Kategorije	Frekvencije	Procenti
Negativan stav	101	41.80
Neutralan stav	45	18.60
Positivan stav	96	39.70

Procjena normalnosti distribucije skale zadovoljstva stanjem u BiH pokazuje pozitivne vrijednosti skjunis 1.49 (SE = .16), a to ukazuje da je većina dobijenih rezultata lijevo od srednje vrijednosti, među manjim vrijednostima (Tabela 3). Pozitivna vrijednost kurtozisa 2.52 (SE = .31) pokazuje da je raspodjela šiljatija od normalne (Tabela 3). Rezultati ispitivanja normalnosti raspodjele pomoću *Kolmogorov-Smirnovljevog testa* pokazuju statistički značajno odstupanje od normalne distribucije (Tabela 3).

Tabela 3. Statistički pokazatelji distribucije skale zadovoljstva stanjem u BiH

N	M	SD	Skjunis	SE skjunis	Kurtozis	SE kurtozisa	K-S test	p
242	1.89	.76	1.49	.16	2.52	.31	.14	.000

Kad je riječ o distribuciji rezultata Skale zadovoljstva stanjem u BiH (Tabela 4), putem postupka *Visual Binning* utvrđeno je da je 83.5 % ispitanika izrazilo izrazito nezadovoljstvo stanjem u BiH, 11.2 % je izrazilo umjereno zadovoljstvo stanjem u BiH, a 5.4 % ispitanika je izrazilo izrazito zadovoljstvo stanjem u BiH.

Tabela 4. Statistički pokazatelji distribucije rezultata Skale zadovoljstva stanjem u BiH

Kategorije	Frekvencije	Procenti
Izrazito nezadovoljni	202	83.50
Umjereno zadovoljni	27	11.20
Izrazito zadovoljni	13	5.40

Procjena normalnosti distribucije Skale zadovoljstva životom pokazuje negativne vrijednosti skjunis -.11 (SE = .16), što ukazuje na to da je većina dobijenih rezultata desno od srednje vrijednosti, među većim vrijednostima (Tabela 5). Negativna vrijednost kurtozisa -.64 (SE = .31) pokazuje da je raspodjela pljosnatiya od normalne (Tabela 5). Rezultati ispitivanja normalnosti raspodjele pomoću *Kolmogorov-Smirnovljevog testa* ne pokazuju statistički značajno odstupanje od normalne distribucije (Tabela 5).

Tabela 5. Statistički pokazatelji distribucije Skale zadovoljstva životom

N	M	SD	Skjunis	SE skjunis	Kurtozis	SE kurtozisa	K-S test	p
242	3.97	1.38	-.11	.16	-.64	.31	.06	.072

Što se tiče distribucije zadovoljstva životom, 9.9 % ispitanika pokazuje izrazito visoko zadovoljstvo životom. Za ovu kategoriju je karakteristično da vole svoj život i osjećaju da stvari idu u pravom smjeru. Znaju da život nije savršen, ali osjećaju da su im životi dobri koliko mogu biti. Visoke skorove ispoljava 15.3 % ispitanika. Ove pojedince karakteriše sposobnost da svoju motivaciju crpe iz oblasti kojima su zadovoljni. Osjećaju da stvari idu u dobrom smjeru. 28.9 % ispitanika se izjasnilo kao prosječno zadovoljno životom. Ima oblasti kojima su zadovoljni, ali takođe ima oblasti kojima nisu zadovoljni i koje bi htjeli da unaprijede. 21.9 % ispitanika pokazuju ispodprosječno zadovoljstvo životom. Za njih je karakteristično da imaju male, ali značajne probleme u nekoliko oblasti svojih života. Kategoriju nezadovoljnih čini 16.9 % ispitanika. Ove osobe odlikuje značajno nezadovoljstvo životom u većini oblasti njihovih života. 7 % ispitanika je izrazito nezadovoljno svojim životom (Tabela 6).

Tabela 6. Statistički pokazatelji distribucije rezultata Skale zadovoljstva životom

Kategorije	Frekvencije	Procenti
Izrazito nezadovoljni	17	7.00
Nezadovoljni	41	16.90
Ispodprosječno zadovoljni	53	21.90
Prosječno zadovoljni	70	28.90
Zadovoljni	37	15.30
Izrazito zadovoljni	24	9.90

Rezultati ovog istraživanja (Tabela 7) pokazuju da postoji pozitivna korelacija između stavova prema ostanku u BiH i zadovoljstva životom, ($r_{s(242)} = .48$, $p < .01$). Na osnovu toga može se prihvatiti hipoteza o postojanju statistički značajne korelacije između zadovoljstva životom i ispoljenog stava prema ostanku u BiH nakon završenih studija.

Rezultati ovog istraživanja (Tabela 7) pokazuju da postoji pozitivna korelacija između stavova prema ostanku u BiH i zadovoljstva stanjem u BiH, ($r_{s(242)} = .27$, $p < .01$). Na osnovu toga može se prihvatiti hipoteza o postojanju statistički značajne korelacije između zadovoljstva stanjem u BiH i ispoljenog stava prema ostanku u BiH nakon završenih studija.

Tabela 7. Korelaciona matrica

Mjera	1	2	3
1. Skala zadovoljstva životom	-	.31*	.48*
2. Skala zadovoljstva stanjem u BiH	.31*	-	.27*
3. Skala stavova prema ostanku u BiH	.48*	.27*	-

* Korelacija je statistički značajna na nivou 0.01.

Diskusija

Prijašnja istraživanja o temi odlaska iz države pokazuju da je i u BiH i u Hrvatskoj vidljiva tendencija ka trajnom odlasku iz države (Abaspahić, Kačapor, Kunzman, Nurkić i Pećanac, 2003; Šverko, 1996). Kostanjevečki (2002) je navela da je jedna od najvećih razlika između prijašnjih i savremenih migracija naučnika masovnost. Prije su zemlju napuštali samo rijetki pojedinci, dok je danas to masovna pojava. Šverko (1996) je sprovedla istraživanje na studentima završnih godina studija u Hrvatskoj. Čak 83 % ispitanika je izrazilo makar i minimalnu želju za napuštanjem države. Istraživanje provedeno na prostoru BiH (Abaspahić, Kačapor, Kunzman, Nurkić i Pećanac, 2003) pokazalo je da bi 62 % ispitanika napustilo BiH da može. Na početku ovog istraživanja, zbog prijašnjih istraživanja ove teme, postavljene su dvije afirmativne hipoteze.

Prva hipoteza se odnosila na postojanje statistički značajne korelacije između zadovoljstva životom i ispoljenog stava prema ostanku u BiH nakon završenih studija. Ova hipoteza je potvrđena. Može se zaključiti to da ljudi koji su zadovoljniji životom imaju pozitivan stav prema ostanku u BiH nakon završenih studija. Rezultati ovog istraživanja ukazuju da je 54.1 % ispitanika zadovoljno, dok je 45.8 % ispitanika nezadovoljno svojim životom.

Druga hipoteza se odnosila na postojanje statistički značajne korelacije između zadovoljstva stanjem u BiH i ispoljenog stava prema ostanku u BiH nakon završenih studija. Ova hipoteza je takođe potvrđena. Može se zaključiti da ljudi koji su zadovoljniji stanjem u BiH imaju pozitivni stav prema ostanku u BiH nakon završenih studija. U ovom istraživanju 85.5 % ispitanika je iskazalo izrazito nezadovoljstvo stanjem u BiH, dok se 5.4 % ispitanika izjasnilo kao izrazito zadovoljno.

Što se tiče ispoljenog stava prema ostanku u BiH nakon završenih studija, 41.8 % ispitanika izražava negativan stav, dok 39.7 % ispitanika izražava pozitivan stav prema ostanku u BiH. Prijašnja istraživanja su pokazala da 62 % mladih želi da napusti BiH (Abaspahić, Kačapor, Kunzman, Nurkić i Pećanac, 2003). Ukoliko se taj podatak uporedi sa podacima dobijenim u ovom istraživanju, primjetno je da manji procenat ispitanika želi da napusti državu.

Glavni nedostatak ovog istraživanja je način uzorkovanja. Istraživanje je rađeno na prigodnom uzorku. Zbog toga je preporuka da se u budućim istraživanjima veća pažnja posveti načinu uzorkovanja ispitanika. Za bolje razumijevanje ove pojave preporuka je i da se utvrde faktori koji utiču na razvijanje pozitivnog stava prema ostanku u državi. U narednim istraživanjima bi bilo korisno ispitati poveznicu ispitivanih varijabli sa socioekonomskim statusom ispitanika i njihovim zadovoljstvom vlastitim SES-om, pri čemu bi se moglo postaviti pitanje da li će socioekonomski status i zadovoljstvo tim statusom biti moderatorske varijable u korelacijskom odnosu zadovoljstva stanjem u državi i želje za odlaskom u inostranstvo?

Zaključak

Ovim istraživanjem ispitana je povezanost stavova prema ostanku u BiH kod studenata sa zadovoljstvom životom i zadovoljstvom stanjem u BiH. Istraživanja rađena na ovu temu pokazuju da je vidljiva tendencija mladih ka odlasku iz države. Dobijeni rezultati pokazuju da ljudi koji su zadovoljniji životom i stanjem u BiH ispoljavaju pozitivan stav prema ostanku u BiH nakon završenih studija. U narednim istraživanjima bi trebalo utvrditi koji faktori utiču na razvijanje pozitivnog stava prema ostanku u državi, kao i ispitati to da li će socioekonomski status i zadovoljstvo tim statusom biti moderatorske varijable u korelacijskom odnosu zadovoljstva stanjem u državi i želje za odlaskom u inostranstvo.

Literatura

- Abaspahić, H., Kačapor, Z., Kunzmann, D., Nurkić, E., Pećanac, M. (2003). *Mladi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: CPU.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J. & Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75. Preuzeto sa: http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Fernandez-Ballesteros, Zamarron, Ruiz (2001). The contribution of socio-demographic and psychosocial factors to life satisfaction. *Ageing and Society*, 21 (1), 25–43. Preuzeto sa: http://journals.cambridge.org/abstract_S0144686X01008078
- Kostanjevečki, T. (2002). Psihološki aspekti nezaposlenosti. *Zbornik radova XII ljetne psihologijske škole*. Preuzeto sa: <http://mjesecc.ffzg.hr/nezaposlenost/3.4.html>
- Penzić, Z. (2006). Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi. *Društvena istraživanja: journal for general social issues*, 15 (4–5), 643–669. Preuzeto sa <http://hrcak.srce.hr/10864>
- Pennington, D. (2004). *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Šverko, I. (1996). Neke psihologijske determinante “odljeva mozgova” u Hrvatskoj. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Prilozi

Prilog br. 1. *Skala za ispitivanja stavova studenata o ostanku u Bosni i Hercegovini nakon završenih studija*

Uputstvo:

Pred Vama se nalazi niz tvrdnji koje se odnose na Vaše mišljenje o ostanku u Bosni i Hercegovini nakon završenih studija.

Molimo Vas da pažljivo pročitate svaku tvrdnju i date svoj iskren odgovor, jer ćete samo na taj način dati svoj puni doprinos istraživanju. Rezultati će biti korišteni isključivo u naučne svrhe. Istraživanje je anonimno.

Hvala na saradnji!

Ovdje su navedene tvrdnje koje se odnose na procjenu vrijednosti ostanka u BiH nakon završetka studija. Molimo Vas da prema ponuđenoj skali označite stepen slaganja sa svakom od dole navedenih tvrdnji.		Uopšte se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Neodlučan/ neodlučna sam	Uglavnom se slažem	U potpunosti se slažem
1.	Odlaskom u inostranstvo nakon studija sebi ću osigurati bolju budućnost.	1	2	3	4	5
2.	U inostranstvu ću naći bolji posao nego u BiH.	1	2	3	4	5
3.	Nakon završetka fakulteta ne postoji šansa da ću odmah naći posao u struci.	1	2	3	4	5
4.	U BiH se dobar posao može naći samo preko "veze".	1	2	3	4	5
5.	Nikada ne bih otišao /-la iz BiH.	1	2	3	4	5
6.	Ostao /-la bih u BiH jer smatram da ću lako naći posao nakon završenog fakulteta.	1	2	3	4	5
7.	Napustio /-la bih BiH radi većih plata u stranim državama	1	2	3	4	5
8.	Napustio /-la bih BiH zbog korupcije u vrhovima vlasti.	1	2	3	4	5
9.	U ovoj državi se osjećam sigurno i zato je nikad ne bih napustio /-la.	1	2	3	4	5
10.	U drugim državama mladi imaju više šanse za uspjeh nego u BiH i zato bih rado otišao /-la u inostranstvo.	1	2	3	4	5
11.	Zbog loše ekonomske situacije napustio /-la bih BiH.	1	2	3	4	5

Đorđe Pejić, Milka Stojkić
 POVEZANOST ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM KOD STUDENATA
 SA STAVOVIMA PREMA STANJU I OSTANKU U BiH

Ovdje su navedene tvrdnje koje se odnose na procjenu vrijednosti ostanka u BiH nakon završetka studija. Molimo Vas da prema ponuđenoj skali označite stepen slaganja sa svakom od dole navedenih tvrdnji.		Uopšte se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Neodlučan/ neodlučna sam	Uglavnom se slažem	U potpunosti se slažem
12.	U BiH imam sve uslove za uspjeh i zato bih ostao /-la.	1	2	3	4	5
13.	U BiH se znanje i obrazovanje najmanje vrednuju i zato bih otišao /-la.	1	2	3	4	5
14.	Političari u BiH nisu zainteresovani za status mladih i to je razlog zbog čega bih napustio /-la BiH.	1	2	3	4	5
15.	Otišao /-la bih iz BiH zbog loše finansijske situacije.	1	2	3	4	5
16.	Ekonomska situacija u našoj državi je odlična.	1	2	3	4	5
17.	Ne vidim svijetlu budućnost u BiH.	1	2	3	4	5
18.	Ne bih napustio /-la državu zbog patriotizma.	1	2	3	4	5
19.	Želim da odem iz BiH nakon završenih studija radi upoznavanja novih ljudi.	1	2	3	4	5
20.	Poslije završenog fakulteta čeka me siguran posao.	1	2	3	4	5
21.	Mislim da bi se moje znanje više cijenilo u drugoj državi.	1	2	3	4	5
22.	Napustio /-la bih BiH zbog toga što mislim da ovdje uvijek može izbiti rat.	1	2	3	4	5
23.	Uvijek mogu naći posao u BiH nakon završenih studija i zato bih ostao /-la u ovoj državi.	1	2	3	4	5
24.	Ne bih mogao /-la da odem zbog porodice i prijatelja.	1	2	3	4	5

Prilog br. 2: Skala zadovoljstva stanjem u BiH

Ovdje su navedene tvrdnje koje se odnose na procjenu opšteg zadovoljstva stanjem u BiH. Molimo Vas da prema ponuđenoj skali označite stepen slaganja sa svakom od dole navedenih tvrdnji.		Uopšte se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Neodlučan/ neodlučna sam	Uglavnom se slažem	U potpunosti se slažem
1.	Školski sistem u BiH će mi pružiti adekvatno obrazovanje.	1	2	3	4	5
2.	Zadovoljan /-na sam radom zdravstvenih ustanova u BiH.	1	2	3	4	5
3.	Predstavnici vlasti dobro upravljaju državom.	1	2	3	4	5
4.	Privreda u našoj državi je razvijena.	1	2	3	4	5
5.	U BiH postoje povoljni uslovi za život.	1	2	3	4	5
6.	Primanja u BiH su zadovoljavajuća.	1	2	3	4	5

Hvala na saradnji!

RELATIONSHIP OF SATISFACTION WITH LIFE IN STUDENTS AND ATTITUDES TOWARDS SITUATION AND STAYING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The main goal of our research was to examine students' attitudes towards staying in B&H, and to correlate those attitudes with the respective satisfaction with life and the situation in B&H. For the purpose of this research, two scales were constructed: Scale for examining students' attitudes towards staying in Bosnia and Herzegovina after graduation ($\alpha = .95$) and Scale for examining satisfaction with the situation in B&H ($\alpha = .91$). Satisfaction with Life Scale – SWLS ($\alpha = .89$) was used for this research. The sample consisted of 242 respondents (68 males and 174 females). Respondents were between 19 and 53 years old ($M = 22.40$, $SD = 3.88$). The sample was convenient (students from the first to the sixth year of studies). The research results show that students who had higher scores on the Satisfaction with Life Scale showed a positive attitude towards staying in B&H after graduation ($r_{s(242)} = .48, p < .01$), and also those who showed greater satisfaction with the current state in B&H had a positive attitude towards staying in B&H after graduation ($r_{s(242)} = .27, p < .01$). Based on obtained results, it can be concluded that 41.8 % of the sample wants to leave B&H, while 39.7 % of respondents want to stay in B&H after graduation.

Keywords: *staying in B&H, life satisfaction, staying in B&H, situation in B&H, satisfaction with life*

Mirjam Vukić, Vera Ćubela Adorić

FAKTORSKA STRUKTURA I POUZDANOST MODIFICIRANOG UPITNIKA OSJETLJIVOSTI NA ODBACIVANJE

Sažetak

Osjetljivost na odbacivanje odnosi se na tendenciju anksioznog očekivanja odbacivanja od značajnih drugih, koja pridonosi pristrasnom opažanju i interpretiranju različitih socijalnih situacija kao prijeteće odbacivanjem te burnim reakcijama na (percipirano) odbacivanje. Najčešće korištena mjera individualnih razlika u ovoj tendenciji u dosadašnjim istraživanjima, u uzorcima iz populacije mladih, je Upitnik osjetljivosti na odbacivanje (Rejection Sensitivity Questionnaire, RSQ, Downey i Feldman, 1996; hrvatsku verziju adaptirale Ćubela Adorić i Vukić, 2016). Preliminarna primjena hrvatske verzije ovog instrumenta pokazala je da se njegove metrijske karakteristike (faktorska valjanost i pouzdanost tipa unutar-nje konzistencije) mogu poboljšati izbacivanjem nekih izvornih čestica odnosno dodavanjem novih (Ćubela Adorić i Vukić, 2016). U ovom radu bit će prikazani rezultati preliminarne primjene modificirane verzije u prigodnom uzorku od 118 studenata Sveučilišta u Zadru. Rezultati eksploratorne faktorske analize (program Statistica 12.6) i konfirmatorne faktorske analize (program Amos 20) pokazuju da je modificirana verzija faktorski kompleksan ali i zadovoljavajuće homogen instrument. Sukladno tome, u daljnjim istraživanjima individualnih razlika u osjetljivosti na odbacivanje kod sudionika s našega govornoga područja ova bi se verzija mogla koristiti kao psihometrijski bolja zamjena za izvornu verziju ovog upitnika. Ipak, imajući u vidu razmjerno mali broj sudionika u ovom preliminarnom istraživanju, stabilnost utvrđene latentne strukture nužno je još provjeriti u novim i većim uzorcima iz populacije mladih.

Ključne riječi: Upitnik osjetljivosti na odbacivanje, faktorska struktura, pouzdanost tipa unutar-nje konzistencije.

Uvod

Socijalno isključivanje i odbacivanje sastavni su dio iskustva svakog pojedinca pa je sposobnost detektiranja znakova odbacivanja u nekoj interakciji ključna za izbjegavanje daljnjeg odbacivanja kao i za održavanje suportivnih i zadovoljavajućih odnosa s drugima. S obzirom na to da su takva iskustva povezana s doživljajem tzv. socijalne boli a, u slučaju da su prolongirana i/ili opetovana, i s doživljajem patnje, u suočavanju s njima važne su strategije samoregulacije, posebice regulacije emocija. Kao što pokazuju istraživanja koja polaze od modela stadija u suočavanju s ostracizmom (Williams i Zadro, 2005), ljudi koji su manje osjetljivi na odbacivanje imaju bolje strategije emocionalne regulacije, čiji utjecaj dolazi do izražaja tek u tzv. refleksivnom stadiju, kada pojedinac sebi pokušava pojašniti i suočiti se s iskustvom odbacivanja. U prethodnom, tzv. refleksnom stadiju (neposredno nakon isključivanja ili odbacivanja), doživljaj tzv. socijalne boli ne ovisi o strategijama regulacije i drugim karakteristikama pojedinca, uključujući dispozicijsku osjetljivost na odbacivanje.

Osjetljivost na odbacivanje zapravo ima presudnu ulogu u reakcijama ne samo na realne situacije odbacivanja već pridonosi njegovu anticipiranju, posebice u situacijama u kojima pojedinac očekuje ili traži prihvaćanje od strane drugih (Romero-Canyas i Downey, 2005). Premda je sam koncept osjetljivosti na odbacivanje već dugo prisutan u literaturi (npr. Horney, 1964) i obuhvaća različite varijetete kojima je zajednička fundamentalna prijetnja doživljaju vlastite relacijske vrijednosti, te, time, zadovoljenju potrebe za pripadanjem (Leary, 2005), interes istraživača za proučavanje individualnih razlika u dispozicijskoj osjetljivosti na odbacivanje potaknulo je sredinom 1990-ih jedno tumačenje koje su ponudili Geraldine Downey i Scott I. Feldman (1996). Ovi su autori definirali osjetljivost na odbacivanje kao anksiozno očekivanje odbacivanja od strane važnih drugih, koje pojedinca čini hipervigilnim na znakove odbacivanja i sklonim da kao intencionalno odbacivanje interpretira ne samo minimalne znakove neprihvaćanja već i zapravo neodređene reakcije drugih, koje se ne moraju nužno i jednoznačno interpretirati kao odbacivanje. Takva interpretacija pridonosi osjećaju nesigurnosti i nezadovoljstva odnosima, kao i burnim afektivnim i bihevioralnim reakcijama na percipiranu prijetnju (npr. srdžba, hostilnost, agresija, ljubomora, nesupportivno i kontrolirajuće ponašanje), koje dodatno narušavaju kvalitetu odnosa i stvaraju začarani krug iz kojeg je teško izaći (Horney, 1964; Romero-Canyas, Anderson, Reddy i Downey, 2009). Pretpostavka je da se ova dispozicija razvija kao zapravo obrambena reakcija na rana i opetovana iskustva odbacivanja te da vodi kroničnom očekivanju da će odbacivanje od strane značajnih drugih biti vjerojatna reakcija u situacijama u kojima pojedinac od njih očekuje ili traži prihvaćanje i potporu (Romero-Canyas i Downey, 2005) ili, u terminima Learyeve (2005) analize, potvrdu vlastite relacijske vrijednosti.

S ciljem mjerenja individualnih razlika u osjetljivosti na odbacivanje, Downey i Feldman (1996) konstruirali su Upitnik osjetljivosti na odbacivanje (Rejection Sensitivity Questionnaire – RSQ), koji sadrži opis različitih situacija u kojima postoji mogućnost neprihvatanja ili odbacivanja od strane značajnih drugih (prijatelja, partnera, kolega, roditelja, profesora, poznanika), kao što je obraćanje profesoru nakon predavanja sa zamolbom za pomoć u usvajanju gradiva, poziv na sastanak dečku / djevojci nakon ozbiljne svađe ili prijedlog prijatelju da zajedno provedemo praznike. Odabir ovih situacija temelji se na rezultatima pilot-istraživanja u uzorcima iz studentske populacije kojoj je ovaj instrument prvenstveno namijenjen. Anksiozno očekivanje odbacivanja u svim ovim situacijama operacionalno se definira kao umnožak procjene vjerojatnosti da će druga osoba u konkretnoj situaciji reagirati u skladu s ispitanikovim očekivanjem, potrebom ili željom (koja se naknadno rekodira u obrnutom smjeru tako da reflektira očekivanje neprihvatanja ili odbacivanja) i procjene stupnja u kojem je ispitanik u toj situaciji tjeskoban ili zabrinut zbog mogućnosti takvog neželjenog ishoda. Kao što primjećuju Downey i Feldman (1996), zabrinutost i subjektivna vjerojatnost u određenoj situaciji mogu varirati i nezavisno, ali je definirajuće obilježje osjetljivosti na odbacivanje zapravo njihova interakcija, tj. zabrinutost zbog mogućeg odbacivanja u situaciji u kojoj pojedinac takav ishod percipira i kao vjerojatan. U skladu s tim, ukupni rezultat na ovom upitniku je prosječna vrijednost umnožaka procjena subjektivne vjerojatnosti i zabrinutosti zbog mogućnosti odbacivanja u različitim situacijama. Empirijsku potporu ovom tumačenju osjetljivosti na odbacivanje kao svojevrsne “vruće kognicije” (Downey i Feldman, 1996; Romero-Canyas i sur., 2009) daju i rezultati preliminarne primjene hrvatske inačice ovog Upitnika, u kojoj je jednofaktorski model s umnošcima procjena vjerojatnosti i zabrinutosti kao indikatorima pokazao relativno bolje pristajanje od alternativnih (bifaktorskog i hijerarhijskog) modela u kojima su indikatori bile zasebne procjene vjerojatnosti i zabrinutosti (Vukić i Čubela Adorić, 2016).

Izvorna verzija Upitnika osjetljivosti na odbacivanje validirana je u različitim istraživanjima u uzorcima iz studentske populacije. Utvrđeno je, između ostalog, da je osjetljivost na odbacivanje povezana s neuroticizmom, socijalnim izbjegavanjem, nesigurnim formama privrženosti i nižim samopoštovanjem (v. Downey i Feldman, 1996; Romero-Canyas i sur., 2009; Romero-Canyas i Downey, 2005), kao i s čestinom iskustava odbacivanja (ali ne i iskustava prihvatanja) (Kawamoto, Nittono i Ura, 2015). U potonjoj studiji također je utvrđeno da nema povezanosti između rezultata na ovom Upitniku i na jednoj mjeri sposobnosti detektiranja odbacivanja. Drugim riječima, visoka osjetljivost na odbacivanje ne implicira i visoku sposobnost prepoznavanja znakova odbacivanja već prvenstveno tendenciju pristranog opažanja i interpretiranja relevantnih interakcija sa značajnim drugima.

Unatoč nalazima o konvergentnoj i divergentnoj valjanosti ovog instrumenta (v. Downey i Feldman, 1996; Romero-Canyas i sur., 2009), njegova je faktor-ska valjanost ipak donekle upitna. U već spomenutoj studiji u uzorku hrvatskih

studenata utvrđeno je da homogenost ovog instrumenta zapravo nije zadovoljavajuća (Vukić i Čubela Adorić, 2016). Visoka (tj. $> .50$) zasićenja na generalnom faktoru imalo je samo šest čestica, koje se odnose prvenstveno na situacije u odnosima s prijateljima i partnerom, a ranije spomenuto zadovoljavajuće pristajanje jednofaktorskoga modela dobijeno je zapravo tek nakon izbacivanja većine čestica koje opisuju druge odnose. Drugim riječima, operativna definicija osjetljivosti na odbacivanje u konačnici je svedena na samo neke odnose, što dovodi u pitanje pretpostavku da je osjetljivost na odbacivanje opća dispozicija, koja pojedinca čini pristranim u opažanju i reagiranju na mogućnost odbacivanja u odnosima sa značajnim drugima općenito. Budući da se u literaturi mogu naći navodi da izvorna verzija ovog Upitnika pokazuje stabilnu jednofaktorsku strukturu i dobru pouzdanost tipa unutarnje konzistencije (npr. Romero-Canyas i sur., 2009), u ovom je kontekstu važno istaknuti da je u studijama na koje se ti navodi zapravo referiraju (Downey i Feldman, 1996) faktorska valjanost provjeravana postupkom eksploratorne faktorske analize, koja je rezultirala kompleksnom solucijom, a o postojanju generalnog faktora osjetljivosti na odbacivanje autori su zaključili na temelju Scree testa i visine zasićenja pojedinih čestica na prvom izlučenom faktoru u toj soluciji. No, pažljiviji pregled obrasca zasićenja pokazuje da čestice koje se odnose na različite druge osobe ne pridonose jednako faktorskoj valjanosti i da kod nekih čestica (npr. one koje opisuju odnos s roditeljima) vrijednosti zasićenja nisu osobito visoke, posebice u nekim podskupinama (npr. muški ispitanici). Također, spomenuti navod o stabilnosti jednofaktorske strukture zapravo se temelji na opaženoj, a ne na testiranoj ekvivalentnosti dobijenih solucija u poduzorcima muških i ženskih ispitanika, te u još jednom nezavisnom uzorku studenata (usp. Downey i Feldman, 1996).

Imajući u vidu to da je slaba homogenost hrvatske inačice ovog instrumenta utvrđena u njegovoj preliminarnoj primjeni u prigodnom uzorku studenata, pouzdanost zaključka da osjetljivost na odbacivanje, onako kako je definirana ovom mjerom, predstavlja unitarnu karakteristiku i dalje je upitna. Nadalje, budući da je ovaj instrument konstruiran prije dvadesetak godina i validiran u drugoj kulturi, nije isključena mogućnost da bi se modifikacijom postojećeg niza čestica mogao dobiti zadovoljavajuće homogen i reprezentativan niz za primjenu u uzorcima iz populacije naših studenata. U istraživanju koje je prikazano u ovom radu primijenjena je modificirana verzija, u koju su dodani opisi situacija s implicitnom prijetnjom odbacivanjem od strane značajnih drugih koje je generirala jedna skupina studenata psihologije Sveučilišta u Zadru. Cilj provedenih analiza bio je identificirati kraći niz čestica koje će pokriti različite odnose i, pritom, imati zadovoljavajuću faktorsku valjanost i pouzdanost tipa unutarnje konzistencije. U skladu s racionalom u konstrukciji izvornog instrumenta, pretpostavka je bila da je moguće utvrditi niz situacija koje, unatoč nekim pojavnim razlikama, uključuju prijetnju potrebi za pripadanjem i, konkretno, doživljaju vlastite relacijske vrijednosti, što je ključno obilježje iskustva odbacivanja. To bi se obilježje moglo reflektirati u

analizi latentne strukture kao generalnom faktoru na kojem sve čestice u konačno odabranom nizu imaju zadovoljavajuće visoka zasićenja. Budući da te čestice opisuju odnose s različitim drugim osobama i različite tipove prijetnje (npr. mogućnost smanjenja vlastite relacijske vrijednosti u odnosu u kojem se pojedinac osjećao prihvaćenim, mogućnost izostanka porasta u vlastitoj relacijskoj vrijednosti u odnosu u kojem ga pojedinac priželjkuje), može se očekivati da će struktura na razini faktora prvog reda biti i kompleksnija (što bi bilo u skladu i s nalazima primjene izvorne verzije instrumenta), te da će se, u tom slučaju, osjetljivost na odbacivanje općenito pojaviti kao zajednički faktor višeg reda.

Metod

Uzorak i postupak

Istraživanje je provedeno u prigodnom uzorku od 118 studenata (87 žena i 29 muškaraca; dva sudionika nisu navela podatak o spolu) različitih studijskih usmjerenja na Sveučilištu u Zadru. Sudionici su upitnik popunili u manjim (studijskim) grupama, nakon završetka nastave iz različitih kolegija. Sudjelovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno i anonimno.

Dob sudionika varira u rasponu između 18 i 34 godine ($M = 21.31$, $SD = 3.89$), i u tom pogledu nema značajne razlike između podskupina prema spolu ($t(114) = 1.39$, $p = .17$). Većina sudionika (64 %) dolaskom na studij promijenila je mjesto boravka i živi u podstanarstvu (72 %). Oni koji su ostali u mjestu prebivališta uglavnom žive u roditeljskom domu (79 %). Roditelji većine sudionika imaju srednje obrazovanje (majka: 66 %; otac: 62 %) i više ili visoko obrazovanje (majka: 27 %; otac: 33 %). Sedam sudionika su jedina djeca u obitelji porijekla. Preostalih 94 % sudionika imaju između jednog i sedmero braće i/ili sestara ($M = 1.88$, $SD = 1.21$).

Instrumenti

Upitnik općih podataka, koji je konstruiran za potrebe ovog istraživanja, sadržavao je pitanja o spolu i dobi sudionika, mjestu stanovanja i stambenom statusu, te par pitanja o obitelji porijekla (broj braće i/ili sestara, obrazovni status roditelja).

Modificirani upitnik osjetljivosti na odbacivanje (Čubela Adorić i Vukić, 2016)

Modificirani upitnik osjetljivosti na odbacivanje proširena je verzija Upitnika osjetljivosti na odbacivanje (Rejection Sensitivity Questionnaire – RSQ), koji su konstruirali Downey i Feldman (1996). Izvorna verzija sadrži opis 18 hipotetskih

situacija u odnosima s različitim drugim osobama (roditelji, mladić / djevojka, prijatelji, kolege, poznanici) (npr. *Tražite od svog dečka / djevojke da doseli kod Vas*). U ovom istraživanju izvornom popisu situacija dodano je još njih 14 (čestice br. 19–32 u Tablici 1), koje također pokrivaju odnose s različitim drugim osobama (npr. *Na društvenoj mreži ste poslali zahtjev za prijateljstvo jednom poznaniku. Vaš /-a prijatelj /-ica koji ima puno poznanika priprema zabavu za uski krug ljudi. Tražite od roditelja da Vam pomognu pri donošenju odluke o pauziranju godine.*).

Za svaku od ukupno 32 opisane situacije sudionici su trebali na skali od šest stupnjeva procijeniti (a) koliko bi u konkretnoj situaciji bili tjeskobni ili zabrinuti hoće li druga osoba postupiti na željeni način (1 – vrlo nezabrinut, 6 – vrlo zabrinut) i (b) kolika je, po njihovu mišljenju, vjerojatnost da će druga osoba reagirati na traženi ili željeni način (1 – vrlo malo vjerojatno, 6 – vrlo vjerojatno). Prema standardnoj proceduri, kod izvorne verzije ovog upitnika (Downey i Feldman, 1996), prije izračunavanja ispitanikovog rezultata na upitniku, njegove procjene vjerojatnosti kodiraju se u obrnutom smjeru, tako da veći rezultat reflektira očekivanje neželjenog ishoda odnosno subjektivnu vjerojatnost odbacivanja. U skladu s pretpostavkom da je osjetljivost na odbacivanje u određenoj situaciji rezultat interakcije između dviju komponentnih procjena (zabrinutost i vjerojatnost), nakon kodiranja za svaku česticu izračunavaju se umnošci procjena stupnja zabrinutosti i (kodiranih) procjena vjerojatnosti. Budući da su rezultati preliminarne primjene hrvatske inačice izvornog upitnika potvrdili opravdanost ove racionalne (Ćubela Adorić i Vukić, 2016), za potrebe daljnjih analiza u ovom radu kod svih je čestica definirana nova varijabla “osjetljivost na odbacivanje u konkretnoj situaciji” (umnožak procjene zabrinutosti i kodirane procjene vjerojatnosti). Teoretski raspon vrijednosti ovih umnožaka je između 1 i 36, pri čemu veća vrijednost indicira veće anksiozno očekivanje odbacivanja u situaciji koja je opisana u konkretnoj čestici.

Rezultati

U Tablici 1 navedeni su deskriptivni statistici pojedinih čestica, uključujući prosječne vrijednosti, standardne devijacije i raspon kompozitnih umnožaka. Kao što se može vidjeti, aritmetičke sredine pomaknute su prema nižim vrijednostima, odnosno upućuju na relativno niska anksiozna očekivanja u konkretnim situacijama. Budući da se radi o nekliničkom uzorku iz populacije studenata, ovaj pomak ne iznenađuje. Vrijednosti raspršenja upućuju na zadovoljavajuću osjetljivost.

U drugom su dijelu Tablice neki rezultati provedenih analiza latentne strukture cijelog upitnika, koji su detaljnije opisani u nastavku teksta.

Tablica 1. Deskriptivni statistici i zasićenja pojedinih čestica faktorima prvog reda u varimax soluciji te primarnim faktorima (r_p) i sekundarnim faktorom (r_s) u hijerarhijskoj analizi oblique faktora ($r_{i,s}$) ($N = 118$)

Mirjam Vukić, Vera Ćubela Adorić
FAKTORSKA STRUKTURA I POUZDANOST MODIFICIRANOG
UPITNIKA OSJETLJIVOSTI NA ODBACIVANJE

	Čestica	M	SD	min	max	VRX1	VRX2	VRX3	VRX4	r _{IS}	r _{IP1}	r _{IP2}	r _{IP3}	r _{IP4}
1.	Pitate nekoga iz Vaše grupe da li bi Vam mogao posuditi svoje bilješke.*	5.36	3.67	1	24	.02	.03	.20	.64	.45	-.15	-.08	.04	.45
2.	Tražite od svog/svoje dečka/djevojke da se doseli kod Vas.	8.22	5.81	1	36	-.09	.42	.38	.01	.27	-.17	.36	.30	-.08
3.	Tražite od roditelja savjet oko odluke za prijavu na program za razmjenu studenata Erasmus.*	6.08	5.66	1	30	.20	.05	.50	.00	.32	.09	-.12	.40	-.12
4.	Pozivate nekoga koga ne poznajete dobro na „spoj“.	13.17	7.42	1	36	.04	.53	-.16	.03	.13	.01	.50	-.20	-.01
5.	Vaš(a) dečko/djevojka planira večeras izaći s prijateljima; Vi želite provesti večer s njim/njom i to mu/joj kažete.	9.06	5.40	1	30	.07	.57	.21	.03	.33	-.04	.50	.11	-.08
6.	Tražite od roditelja novac kojim ćete pokriti svoje dodatne troškove.*	8.68	6.22	1	36	.05	.16	.40	.24	.39	-.09	.07	.27	.09
7.	Nakon predavanja kažete profesoru da ste imali problema s jednim dijelom gradiva i pitate ga bi li Vam mogao dodatno pomoći.	7.19	5.26	1	24	.18	.17	.15	.38	.42	.03	.07	.01	.22
8.	Prilazite bliskom prijatelju/-ici kako biste razgovarali s njim/njom nakon što ste napravili nešto što je njega/nju uznemirilo.*	11.16	6.89	1	36	.24	.58	.02	.16	.40	.10	.49	-.11	.02
9.	Pozivate osobu s kojom zajedno slušate neki kolegij na kavu.	6.64	5.26	1	36	.29	.09	.07	.54	.50	.10	-.03	-.10	.34
10.	Nakon diplomiranja ne možete pronaći posao i pitate roditelje možete li neko vrijeme živjeti s njima.	4.01	5.27	1	36	.04	.08	.44	.11	.31	-.06	.01	.34	-.01
11.	Pozivate prijatelja/-icu da s Vama provede praznike.	6.20	4.70	1	30	.24	.08	.64	.30	.60	.03	-.07	.43	.07
12.	Nakon ozbiljne svađe nazivate dečka/djevojku i govorite mu/joj da biste se željeli naći s njim/njom.*	8.69	6.17	1	30	.15	.61	.31	.01	.42	.02	.52	.18	-.13

Mirjam Vukić, Vera Ćubela Adorić
FAKTORSKA STRUKTURA I POUZDANOST MODIFICIRANOG
UPITNIKA OSJETLJIVOSTI NA ODBACIVANJE

Čestica	M	SD	min	max	VRX1	VRX2	VRX3	VRX4	r _{IS}	r _{IP1}	r _{IP2}	r _{IP3}	r _{IP4}
13. Pitate prijatelja/-icu da li bi Vam mogao/-la posuditi nešto što Vam treba.*	5.56	4.29	1	20	.19	.14	.51	.43	.61	-.03	-.01	.30	.20
14. Tražite od roditelja da dođu na neki Vama važan događaj.	4.35	4.36	1	25	.14	-.04	.63	.10	.40	.00	-.13	.50	-.05
15. Tražite od prijatelja/-ice da Vam učini veliku uslugu.*	7.84	5.57	1	24	.19	.48	.09	.50	.56	-.01	.35	-.10	.29
16. Pitate dečka/djevojku da li Vas stvarno voli.	7.18	5.81	1	30	.07	.44	.33	.07	.36	-.05	.35	.22	-.06
17. Osobu koju ste na zabavi zapazili na drugoj strani prostorije pitate da li bi plesala s Vama.*	10.85	6.33	2	30	.05	.63	-.08	.22	.31	-.05	.56	-.18	.12
18. Predložite dečku/djevojci da upozna člana Vaše obitelji.	8.48	6.02	1	30	.00	.50	.36	-.08	.28	-.08	.44	.27	-.17
19. Prolazeći ulicom, sretnete poznanika/-cu i namjeravate ga/ju pozdraviti.	7.12	5.63	1	30	.46	-.06	.30	.33	.52	.27	-.19	.12	.12
20. Na društvenoj mreži poslali ste zahtjev za prijateljstvo jednom poznaniku.	5.38	3.98	1	20	.08	.02	.04	.55	.36	-.06	-.08	-.08	.40
21. Vaš(a) kolega/-ica priprema zabavu na koju namjerava pozvati puno kolega.	7.80	5.44	1	36	.60	.13	.01	.42	.57	.39	.01	-.19	.20
22. U prolazu sretnete dvoje poznanika koji se odjednom počnu smijati.*	10.47	8.29	1	36	.52	.18	.21	.11	.47	.35	.06	.05	-.07
23. Prilazite članu obitelji kako biste razgovarali nakon što Vam je rekao nešto što Vas je uznemirilo.	7.46	5.18	1	30	.23	.19	.21	.37	.47	.06	.07	.05	.19
24. Vaš(a) prijatelj/-ica odselio/-la je u drugi grad i stekao/-la novo društvo.*	6.75	5.65	1	30	.76	.17	.30	-.09	.52	.58	.05	.13	-.28
25. Tijekom grupne rasprave iznosite svoje stajalište.*	9.51	6.37	1	30	.53	.36	-.08	.31	.51	.35	.24	-.25	.12
26. Molite starijeg/stariju, iskusnijeg/iskusniju kolegu/-icu da odvoji malo vremena i pomogne Vam s dijelom gradiva s kojim imate teškoća.*	7.63	4.81	1	30	.36	.14	.07	.47	.51	.18	.01	-.10	.27

Mirjam Vukić, Vera Ćubela Adorić
FAKTORSKA STRUKTURA I POUZDANOST MODIFICIRANOG
UPITNIKA OSJETLJIVOSTI NA ODBACIVANJE

Čestica	M	SD	min	max	VRX1	VRX2	VRX3	VRX4	r _{IS}	r _{IP1}	r _{IP2}	r _{IP3}	r _{IP4}
27. Tražite od roditelja da Vam pomognu pri donošenju odluke o uključivanju u volonterske aktivnosti u slobodno vrijeme.	3.99	4.34	1	30	.50	-.10	.23	.15	.40	.35	-.20	.09	-.01
28. Namjeravate kolegu/-icu pitati da zamijenite teme seminara jer inače nećete biti u mogućnosti održati svoj seminar zbog termina koji Vam ne odgovara.	10.33	6.65	1	36	.15	.54	-.06	.33	.40	.01	.45	-.19	.18
29. Na društvenoj mreži šaljete poruku poznaniku s kojim se dugo niste čuli jer Vam treba mala usluga.	11.13	6.02	1	25	.42	.29	-.19	.30	.38	.28	.20	-.32	.16
30. Nalazite se u nepoznatom gradu i namjeravate pitati nekog prolaznika da Vam dade upute kako da stignete do željenog odredišta.	5.63	5.13	1	36	.00	.05	.21	.38	.31	-.12	-.03	.10	.25
31. Vaš(a) prijatelj/-ica koji/koja ima puno poznanika priprema zabavu za uski krug ljudi.	7.04	4.96	1	25	.31	.40	.01	.41	.51	.13	.27	-.16	.21
32. Tražite od roditelja da Vam pomognu pri donošenju odluke o pauziranju godine.	8.58	8.24	1	36	.07	.35	.34	.20	.34	-.19	.27	.23	.07
Karakteristični korijen					2.84	3.61	2.84	3.16					
% objašnjene zajedničke varijance					8.89	11.27	8.87	9.89					

Napomena: Zvezdicom su istaknute čestice koje su uključene u konačnu, skraćenu verziju Modificiranog upitnika osjetljivosti na odbacivanje.

U faktorskoj analizi metodom zajedničkih faktora (principal axis) izlučena su četiri faktora s karakterističnim korijenom većim od 1, koji zajedno objašnjavaju 38.81 % zajedničke varijance. Rezultati Scree testa pokazuju da prvi izlučeni faktor objašnjava 22.51 %, drugi faktor 6.77 %, treći faktor 5.89 %, a četvrti faktor 3.74 % zajedničke varijance. U Tablici 1 prikazane su vrijednosti karakterističnih korijena, postotka objašnjene varijance, kao i faktorskih zasićenja pojedinih čestica nakon varimax rotacije. Kao što se može vidjeti, dobijena solucija nije faktorski čista i upućuje na postojanje faktora višeg reda, što je u skladu s pretpostavkom o osjetljivosti na odbacivanje kao kompleksnom ali unitarnom konstrukturu. Stoga je provedena hijerarhijska faktorska analiza oblique faktora, u kojoj je izlučen jedan faktor višeg reda. Korelacije između oblique faktora su između .45 i .73, a zasićenja 29 čestica od ukupno 32 čestice na faktoru višeg reda veća su od .30. Dobijene vrijednosti ovih zasićenja na faktoru višeg reda (r_{is}) prikazane su u zadnjem stupcu Tablice 1.

Pristajanje jednofaktorskoga modela dobijenim podacima testirano je postupkom konfirmatorne faktorske analize u programu Amos 20. Vrijednosti indeksa pristajanja za ovu verziju sa 32 čestice nisu zadovoljavajuće: $c^2/df = 2.35$, $p < .001$; $GFI = .61$, $CFI = .51$, $TLI = .47$, $RMSEA = .11$ [.10-.12], $Pclose = .00$, $SRMR = .11$, $AIC = 1219.68$.

Budući da je krajnji cilj ovih analiza bio identificirati kraći niz čestica koje pokrivaju različite aspekte ili dimenzije duž kojih osjetljivost na odbacivanje može donekle nezavisno varirati, kriterij za zadržavanje čestica u daljnjim analizama bila je ne samo visina zasićenja faktorom višeg reda već i visina zasićenja pojedinim faktorima u analizi prvog reda. U konačnici je, na taj način, zadržano ukupno 12 čestica (po tri čestice za svaki faktor u analizi prvog reda), koje su u Tablici 1 istaknute zvjezdicom.

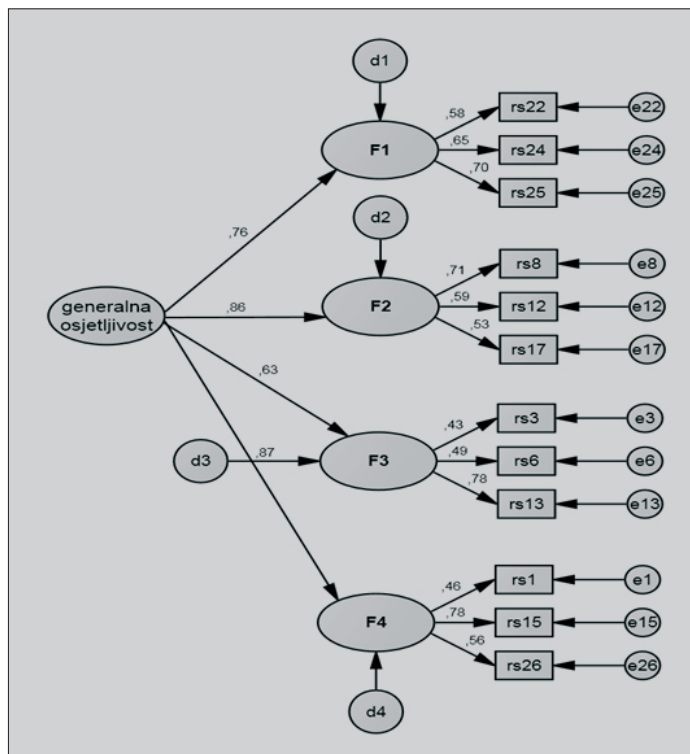
Jednodimenzionalnost konačnog niza s 12 čestica testirana je postupkom konfirmatorne faktorske analize. Pritom je testirano pristajanje dvaju modela: (a) modela s generalnim faktorom prvog reda i (b) hijerarhijskog modela s četiri faktora prvog reda i jednim faktorom višeg reda (generalna osjetljivost na odbacivanje), koji je prikazan na Slici 1. Dobijene vrijednosti indeksa pristajanja, koje su prikazane u Tablici 2, pokazuju lošije pristajanje modela s generalnim faktorom prvog reda nego hijerarhijskog modela. Premda su vrijednosti inkrementalnih indeksa u potonjem slučaju veće, treba uočiti da su još uvijek, zapravo, ispod zadovoljavajuće razine. Imajući u vidu mali broj ispitanika u ovom uzorku, stabilnost dobijene solucije trebat će još provjeriti u istraživanjima s većim uzorkom. U ovoj soluciji svi faktori prvog reda imaju relativno visoka zasićenja generalnim faktorom (između .63 i .87), a zasićenja pojedinih čestica faktorima prvog reda uglavnom su zadovoljavajuće visoka ($> .50$). To prvenstveno vrijedi za čestice koje definiraju prvi i drugi faktor u modelu, te donekle za one koje definiraju četvrti faktor. Donekle se problematičnim u ovoj soluciji pokazuje treći faktor, na kojem

dvije od tri čestice imaju umjereno visoka zasićenja. K tome, isti faktor također ima razmjerno najniže (premda ne i nisko) zasićenje generalnim faktorom.

U skladu s opisanim rezultatima faktorske analize, u analizi pouzdanosti tipa unutarnje konzistencije utvrđeno je da većina čestica u skraćenoj verziji ima zadovoljavajuće visoke nespuriozne korelacije s ukupnim rezultatom (između .35 i .54). Izuzetak su čestice br. 1 ($r_{ii} = .27$) i br. 3 ($r_{ii} = .25$). Međutim, njihovim se izbacivanjem vrijednost Cronbachova alpha koeficijenta (.79) ne bi povećala.

Tablica 2. *Indeksi pristajanja dva modela s generalnim faktorom u konfirmatornoj faktorskoj analizi kratke verzije Modificiranog upitnika osjetljivosti na odbacivanje*

Model	χ^2/df	p	GFI	CFI	TLI	RMSEA	Pclose	SRMR	AIC
Generalni faktor prvog reda	2.45	.001	.83	.74	.61	.11 [.09-.14]	.00	.11	180.415
Hijerarhijski model (četiri faktora prvog reda i jedan faktor višeg reda)	1.88	.001	.88	.85	.80	.08 [.06-.11]	.02	.08	149.98

Slika 1. *Rezultati konfirmatorne faktorske analize kratke verzije Modificiranog upitnika osjetljivosti na odbacivanje (hijerarhijski model s generalnim faktorom osjetljivosti na odbacivanje višeg reda)*

Diskusija

Polazeći od pretpostavke da bi se metrijske karakteristike, posebice faktorska valjanost hrvatske verzije izvornog Upitnika osjetljivosti na odbacivanje, mogle poboljšati dodavanjem novih čestica i/ili zamjenom nekih postojećih čestica, u ovom istraživanju primijenjena je proširena verzija s 14 dodatnih čestica, koje također pokrivaju očekivanje odbacivanja u odnosima s različitim drugima.

Eksploratorna analiza latentne strukture ovog incijalnog skupa od 32 čestice rezultirala je kompleksnom solucijom sa četiri faktora prvog reda, koji donekle reflektiraju različite tipove odnosa u kojima se može doživjeti odbacivanje i, zapravo, različite načine na koje se odbacivanje može definirati. Na prvom faktoru srazmjerno najveća zasićenja imaju čestice koje opisuju neke situacije ili odnose u kojima se pojedinac može osjećati već više ili manje isključenim, odbačenim ili, barem, ne u potpunosti prihvaćenim, poput odnosa s prijateljem koji je odselio u drugi grad i tamo stekao novo društvo, zatim iznošenja vlastitog, drukčijeg stajališta u grupi te susreta pri kojem se poznanici odjednom počnu smijati (usp. čestice br. 24, 25, 22). Drugi faktor definiraju čestice koje se odnose uglavnom na bliske odnose (partner, prijatelj) i, zapravo, opisuju situacije u kojima iskazivanjem vlastitih potreba, želja ili namjera pojedinac jasno izražava i potrebu za prihvaćanjem (npr. od strane partnera nakon ozbiljne svađe, od strane osobe koja mu se svidjela kao potencijalni partner i s kojom želi uspostaviti odnos, ali i od strane kolege koji mu može pomoći ako to želi), što njega može činiti posebno vulnerabilnim, stoga, mogućnost odbacivanja posebno prijetećom (usp. čestice br. 12, 17, 28). Čestice koje definiraju treći faktor opisuju različite situacije u kojima se od drugih (prvenstveno roditelja i prijatelja) očekuje svojevrsna validacija postojećeg odnosa i potvrda prihvaćanja npr. putem spremnosti da zajedno provedu praznike, da nazoče događaju koji je pojedincu važan ili mu pomognu i osiguraju potporu koju treba (usp. br. 11, 14, 3, 13). Čestice koje definiraju četvrti faktor uglavnom pokrivaju manje prisne odnose (kolege, profesori, poznanici) i, zapravo, opisuju očekivanja ili zahtjeve da se kvaliteta postojećeg odnosa promijeni u smjeru većeg prihvaćanja i uvažavanja pojedinca od strane drugih (npr. da kolega prihvati njegov poziv na kavu ili ga pozove na zabavu, da mu prijatelj učini veliku uslugu, da poznanik prihvati zahtjev za prijateljstvo, da kolega ili profesor odvoje vrijeme kako bi mu pomogli (usp. br. 9, 21, 15, 20, 26, 7). Dobijenu soluciju moguće je interpretirati i u terminima Learyeve (2005) analize varijeteta i dimenzija odbacivanja. Naprimjer, prvi faktor korespondira s percepcijom odbacivanja zbog pada u vlastitoj relacijskoj vrijednosti, što dodatno potkrepljuje bihevioralna disocijacija druge osobe. Kod drugog i četvrtog faktora percipirano odbacivanje odnosi se na izostanak željenog porasta vlastite relacijske vrijednosti u prisnim odnosima (drugi faktor) i u odnosima s manje bliskim drugima (četvrti faktor). Značajnije prijetnje odbacivanjem ili, barem, neprihvaćanjem kod trećeg faktora čini se

povezanim s izostankom potvrde postojeće relacijske vrijednosti pojedinca. U skladu s navedenim, faktori u ovoj soluciji mogu se identificirati kao: (1) *osjetljivost na smanjenje vlastite relacijske vrijednosti*, (2) *osjetljivost na izostanak željenog povećanja vlastite vrijednosti u prisnim odnosima*, (3) *osjetljivost na izostanak željenog povećanja vlastite vrijednosti u odnosu s manje bliskim drugima* i (4) *osjetljivost na izostanak potvrde postojeće relacijske vrijednosti pojedinca*.

Prema tome, dobijena solucija pokazuje da je osjetljivost na odbacivanje, kako se ispituje ovim upitnikom, kompleksna karakteristika koja uključuje nekoliko separabilnih premda ne nužno i nepovezanih dimenzija. Naime, ova solucija nije i faktorski "čista", a daljnju potvrdu povezanosti među ranije opisanim dimenzijama pružaju rezultati hijerarhijske faktorske analize, u kojoj su dobijene umjerene do relativno visoke pozitivne korelacije između svih faktora prvog reda. U skladu s tim, u ovoj je analizi izlučen jedan faktor višeg reda na kojem većina čestica ima zadovoljavajuće ($> .30$) visoko zasićenje.

Premda je ovakav obrazac na prvi pogled u skladu s pretpostavkom o osjetljivosti na odbacivanje kao unitarnom konstrukt, treba uočiti da zapravo mali broj čestica (uglavnom one koje se odnose na interakciju s prijateljima i kolegama) ima razmjerno visoko ($> .50$) zasićenje na faktoru višeg reda. Rezultati konfirmatorne faktorske analize također su pokazali da model s jednim generalnim faktorom osjetljivosti zapravo loše pristaje ovim podacima. Modifikacijski indeksi sugeriraju izbacivanje čitavih nizova čestica, uključujući one koje opisuju neke druge tipove odnosa. Drugim riječima, prema rezultatima ovih analiza, upitno je može li se uopće govoriti o generalnoj osjetljivosti na odbacivanje, koja je neovisna o konkretnom tipu odnosa ili je osjetljivost na odbacivanje, barem na način na koji je operacionalizirana ovim upitnikom, zapravo donekle specifična za određene tipove odnosa. Možda je salijentnost odnosa s prijateljima i kolegama specifična za (studentski) uzorak u kojem je ovo istraživanje provedeno. Međutim, i izvorni je upitnik konstruiran i validiran u uzorcima iz studentske populacije. Nažalost, u prikazu rezultata tih istraživanja Downey i Feldman (1996) samo kratko navode da je analiza latentne strukture rezultirala solucijom s pet komponenti te da su na osnovi Scree testa zadržali i prikazali samo zasićenja na prvoj izlučenoj komponenti, koja je objašnjavala 27 % ukupne varijance. Ista solucija navodno je dobijena u još jednoj nezavisnoj primjeni, ali autori ne navode detaljnije podatke o njoj niti to da je kongruentnost dobijenih solucija doista i testirana. Zbog toga nije moguće ocijeniti koliko je osjetljivost na odbacivanje ne samo po strukturi već i po sadržaju i značenju pojedinih dimenzija stvarno usporediva u ovom i prethodnim istraživanjima.

Uvažavajući opću pretpostavku da je osjetljivost na odbacivanje unitarna karakteristika, cilj daljnjih analiza bio je identificirati skup čestica koji će pokriti sve dimenzije identificirane u prethodnoj analizi i, u isto vrijeme, imati zadovoljavajuće visoka zasićenja zajedničkim faktorom višeg reda. Tako je izdvojeno 12 čestica (po tri za svaku dimenziju), čija je jednodimenzionalnost testirana

postupkom konfirmatorne faktorske analize. Pritom su testirana dva modela s jednim generalnim faktorom, koji reflektiraju dva načina na koje je moguće koncipirati unitarnost osjetljivosti na odbacivanje: model s jednim faktorom prvog reda i model sa četiri faktora prvog reda i jednim faktorom višeg reda. Potonji je model pokazao bolje pristajanje podacima i, zapravo, potvrdio zaključke prethodne analize. Osjetljivost na odbacivanje može se koncipirati kao opća, unitarna, ali, zapravo, kompleksna varijabla individualnih razlika. Za daljnji bi razvoj istraživanja u ovoj domeni stoga moglo biti korisno razmotriti imaju li različite dimenzije osjetljivosti na odbacivanje jednake relacije s relevantnim konstruktima. Čini se logičnim pretpostaviti da su pojedine dimenzije bolji prediktori reakcija pojedinca u situacijama u kojima je salijentna ona vrsta prijetnje koja korespondira sa sadržajem konkretne dimenzije.

Na kraju, zaključke ovog istraživanja u vezi sa strukturom i sadržajem pojedinih dimenzija osjetljivosti na odbacivanje treba uzeti s rezervom jer utvrđene razlike u značenju potencijalnog odbacivanja mogu biti i donekle specifične za ovaj uzorak koji je prigodan i relativno mali. Zbog relativno malog broja muškaraca, ovdje nije zasebno analizirana struktura prema spolu. U eventualnim daljnjim primjenama Modificiranog upitnika osjetljivosti na odbacivanje bilo bi poželjno uključiti veći broj pripadnika obaju spolova i provjeriti postoje li, možda, razlike u strukturi osjetljivosti na odbacivanje. Naime, neka prethodna istraživanja pokazuju da su korelati osjetljivosti na odbacivanje kod muškaraca i žena donekle različiti, kao i mehanizmi putem kojih visoka osjetljivost na odbacivanje može narušavati kvalitetu njihovih veza (npr. nižoj kvaliteti ljubavne veze pridonose ljubomora i kontrolirajuće ponašanje partnera koji je osjetljiv na odbacivanje, ali i hostilnost i emocionalna nesupportivnost partnerice koja je osjetljiva na odbacivanje).

Literatura

- Downey, G., Feldman, S. I. (1996). Implications of rejection sensitivity for intimate relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 20, 1327–1343.
- Horney, K. (1964). *Neurotična ličnost našeg doba*. Titograd: Grafički Zavod.
- Kawamoto, T., Nittono, H., Ura, M. (2015). Trait rejection sensitivity is associated with vigilance and defensive response rather than detection of social rejection cues. *Frontiers in Psychology*, 6:1516.
- Leary, M. R. (2005). Varieties of interpersonal rejection. U K. D. Williams, J. P. Forgas i W. von Hippel (ur.), *The social outcast: Ostracism, social exclusion, rejection, and bullying* (str. 35–51). New York: Psychology Press.
- Romero-Canyas, R., Anderson, V. T., Reddy, K. S., Downey, G. (2009). Rejection sensitivity. U M. R. Leary i R. H. Hoyle (ur.), *Handbook of individual differences in social behavior* (str. 467–479). New York: The Guilford Press.
- Romero-Canyas, R., Downey, G. (2005). Rejection sensitivity as a predictor of affective and behavioral responses to interpersonal stress. U K. D. Williams, J. P. Forgas i W. von Hippel (ur.), *The social outcast: Ostracism, social exclusion, rejection, and bullying* (str. 131–154). New York: Psychology Press.
- Vukić, M., Ćubela Adorić, V. (2016). *Latentna struktura hrvatske inačice Upitnika osjetljivosti na odbacivanje: Usporedba alternativnih modela s generalnim faktorom osjetljivosti*. Priopćenje na skupu 20. Dani psihologije u Zadru.
- Williams, K. D., Zadro, L. (2005). Ostracism: The indiscriminate early detection system. U K. D. Williams, J. P. Forgas i W. von Hippel (ur.), *The social outcast: Ostracism, social exclusion, rejection, and bullying* (str. 19–34). New York: Psychology Press.

FACTOR STRUCTURE AND RELIABILITY OF THE MODIFIED REJECTION SENSITIVITY QUESTIONNAIRE

Abstract

Rejection sensitivity pertains to the tendency to anxiously expect a rejection by significant others, which contributes to a biased perception and interpretation of various social situations as a threatening rejection by the significant others as well as to intense responses to the (perceived) rejection. The most used measure of individual differences in this tendency in previous studies is the Rejection Sensitivity Questionnaire (RSQ, Downey & Feldman, 1996; Croatian version adapted by Čubela Adorić and Vukić, 2016). A preliminary administration of the Croatian version of this instrument indicated that its psychometric properties (factor validity and internal reliability) could be improved by omitting some original items and/or by adding new ones (Čubela Adorić and Vukić, 2016). This paper presents the results of the preliminary administration of the modified version in a convenient sample of 118 students at the University of Zadar. The results of the exploratory factor analysis (program Statistica 12.6) and the confirmatory factor analysis (program Amos 20) show that the modified version is an instrument with a complex factor structure but still of a satisfactory homogeneity. Accordingly, future research into the individual differences in rejection sensitivity among participants from our region can use this version as a psychometrically improved substitute for the original instrument. However, given the relatively small number of participants in the preliminary study, the stability of the observed latent structure needs to be tested in studies with new and larger samples from the youth population.

Keywords: *The Rejection Sensitivity Questionnaire, factor structure, internal reliability*

Sabina Alispahić

PRIMJENA SVJESNE USREDOTOČENOSTI (MINDFULNESS) U TRETMANU HRONIČNE BOLI

Sažetak

Svjesna usredotočenost (mindfulness) odnosi se na namjerno usmjeravanje pažnje na sadašnji trenutak, bez osuđivanja i reagovanja. Historijski gledano, koncept svjesne usredotočenosti postoji već 2.500 godina i predstavlja ključni aspekt budističkog razumijevanja uma, te je detaljno opisan u klasičnim budističkim tekstovima. Savremeno tumačenje koncepta svjesne usredotočenosti pojavilo se prije 30 godina zahvaljujući pionirskom radu Jon Kabat-Zinna, koji je razvio Program redukcije stresa zasnovan na svjesnoj usredotočenosti (eng. Mindfulness-Based Stress Reduction Program, MBSR). Program se odnosi na grupu vrlo obećavajućih intervencija za tretman hronične boli, poboljšanje fizičkog funkcioniranja i psihološkog dobrostanja. Prvobitno primjenjivan sa pacijentima koji su bolovali od hronične boli, Program se ubrzo počeo primjenjivati i u mnogim drugim područjima psihologije i medicine. Mnogobrojnim istraživanjima utvrđeni su pozitivni efekti povećane usredotočenosti na zadovoljstvo životom, vitalnost, samopoštovanje, empatiju, optimizam, savjesnost i ugodnost. Također je potvrđen doprinos svjesne usredotočenosti u smanjenju poteškoća u emocionalnoj regulaciji, neuroticizma, ruminiranja i socijalne anksioznosti. Cilj ovog rada je prikazati osnovne mehanizme djelovanja svjesne usredotočenosti u tretmanu hronične boli, kako bi se ova praksa u većoj mjeri počela primjenjivati i na našem području.

Ključne riječi: svjesna usredotočenost (mindfulness), hronična bol, tretman boli

Uvod

Bol se može definirati kao neugodno senzorno i emocionalno iskustvo povezano sa stvarnim ili potencijalnim oštećenjem tkiva, ili opisano u terminima takvog oštećenja (Internacionalna asocijacija za istraživanje boli, 2016). Prema Ecclestoneu (2011), u ovoj definiciji je prepoznato nekoliko korisnih psiholoških karakteristika boli: a) navodi se da je bol u osnovi emocionalni događaj; b) bol je obično povezana s ozljedom tkiva, ali ne uvijek; i c) bol je tipično opisana u terminima oštećenja koje je često povezano s vanjskom nasilnom silom (naprimjer, s opekotinama ili posjekotinama), što može rezultirati izbjegavanjem ili bijegom od takvih vanjskih utjecaja.

Hronična bol je vrsta boli koja traje i nakon vremena koje je potrebno za oporavak od ozljede (duže od tri mjeseca), te obično dovodi do značajnog narušavanja kvaliteta života oboljelog. Ponekad hronična bol postaje i doživotna. Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji (2008), hronična bol utječe na ukupni kvalitet života oboljelog tako što narušava njegovo fizičko stanje (zbog same bolesti ili postupka liječenja), emotivno stanje – zbog stalnog osjećaja boli ili gubitka funkcionalnosti, duševno stanje – uslijed osjećaja krivnje i stalnog propitkivanja samog sebe i finansijsko stanje – zbog nesposobnosti za rad ili troškova liječenja.

Prema rezultatima velikog evropskog istraživanja (InSites Consulting, 2010), 27 % oboljelih od hronične boli osjeća se socijalno izoliranim i usamljenim zbog boli, a oko 50 % se brine o utjecaju boli na njihove odnose s drugima te se plaši da će izgubiti posao. Oko 40 % Evropljana s hroničnom boli izjavljuje da se osjeća umorno i bespomoćno te da nije u stanju misliti ili funkcionirati normalno. Prema navedenom istraživanju, hronična bol u leđima je najčešća, a potom slijedi hronična bol u zglobovima i vratu (InSites Consulting, 2010). Prema Kress i sur. (2015), jedna od pet odraslih osoba, što je ekvivalent za 96 miliona ljudi u Evropi, boluje od hronične boli. Unatoč značajnim poteškoćama koje prouzrokuje, prevalencija hronične boli i teret koji predstavlja za društvo potcijenjeni su, a tretman često nije dostupan niti adekvatan.

Tretmani boli mogu se generalno podijeliti u tri kategorije (Alispahić, 2016): konvencionalne medicinske (podrazumijevaju primjenu medikamenata, hirurške zahvate te metode fizikalne terapije), tretmane komplementarne i integrativne medicine s aktivnom samonjegovom (naprimjer, terapije uma i tijela poput relaksacije, ili terapije pokretom, poput tai chi-a, itd.) i psihološke tretmane (različite vrste psiholoških tehnika ili različite vrste psihoterapija).

Prema Turk i sur. (2011), trenutno dostupni medicinski tretmani hronične boli pružaju skroman napredak u liječenju boli i minimalno poboljšanje u fizičkom i emocionalnom funkcioniranju, dok psihološki tretmani omogućavaju skromno poboljšanje u boli i skromno poboljšanje u fizičkom i emocionalnom funkcioniranju. Budući da su se ustanovila ograničenja tradicionalnih medicinskih tretmana

(Breivik i sur., 2006), i da značaj psiholoških faktora u tretmanu nije bio dovoljno ispitan, istraživači su se zainteresirali za psihološke tretmane hronične boli.

Zahvaljujući sve većem broju istraživanja o psihološkim tretmanima boli, kognitivno-bihevioralna terapija (KBT) postala je novi standard za tretman hronične boli¹ (Williams, Eccleston i Morley, 2012). KBT se sastoji od tri generacije terapija. Prva generacije je tradicionalna bihevioralna terapija čiji su principi bazirani na klasičnom i operantnom uslovljavanju. Budući da se prva generacija nije bavila mislima i emocijama, njeni principi su se morali proširiti, te je tako nastala druga generacija tradicionalne kognitivne terapije. Ova druga generacija fokusirana je na ljudske kognitivne procese i ponašanje. Posljednjih godina razvijena je treća generacija KBT-a, koja se odnosi na terapije bazirane na *prihvatanju*. U kontekstu hronične boli, cilj terapija treće generacije je da klijent nauči prihvatiti bol i averzivne unutarnje doživljaje, odnosno da bude otvoren za uznemirujuće misli, slike, osjećaje i senzacije, bez da ih pokušava izbjeći (Cordova, 2001). Jedna od terapija prihvatanjem bazira se na *svjesnoj usredotočenosti* (mindfulness²), koja se definira kao *usmjeravanje pažnje na određeni način: namjerno, u sadašnjem trenutku i bez osuđivanja* (Kabat-Zinn, 1994, str. 4). Cilj ovoga rada je opisati osnovne mehanizme djelovanje mindfulnessa u tretmanu hronične boli, kako bi se i na našem području ovaj pristup mogao razmatrati kao jedna od tretmanskih opcija za oboljele od hronične boli.

Mindfulness u tretmanu hronične boli

Mindfulness je na Zapadu popularizirao John Kabat-Zinn, koji je na ovoj meditativnoj praksi 1979. godine utemeljio Program za smanjenje stresa baziran na mindfulnessu (eng. Mindfulness Based Stress Reduction, MBSR). Kabat-Zinn je 1985. godine objavio prvo istraživanje u kojem je ispitana veza između mindfulnessa i doživljaja hronične boli. U istraživanju je proveden mindfulness program za 90 oboljelih od hronične boli. Rezultati istraživanja su kod učesnika MBSR programa pokazali statistički značajno smanjenje u intenzitetu boli, negativnoj slici o sebi, poremećajima raspoloženja i psihološkoj simptomatologiji, uključujući anksioznost i depresivnost. Učesnici Programa su također smanjili upotrebu

---

1 Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, KBT je dokazano efikasna za tretman boli, dok je za većinu drugih psihoterapija neophodno prikupiti dodatne rezultate visokokvalitetnih istraživanja kojima bi se empirijski dokazala njihova efikasnost. Na osnovu skromnog broja istraživanja koja su do sada provedena, i druge vrste psihoterapija, poput porodične i bračne terapije, geštalt terapije, EMDR i psihodinamske terapije, mogu biti od pomoći kod liječenja hronične boli (Alispahić, 2016).

2 U nastavku teksta koristit ćemo izvorni termin *mindfulness* s obzirom na njegovu učestalu zastupljenost na našem području.

lijekova za bol, te im se povećao nivo aktivnosti kao i osjećaj samopoštovanja. Kontrolna grupa osoba sa hroničnom boli nakon tradicionalnih medicinskih protokola nije postigla napredak na navedenim mjerama. Rezultati follow-up istraživanja nakon 15 mjeseci pokazali su da se napredak kod učesnika Programa održao na svim mjerama osim intenziteta boli (Kabat-Zinn, Lipworth, i Burney, 1985).

Iako se specifične meditacijske tehnike mindfulness pristupa mogu razlikovati, u tipičnoj mindfulness meditaciji učesnici sjede u ispravnom položaju dok pokušavaju zadržati fokus pažnje na određenom predmetu ili senzaciji. Najčešće se fokusiraju na senzaciju disanja, na podizanje ili spuštanje abdomena ili na osjećaj prolaska zraka kroz nosnice kod udisanja i izdisanja. Na ovaj način fokus pažnje se “usidri”. Kad god se fokus pažnje preusmjeri na neizbježne nadolazeće misli ili emocije, jedini je zadatak meditatora da to primijeti i da bez daljnje elaboracije vrati fokus na odabrano sidro. Prema tome, suština ovakve prakse je obrada nepristrasnog, opažajućeg stanja uma, dok se sve nadolazeće misli i emocije prepoznaju kao mentalni događaji bez da im se pripisuje neka posebna vrijednost (Alispahić, 2016).

Mindfulness meditativni pristup donosi dva izazova za osobu sa hroničnom boli. Prvi je konceptualni, koji se odnosi na razumijevanje boli na sasvim nov način, radikalno drugačiji od uobičajenog. Drugi izazov je praktične prirode – zahtijeva usmjeravanje vještina i koncentracije koji su neophodni da bi se bol doživjela na novi, osnažujući način, koji podrazumijeva sistematsko izvođenje mindfulness meditacija duži period. U kontekstu hronične boli, mindfulness pristup je vrsta usredotočene svjesnosti o boli, s preciznim posmatranjem, otvaranjem ka boli i smanjivanjem otpora prema boli.

Prema Youngu (2004), patnja koju uzrokuje bol može se objasniti kao funkcija boli i intenziteta otpora prema boli, što se izražava formulom $Patnja = Bol \times Otpor$. Naime, ljudski nervni sistem ima sposobnost percipiranja bolnih senzacija, ali ima i razvijen sistem pružanja otpora prema boli, kojim se pokušava odbraniti. Patnja nastaje kao uzrok unutarnjega konflikta između ova dva dijela istoga sistema.

Otpor prema boli izražava se kroz tijelo i kroz um i može biti svjestan ili nesvjestan. Svjesni otpor uma obično se izražava u obliku procjena, želja, projekcija sa strahom i sl. (naprimjer: “Ova bol mi je nepodnošljiva, kada će napokon prestati?”). Svjesni otpor tijela javlja se u obliku mišićne tenzije ili zadržavanja, kada osobe s boli zadržavaju disanje i grče mišiće kako bi zaustavili protok boli kroz tijelo. U tom smislu, “otvaranje ka boli” kroz meditativnu praksu omogućilo bi napuštanje svjesnog otpora i relaksaciju cijeloga tijela. Kada je riječ o nesvjesnom otporu nad kojim teorijski osoba nema kontrolu, pažljivo posmatranje boli omogućava da se i na nesvjesnom nivou postepeno odbaci navika pružanja otpora. Prema predloženoj formuli, osobe sa hroničnom boli mogu utjecati na smanjivanje bolnog doživljaja, no u mnogim slučajevima otpor prema boli povećava se ako bol traje duži period. Iako intenzitet boli ostaje isti, percipirana patnja postaje nepodnošljiva budući da se otpor prema boli također povećava (Young, 2004).

Posmatranje i otvaranje prema boli ponekad može prouzrokovati to da se bol dramatično poveća, iako većina oboljelih nikada ne doživi ovaj fenomen. Obično se poveća intenzitet boli ili se bol proširi sa jednog mjesta na cijelo tijelo. U tom slučaju važno je znati da se zapravo radi o fazi prirodnoga procesa oslobađanja od boli (tijelo postaje ujedinjeno i integrirano, da bi se moglo osloboditi od boli). Mnogim oboljelim od hronične boli poznat je ovaj ciklus širenja i pojačavanja boli prije njenog potpunog prestanka. Prema tome, pojačavanje u boli koje nastaje kao rezultat meditacije zapravo samo podržava proces liječenja. Zbog toga Young (2004) preporučuje da se i u tim situacijama nastavi sa meditacijom, ako je to moguće, kako bi se do kraja doveo proces “razbijanja boli”. To naravno ne znači da svaka osoba treba nastaviti sa mindfulness meditacijom. Neophodno je donijeti vlastitu odluku koja ovisi o mnogim faktorima. Zbog prevelikog intenziteta boli osoba može razviti averziju prema meditativnom procesu ili trošiti previše energije koja je potrebna za izlječenje i druge životne aktivnosti. Ponekad je dovoljno promijeniti vrstu meditacije ili u potpunosti prestati sa mindfulness meditacijom na određeno vrijeme.

Prihvatanje ne znači ni sviđanje ni nepoduzimanje ničega u vezi s boli; odnosi se na prihvatanje stvarnosti boli u određenom trenutku. S prihvatanjem dolazi do smanjenja stresa u vezi s boli, koji je u značajnoj mjeri prouzrokovan našim interpretacijama o onome što se dešava, a ne percepcijom realnosti (Alexander, 2012).

Na prvi pogled, posljednja stvar koju oboljeli od hronične boli žele jeste to da obrate još više pažnje na svoju bol. Međutim, kod mindfulnessa osoba se potiče da usmjeri svoju pažnju na bol sa znatiželjom i bez prosuđivanja, a ne na svoja očekivanja ili misli o nepodnošljivosti boli. Ovaj pristup je potpuno različiti od onoga kako ljudski mozak prirodno interpretira fiziološke senzacije boli. Interpretacija boli obično podrazumijeva niz negativnih prosudbi i misli (naprimjer o tome kako je bol nepodnošljiva i kako treba da što prije nestane). Prema Goldsteinu (2012), upravo ovakvo prosuđivanje o boli još je više pogoršava te povećava anksioznost i depresivnost kod oboljelih.

Mindfulness pristup potiče oboljele da budu znatiželjni o intenzitetu svoje boli, umjesto da budu preokupirani negativnim mislima o boli. Također usmjerava oboljele da napuste svoje ciljeve i očekivanja u vezi s boli, jer njihova neispunjenost može dalje dovesti do katastrofiziranja o boli koje je također povezano sa lošim psihološkim funkcioniranjem. Ono što se potiče kod mindfulnessa je percipiranje boli onakve kakva jeste, bez namjere da se postigne određeni cilj (poput smanjenja boli), odnosno učenje o drugačijem sagledavanju svoje boli. Ovaj pristup se odnosi na razmišljanje usmjereno na učenje koje je suprotno razmišljanju orijentiranom ka postignuću. Odnosno, primjenom mindfulnessa u tretmanu boli oboljeli se može zapitati: „Šta mogu na naučim od ove boli? Šta primjećujem?“ (Goldstein, 2012).

Kroz opisane mehanizme djelovanja mindfulness omogućava tačniju percepciju boli. Naprimjer, oboljeli može vjerovati da je njegova bol prisutna tokom

cijelog dana. No, primjenom mindfulnessa može doći do spoznaje da se bol pojavljuje samo nekoliko puta tokom dana, što bi moglo značajno utjecati na smanjenje frustracije i poboljšanje cjelokupnog psihološkog funkcioniranja. Za razvijanje mindfulnessa u tretmanu hronične boli potrebno je vrijeme, trud i odlučnost, ali s redovnom praksom svako može razviti ovu vještinu.

Efikasnost mindfulnessa u tretmanu hronične boli: empirijski dokazi

Rezultati velikog broja istraživanja pokazali su da je mindfulness pristup efikasan u tretmanu hronične boli (Zeidan, Gordon, Merchant i Goolkasian, 2010; Morone, Greco, Rollman, Moore, Lane, Morrow i sur., 2011; Fox, Flynn i Allen, 2011), posebno kod oboljelih od hronične boli sa komorbiditetom psiholoških poremećaja. Hofman i sur. (Hofmann, Sawyer, Witt, i Oh, 2010) su ustanovili to da je mindfulness pristup obećavajuća intervencija kod tretmana anksioznosti i poremećaja raspoloženja kod osoba sa hroničnom boli.

Iako postoje različiti oblici mindfulness intervencija za hroničnu bol, njihov generalni cilj je povećanje mentalne fleksibilnosti kroz zadržavanje ne-evaluacijskog i ne-reagirajućeg kontakta sa sadašnjim trenutkom. Mentalna fleksibilnost i prihvatanje hronične boli povezani su sa manjim psihološkim poteškoćama i boljim funkcioniranjem unatoč boli (McCracken i Keogh, 2009; Wicksell, Ahlqvist, Bring, Melin i Olsson, 2008). Efekti mindfulness intervencija kod osoba sa hroničnom boli slični su efektima kognitivno-bihevioralne terapije, sa umjerenom veličinom efekta u odnosu na intenzitet boli, anksioznost, depresivnost i fizičko zdravlje (Chiesa i Serretti, 2011; Grossman, Niemann, Schmidt i Walach, 2004; Veehof, Oskam, Schreurs i Bohlmeijer, 2011; Williams, Eccleston i Morley, 2012).

Povećan mindfulness pozitivno je povezan sa manjom anksioznošću, depresivnošću i onesposobljenjem (McCracken, Vowels i Gauntlett-Gilbert, 2007; Cassidy, Atherton, Robertson, Walsh i Gillett, 2012; McCracken i Thompson, 2009) i manjim katastrofiziranjem o boli (Cassidy, Atherton, Robertson, Walsh i Gillett, 2012). U drugim istraživanjima nije pronađen statistički značajan doprinos mindfulness intervencija u tretmanu hronične boli (naprimjer, Wong i sur., 2011; Carson i sur., 2005). S obzirom na ove kontradiktorne nalaze u literaturi, u posljednjem periodu provedene su dvije metaanalize kojima se pokušalo saznati nešto više o efikasnosti mindfulnessa u tretmanu hronične boli.

U metaanalizi koju su proveli Song, Lu, Chen, Geng i Wang (2014) rezultati su pokazali da, u poređenju sa kontrolnim grupama, mindfulness intervencije nisu statistički značajno smanjile intenzitet boli. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima druge metaanalize koju su proveli Chiesa i Serretti (2011). Autori navode da se

ovaj nalaz može objasniti činjenicom da su istraživanja provedena na malim uzorcima (najveći uzorak u istraživanjima sastojao se od 22 sudionika u intervencijskoj i 18 sudionika u kontrolnoj grupi); drugi uzrok može biti heterogenost sudionika, jer su se uzorci sastojali od osoba sa različitim vrstama boli i različite dobi.

Drugi zaključak do kojeg su došli Song i sur. (2014) je onaj da mindfulness intervencije značajno smanjuju depresivnost i anksioznost kao crtu ličnosti kod oboljelih od hronične boli. I ovi rezultati su slični rezultatima metaanalize Chiesea i Serrettia (2011), koji su naveli da mindfulness može biti koristan za smanjivanje depresivnih simptoma povezanih sa hroničnom boli. Međutim, prema navedenim metaanalizama, efikasnost mindfulnessa može se uporediti s efektima drugih nespecifičnih intervencija, te nije utvrđena potencijalna prednost mindfulnessa u poređenju s intervencijama poput edukacijskih grupa podrške.

Zaključak

Mindfulness pristup ima za cilj naučiti osobe sa hroničnom boli usredotočenosti i svjesnosti o senzacijama, emocijama i mislima, onako kako se one pojavljuju u sadašnjem trenutku, te boljem prihvaćanju boli onakve kakva jeste, kao i oslobađanju od uznemirujućih očekivanja i prosuđivanja o boli.

Prema navedenim podacima i rezultatima dosadašnjih istraživanja, još uvijek ne postoji dovoljno dokaza za efikasnost mindfulness pristupa u smanjivanju intenziteta boli kod oboljelih. Međutim, postoje dokazi da mindfulness intervencija može smanjiti depresivnost i anksioznost kao crtu ličnosti kod osoba sa hroničnom boli. Rezultati posljednjih metaanaliza pružaju preliminarne podatke koji mogu poslužiti zdravstvenim djelatnicima da integriraju primjenu mindfulness pristupa u tretman oboljelih sa hroničnom boli, posebno onih sa psihološkim komorbiditetom.

Kada je u pitanju mjerenje efikasnosti mindfulness intervencija u tretmanu hronične boli, neophodna su dodatna visokokvalitetna istraživanja, posebno o faktorima koji doprinose dugoročnim efektima intervencija. Buduća istraživanja bi se trebala provoditi na većim uzorcima i sa detaljnim opisom intervencijskih protokola.

Literatura

- Alexander, J. (2012). *The Hidden Psychology of Pain*. Bloomington: Balboa Press.
- Alispahić, S. (2016). *Psihologija boli*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu (elektronska publikacija: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Psihologija_boli.pdf).
- Breivik, H., Collett, B., Ventafridda, V., Cohen, R., Gallagher, D. (2006). Survey of chronic pain in Europe: prevalence, impact on daily life, and treatment. *Eur J Pain*, 10, 287–333.
- Carson, J. W., Keefe, F. J., Lynch, T. R., Carson, K. M., Goli, V. i Fras, A. M. (2005). Loving-kindness meditation for chronic low back pain: results from a pilot trial. *J Holist Nurs*, 23(3), 287e304.
- Cassidy, E. L., Atherton, R. J., Robertson, N., Walsh, D. A., Gillett, R. (2012). Mindfulness, functioning and catastrophizing after multidisciplinary pain management for chronic low back pain. *Pain*, 153, 644–50.
- Chiesa, A. i Serretti, A. (2011). Mindfulness-based interventions for chronic pain: a systematic review of the evidence. *J Altern Complement Med*, 17, 89–93.
- Cordova, J. V. (2001). Acceptance in behavior therapy: Understanding the process of change. *Behavior Analyst*, 24, 213–226.
- Eccleston, C. (2011). A normal psychology of chronic pain. *Psychologist*, 24(6), 422–425.
- Fox, S. D., Flynn, E., Allen, R. H. (2011). Mindfulness meditation for women with chronic pelvic pain: a pilot study. *J Reprod Med*, 56(3e4), 158e62.
- Goldstein, E. (2012). *The now effect: How a mindful moment can change the rest of your life*. New York: Simon and Schuster.
- Grossman, P., Niemann, L., Schmidt, S., Walach, H. (2004). Mindfulness-based stress reduction and health benefits: a metaanalysis. *J Psychosom Res*, 57, 35–43.
- Hofmann, S. G., Sawyer, A. T., Witt, A. A., Oh, D. (2010). The effect of mindfulness-based therapy on anxiety and depression: a meta-analytic review. *J Consult Clin Psychol*, 78(2), 169e83.
- InSites Consulting (2010). *Pain Proposal Patient Survey*. Preuzeto sa: <https://www.pfizer.pt/Files/Billeder/Pfizer%20P%C3%BAblico/Not%C3%ADcias/Pain%20Proposal%20%20European%20Consensus%20Report%20final.pdf>. Datum pristupa: 15. 9. 2016. godine.
- Internacionalna asocijacija za istraživanje boli (2016). *Definicija boli*. Preuzeto sa: <http://www.chronicpainperspectives.com/viewpdf.html?file=uploads/media/cpp063060006http://www.iasp-pain.org/Taxonomy?navItemNumber=576>. Datum pristupa: 21. 9. 2016. godine.

- Kabat-Zinn, J. (1994). *Wherever You Go There You Are: Mindfulness Meditation in Everyday Life*. New York: Hachette Books.
- Kabat-Zinn, J., Lipworth, L. i Burney, R. (1985). The clinical use of mindfulness meditation for the self-regulation of chronic pain. *Journal of behavioral medicine*, 8(2), 163–190.
- Kress, H. G., Aldington, D., Alon, E., Coaccioli, S., Collett, B., Coluzzi, F. i Mangas, A. C. (2015). A holistic approach to chronic pain management that involves all stakeholders: change is needed. *Current medical research and opinion*, 31(9), 1743–1754.
- McCracken, L. M. i Keogh, E. (2009). Acceptance, mindfulness, and values-based action may counteract fear and avoidance of emotions in chronic pain: an analysis of anxiety sensitivity. *J Pain*, 10, 408–15.
- McCracken, L. M. i Thompson, M. (2009). Components of mindfulness in patients with chronic pain. *J Psychopathol Behav*, 31, 75–82.
- McCracken, L. M., Vowels, K. E., Gauntlett-Gilbert, J. (2007). A prospective investigation of acceptance and control-oriented coping with chronic pain. *J Behav Med*, 30, 339–49.
- Morone, N. E., Greco, C. M., Rollman, B. L., Moore, C. G., Lane, B. i Morrow L. (2011). The design and methods of the aging successfully with pain study. *Contemp Clin Trials*, 33(2): 417e25.
- Song, Y., Lu, H., Chen, H., Geng, G. i Wang, J. (2014). Mindfulness intervention in the management of chronic pain and psychological comorbidity: A meta-analysis. *International Journal of Nursing Sciences*, 1(2), 215–223.
- Svjetska zdravstvena organizacija (2008). *Treatment Guidelines on Chronic Non-malignant Pain in Adults*. Preuzeto sa: http://www.who.int/medicines/areas/quality_safety/Scoping_WHOGuide_non-malignant_pain_adults.pdf. Datum pristupa: 23. 9. 2016. godine.
- Turk, D. C., Wilson, H. D. i Cahana, A. (2011). Treatment of chronic non-cancer pain. *Lancet*, 377, 2226–2235.
- Veehof, M. M., Oskam, M. J., Schreurs, K. M., Bohlmeijer, E. T. (2011). Acceptance-based interventions for the treatment of chronic pain: a systematic review and meta-analysis. *Pain*, 152, 533–42.
- Wicksell, R. K., Ahlqvist, J., Bring, A., Melin, L., Olsson, G. L. (2008). Can exposure and acceptance strategies improve functioning and life satisfaction in people with chronic pain and whiplash-associated disorders (WAD)? A randomized controlled trial. *Cogn Behav Ther*, 37, 169–82.
- Williams, A. C. D. C., Eccleston, C. i Morley, S. (2012). Psychological therapies for the management of chronic pain (excluding headache) in adults (Review). *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 11, 1–108.

- Wong, S. Y., Chan, F. W., Wong, R. L., Chu, M. C., Kitty Lam, Y. Y. i Mercer, S. W. (2011). Comparing the effectiveness of mindfulness-based stress reduction and multidisciplinary intervention programs for chronic pain: a randomized comparative trial. *Clin J Pain*, 27(8), 724–34.
- Young, S. (2004). *Break through pain*. Korea: Sounds True.
- Zeidan, F., Gordon, N. S., Merchant, J., Goolkasian, P. (2010). The effects of brief mindfulness meditation training on experimentally induced pain. *J Pain*, 11(3), 199e209.

USING MINDFULNESS FOR THE TREATMENT OF CHRONIC PAIN

Abstract

Mindfulness refers to deliberately focusing on the current moment, without judgment and reaction. Historically, the concept of mindfulness has existed for 2,500 years. As a key aspect of the Buddhist understanding of mind, it is described in detail in the classical Buddhist texts. The contemporary interpretation of mindfulness appeared 30 years ago, thanks to the pioneering work of Jon Kabat-Zinn who developed a stress reduction program based on mindfulness (Mindfulness-Based Stress Reduction Program, MBSR). The program refers to a group of very promising interventions for the treatment of chronic pain, improvement of physical functioning and psychological well-being. Originally applied to patients suffering from chronic pain, the program soon began to apply in many other areas of psychology and medicine. Many studies have shown positive effects of mindfulness on life satisfaction, vitality, self-esteem, empathy, optimism, integrity and convenience. Research has also confirmed the positive contribution of mindfulness in reducing difficulties in emotional regulation, neuroticism, rumination, and social anxiety. The aim of this paper is to present the basic mechanisms of mindfulness for the treatment of chronic pain so it can be applied more often in our region.

Keywords: *mindfulness, chronic pain, treatment of pain*

Zana Aziraj, Vildana Aziraj-Smajić

ANKSIOZNA OSJETLJIVOST I SUICIDALNOST KOD OSOBA SA PTSP-OM: PREGLED ISTRAŽIVANJA

Sažetak

Cilj ovoga rada jeste ponuditi jasan i cjelovit prikaz naučnih spoznaja o ulozi anksiozne osjetljivosti u pojavi suicidalnosti kod osoba sa PTSP-om. Na temelju pregleda literature o anksioznoj osjetljivosti, suicidalnosti i PTSP-u ponuđeno je objašnjenje prirode njihove povezanosti, te su razjašnjeni mehanizmi koji leže u podlozi njihovih odnosa. Dosadašnja istraživanja pokazuju da osobe s PTSP-om sa povišenom anksioznom osjetljivošću češće izvještavaju o prisustvu suicidalnih ideja i pokušaja suicida. Psihička briga kao elementarna determinanta anksiozne osjetljivosti pokazala se kao značajan prediktor suicidalnog rizika u populaciji osoba sa PTSP-om. Također, one su prediktor suicidalnog rizika kod osoba s depresivnim poremećajem raspoloženja, te je vjerovatnije da će anksiozna osjetljivost biti snažniji prediktor suicidalnog rizika u komorbiditetnim stanjima. Prema istraživanjima, najznačajniji prediktor suicidalnosti kod osoba s PTSP-om predstavlja visoka razina psihičke brige u interakciji sa niskom razinom fizičke brige. U skladu s rezultatima navedenih istraživanja, kliničke implikacije posebno sugeriraju značajnu ulogu tretmana psihičkih briga u reduciranju simptoma PTSP-a i suicidalnih ideja. Prema navedenim podacima, može se zaključiti da anksiozna osjetljivost može biti snažan prediktor pojave suicidalnosti kod osoba sa PTSP-om, te stoga predstavlja važan fokus u tretmanu.

Ključne riječi: *anksiozna osjetljivost, suicidalnost, PTSP*

Uvod

Anksiozna osjetljivost definira se kao strah od javljanja anksioznih simptoma, a koji je zasnovan na vjerovanju o potencijalnim katastrofičnim posljedicama upravo takvih tjelesnih i psihičkih simptoma. Osoba s visokim intenzitetom anksiozne osjetljivosti može vjerovati da ubrzan rad srca, nesvjestica ili ubrzano disanje mogu dovesti do ozbiljne tjelesne bolesti kao što je, naprimjer, akutni infarkt miokarda. Također, osoba može vjerovati da pod utjecajem tih simptoma može izgubiti kontrolu nad sobom i osramotiti se pred drugima (Reissi, McNally, 1985; prema McNally 1999). Prema Reissu (1991), osobe koje su anksiozno osjetljive i boje se anksioznosti razvijaju strah od svake situacije u kojoj postoji i najmanja šansa da će biti anksiozni. Nadalje, prema Teoriji osjetljivosti (eng. *Sensitivity theory*), svjesno ponašanje nekog pojedinca motivirano je ciljevima kojima ljudi teže, ali i osjetljivostima koje podrazumijevaju izbjegavanje anksioznosti. U okviru ove teorije spominje se motiv smirenosti (jedan od intrizičnih motiva), koji podrazumijeva potrebu za izbjegavanjem anksioznosti (Reiss, 1991).

Anksiozna osjetljivost je relativno stabilna osobina, koja se po svojoj kvaliteti razlikuje od straha i anksioznosti. Sastoji se od jednog faktora “višeg reda”, što podrazumijeva anksioznu osjetljivost i tri faktora “nižeg reda”, pri čemu razlikujemo tri dimenzije:

- a) tjelesne brige (naprimjer: osoba misli da će dobiti infarkt miokarda),
- b) psihičke / kognitivne brige (naprimjer: osoba misli da će poludjeti),
- c) socijalne brige (naprimjer: osoba misli da će izgubiti kontrolu nad sobom, da će to svi drugi primijetiti i da će se tako osramotiti).

Dosadašnja istraživanja o anksioznoj osjetljivosti u velikoj mjeri su se usmjerila na ispitivanje anksiozne osjetljivosti kao prediktora anksioznih poremećaja. Rezultati takvih istraživanja potvrđuju povišenu anksioznu osjetljivost kod osoba s PTSP-om (Wald i Taylor, 2007). Također, povišena anksiozna osjetljivost pokazana je i kod drugih anksioznih poremećaja kao što su panični napadi (Deacon i Abramowitz, 2006; Grant, Beck i Davila, 2007), socijalna fobija (Deacon i Abramowitz, 2006; Rodriguez i sur., 2004; Scott, Heimberg i MacAndrew, 2000) i opsesivno-kompulzivni poremećaj (Deacon i Abramowitz, 2006; Wheaton, Deacon, McGrath, Berman i Abramowitz, 2012).

Na temelju dosadašnjih istraživanja o povezanosti anksiozne osjetljivosti, PTSP-a i suicidalnosti može se zaključiti da anksiozna osjetljivost ima važnu ulogu u području psihičkog zdravlja. Dakle, u poređenju sa zdravim, osobe sa psihičkim poremećajima imaju veće intenzitete anksiozne osjetljivosti. Među osobama s psihičkim poremećajima najveći intenzitet anksiozne osjetljivosti nalazimo kod onih sa dijagnozom PTSP-a. S jedne strane, uloga anksiozne osjetljivosti u nastanku i održavanju psihičkog poremećaja ogleda se u pojačavanju doživljaja spe-

cifičnih strahova prisutnih kod PTSP-a. S druge strane, dimenzije anksiozne osjetljivosti, i to dominantno dimenzija psihičkih briga, predstavlja ranjivost za razvoj PTSP-a. U prilog tome svjedoči podatak da je anksiozna osjetljivost – dimenzija tjelesnih briga – snažno povezana sa klasterima simptoma opće pobuđenosti organizma kod PTSP-a, dok je dimenzija psihičkih briga povezana sa simptomima izbjegavanja svega što podsjeća na traumatski događaj (Naragon-Ganiey, 2010; Vujanović, Zvolenski i Bernstein, 2008).

McDermott, Tull, Gratz, Daughters i Lejnez (2009) istraživali su povezanost između dimenzija anksiozne osjetljivosti, emocionalne regulacije i PTSP-a kod ovisnika o kokainu. Utvrđeno je da su ovisnici koji vjerovatno imaju PTSP izloženi većem nivou socijalnih briga i teškoća u regulaciji emocija. Također, teškoće u regulaciji emocija u interakciji sa dimenzijama anksiozne osjetljivosti pokazale su se dobrim prediktorom PTSP-a kod ovisnika o kokainu. Nadalje, prema nekim istraživanjima, anksiozna osjetljivost pomaže u objašnjavanju povezanosti između spola i PTSP-a. Jedno od takvih istraživanja, koje je provedeno u SAD-u na 106 osoba s duševnim smetnjama, pokazalo je da anksiozna osjetljivost značajno posreduje u vezi između spola, s jedne strane, i simptoma anksioznosti i depresije, s druge strane. Žene pokazuju veće simptome anksiozne osjetljivosti, a time i veće simptome depresije i anksioznosti. Ovi rezultati pokazuju i značajnu povezanost između fizičkih, socijalnih briga anksiozne osjetljivosti i anksioznih simptoma, te povezanost između psihičkih briga anksiozne osjetljivosti i depresivnih simptoma. Upravo ovo govori u prilog značaja anksiozne osjetljivosti u razlikama anksioznosti i depresije s obzirom na spol (Norr, Albanese, Allan i Schimdt, 2015). Također, u istraživanju koje je obuhvatilo 37 osoba, a ove osobe su prema samoiskazu doživjele neku traumu, anksiozna osjetljivost se pokazala kao faktor rizika koji bi djelimično mogao objasniti povišen nivo simptoma PTSP-a kod žena. Ipak, kako se radi o relativno malom uzorku unutar kojeg su svi pojedinci sa rizikom za povišenu anksioznu osjetljivost, opravdano je pretpostaviti da se ovi rezultati ne mogu generalizirati na populaciji bez visokog rizika. Osim toga, s obzirom na dokaze o recipročnoj vezi između anksiozne osjetljivosti i PTSP-a, sasvim je moguće da spolne razlike kod PTSP-a kao odgovor na traumu utječu na porast spolnih razlika u anksioznoj osjetljivosti (Norr, Albanese, Boffa, Short i Schmidt, 2015). Također, značajno je spomenuti da se anksiozna osjetljivost pokazala dobrim prediktorom PTSP-a kod djece i adolescenata (Kilic, Kilic i Yilmaz, 2008).

Cilj ovog preglednog rada ogleda se u sumiranju dosadašnjih empirijskih spoznaja o ulozi anksiozne osjetljivosti u pojavi suicidalnosti kod osoba sa PTSP-om.

Anksiozna osjetljivost i suicidalnost kod osoba sa PTSP-om: pregled istraživanja

U glavnom dijelu ovoga rada obuhvaćeno je jedanaest izvornih naučnih radova koji objašnjavaju direktnu povezanost anksiozne osjetljivosti, suicidalnosti i PTSP-a (u Tabeli 1 ponuđen je sažeti prikaz glavnih rezultata istraživanja o povezanosti anksiozne osjetljivosti, suicidalnosti i PTSP-a). Po svom dizajnu, sva istraživanja su presječna, te sva uključuju mjerenje anksiozne osjetljivosti putem Indeksa za mjerenje anksiozne osjetljivosti – ASI (eng. *Anxiety Sensitivity Index*). Najveći broj istraživanja proveden je u SAD-u i u njima je najčešće korišten ASI-3 (eng. *Anxiety Sensitivity Index – 3*), za koji se u dosadašnjim istraživanjima potvrđuje da posjeduje zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike (Riffkin, Beard, Hsu, Garner i Björgvinsson, 2015; Wheaton, Deaco, McGarth, Berman i Abramowitz, 2012). U dostupnim elektronskim bazama u kojima su pretraživana spomenuta istraživanja nije pronađeno niti jedno istraživanje koje se bavilo ispitivanjem povezanosti između anksiozne osjetljivosti i suicidalnosti kod osoba s PTSP-om, a koje je provedeno u Bosni i Hercegovini.

Dosadašnja istraživanja potvrdila su hipotezu o značajnoj povezanosti između anksiozne osjetljivosti i suicidalnosti kod osoba s PTSP-om, a u velikom broju istraživanja ispitivao se odnos između pojedinih dimenzija anksiozne osjetljivosti, suicidalnosti i PTSP-a. Oglesby, Capron, Raines i Schmidt (2015) su u svom presječnom istraživanju na 106 osoba, od kojih je 75 % zadovoljavalo dijagnostičke kriterije za anksiozni poremećaj, pokazali da su psihičke brige anksiozne osjetljivosti, koje reflektiraju strah od onog što može uslijediti, zapravo snažan prediktor povišenog rizika za suicid. Osobe sa visokim rezultatima psihičkih briga bile su čak 3,67 puta više pod rizikom za suicid. Nadalje, Bakhshai, Zvolensky, Allan, Vujanovic i Schmidt (2015) su istraživali da li dimenzije “nižeg reda” anksiozne osjetljivosti drugačije objašnjavaju vezu između emocionalnog neprihvatanja i PTSP simptoma kod svakodnevnih pušača koji su bili izloženi nekom traumatskom iskustvu. Na uzorku od 169 odraslih osoba iz kliničke populacije pokazano je da psihičke i socijalne brige anksiozne osjetljivosti posreduju u vezi između emocionalnog neprihvatanja i klastera simptoma izbjegavanja, kao i pretjerane pobuđenosti organizma kod PTSP-a. Zaključeno je da psihičke brige anksiozne osjetljivosti mogu igrati mehaničku ulogu u povezanosti između emocionalnog neprihvatanja i pojedinih simptoma PTSP-a kod ljudi koji svakodnevno puše i koji su bili izloženi nekoj vrsti traumatskog iskustva. Interesantno je spomenuti da je ovo istraživanje pokazalo da osobe koje su bile izložene traumatskom iskustvu u poređenju s onima iz opće ili kliničke populacije, ali bez proživljenog traumatskog iskustva, imaju veću vjerovatnost da postanu pušači i više su ovisni o nikotinu. Također, veća ovisnost o nikotinu pokazala se povezanom sa povećanim rizikom za simptome PTSP-a kod osoba koje su bile izložene traumatskim iskustvima.

Na temelju rezultata istraživanja provedenog na 128 pokretnih pacijenta sa simptomima PTSP-a, koji su bili različitog kulturalnog porijekla, utvrđeno je da specifična interakcija fizičkih i psihičkih briga može predvidjeti pokušaje suicida. Zaključeno je da osobe sa niskim fizičkim i visokim psihičkim brigama imaju povišen rizik za suicid. Isti autori su proveli drugo istraživanje koje je obuhvatilo 1.181 kadeta na prvoj godini Američke vojne akademije. Ovaj uzorak je specifičan po tome što su učesnici bili izloženi napornom osnovnom treningu u trajanju od pet sedmica, a koji je bio dizajniran tako da ih se konstantno izlaže raznim nepredvidljivim i nekontrolisanim fizičkim i mentalnim stresorima, i to bez ikakvog unaprijed utvrđenog rasporeda. Učesnici u istraživanju čak nisu imali nikakav pojam o vremenu, jer im je bilo onemogućeno gledanje u sat. Rezultati tog istraživanja ukazuju na sličnu interakciju između psihičkih i fizičkih briga kao u prethodnom istraživanju. S obzirom na to da je ovo istraživanje provedeno u dvije vremenske tačke mjerenja, pokazano je da tokom prvih nekoliko dana učešća u ovom treningu visoke psihičke brige i niske fizičke brige mogu predvidjeti suicidalne ideje koje se javljaju nakon nekoliko mjeseci od treninga. U skladu s navedenim rezultatima obaju istraživanja, zaključeno je da suicidalnost može biti povezana sa specifičnom interakcijom psihičkih i fizičkih briga anksiozne osjetljivosti kako kod osoba sa simptomima PTSP-a, tako i kod osoba iz opće populacije koje su izložene stresnim događajima. Međutim, ukoliko se osvrnemo na nedostatke ovog istraživanja, koji se prvenstveno odnose na to da je u kliničkom uzorku samo 13 sudionika imalo dijagnosticiran PTSP, te da dizajn istraživanja onemogućava donošenje zaključaka o uzročno-posljedičnoj vezi, ove rezultate moramo uzeti s oprezom (Capron, Cogle, Rubiero, Joiner i Schmidt, 2011). Tome svjedoče i rezultati istraživanja koje je obuhvatilo 192 pacijenta, a u kojem je jasno utvrđena povezanost između socijalnih briga anksiozne osjetljivosti, suicidalnih ideja i historije pokušaja suicida. Također je pokazano da su povišene psihičke brige anksiozne osjetljivosti posebno relevantne za suicidalnost kada osoba ima depresivne simptome (Capron, Norr, Mactee i Schmidt, 2012). Ovi rezultati ukazuju na značaj istraživanja anksiozne osjetljivosti kao prediktora suicidalnosti kod osoba s PTSP-om i komorbiditetnim navedenim poremećajem raspoloženja. Općenito, dosadašnji rezultati istraživanja ukazuju na snažnu povezanost suicidalnosti i PTSP-a u komorbiditetu s depresijom. Nadalje, na uzorku od ukupno 1.378 pacijenata psihičke brige su se pokazale značajnim prediktorom suicidalnosti, dok fizičke i socijalne brige nisu predvidjele pojavu suicidalnih ideja i pokušaja (Capron, Fitch, Medley, Blaggs, Mallott i Joiner, 2012). Istraživanjem provedenim na uzorku iz Moskve pokazana je povezanost specifične interakcije psihičkih i fizičkih briga u anksioznoj osjetljivosti sa povišenom stopom suicidalnosti, prethodnim pokušajima suicida, kao i sa prekomjernom upotrebom alkohola. Utvrđeno je da visoke psihičke brige u kombinaciji sa niskim fizičkim brigama kod anksiozne osjetljivosti dobro predviđaju pojavu suicidalnosti (Capron, Kotov i Schmidt, 2013).

Rezultati istraživanja koje se bavilo ispitivanjem efikasnosti kompjuteriziranog tretmana lociranja psihičkih briga pokazali su da je smanjenje psihičkih briga kod anksiozne osjetljivosti povezano sa istovremenim smanjenjem PTSP-a i depresivnih simptoma (Michell, Capron, Raines i Schmidt, 2013).

U prilog jedinstvenoj povezanosti između dimenzija anksiozne osjetljivosti, anksioznosti, depresije i suicidalnih ideja idu i rezultati presječnog istraživanja koje je u SAD-u provedeno na 256 pacijenata (Allan, Capron, Raines, Schmid, 2013). Naime, pokazano je da su kognitivne brige jedinstveno povezane sa generaliziranim anksioznim poremećajem (GAD), opsesivno-kompulzivnim poremećajem (OKP), PTSP-om, velikim depresivnim poremećajem (VDP) i suicidalnim idejama. Socijalne brige bile su povezane sa socijalnom fobijom, GAD-om, OKP-om i VDP-om. Dakle, upravo ovi rezultati naglašavaju značaj obraćanja pažnje na pojedine dimenzije anksiozne osjetljivosti kada se ispituje njezina veza sa suicidalnosti i PTSP-om, ali u odnosu i na druge psihopatološke fenomene.

Allan, Norr, Boffa, Durmaz, Raines i Schmidt (2015) su u SAD-u proveli presječno istraživanje koje je obuhvatilo 267 pacijenata sa anksioznim poremećajem, a koji su bili u psihološkom tretmanu. Specifičnost ove studije ogleda se u primjeni strukturalnog modeliranja sa svrhom određivanja problema koji se odnosi na preklapanje dimenzija anksiozne osjetljivosti, što ograničava interpretaciju i zaključivanje na osnovu dosadašnjih saznanja o povezanosti anksiozne osjetljivosti sa suicidalnošću. Pokazano je da je anksiozna osjetljivost u cijelosti, tj. sadržana sa sve tri dimenzije (psihičke, fizičke i socijalne brige), pozitivno povezana sa suicidalnim idejama, ali efekti nisu značajni kada je kontrolirano prisustvo depresije. Međutim, anksiozna osjetljivost je pozitivno povezana s pokušajima suicida kada je kontrolirano prisustvo depresije. Dakle, ovo istraživanje je jasno ukazalo na to da povezanost anksiozne osjetljivosti i suicidalnih ideja može biti posredovana depresijom.

Short, Allan, Raines i Schmidt (2014) bavili su se istraživanjem efikasnosti kompjuterizirane intervencije lociranja anksiozne osjetljivosti, faktora rizika povezanih sa anksioznošću, PTSP-a, zloupotrebe supstanci i suicidalnosti. Za 97 učesnika koji su imali povišene psihičke brige anksiozne osjetljivosti utvrđeno je da je nesanica bila povezana sa povišenom anksioznom osjetljivošću. Utvrđeno je da lociranje anksiozne osjetljivosti može biti brz i efikasan način da se smanje simptomi nesanice. Ipak, ovo istraživanje bilo bi neophodno replicirati na većem i kliničkom uzorku pojedinaca koji imaju dijagnosticiran poremećaj spavanja – nesanicu (insomniju). S obzirom na to da je nesanica jedan od simptoma iz klastera pretjerane pobuđenosti organizma, koji je povezan sa PTSP-om, značajno je navesti i istraživanje koje je pokazalo da nesanica, agitacija i ljutnja imaju posredujuću ulogu između psihičkih briga anksiozne osjetljivosti i pojave suicidalnih ideja. Zaključno je da bi se, locirajući psihičke brige u tretmanu, direktno moglo utjecati na smanjenje stanja pobuđenosti organizma, a samim tim i na reduciranje suicidalnih ideja (Roger i sur., 2015). Ovdje je korisno spomenuti presječno istra-

živanje koje je obuhvatilo 747 studenata, a u istraživanju se ispitivala povezanost između dva simptoma poremećaja spavanja, nesanice i noćne more, i suicidalnog rizika u kontekstu Interpersonalne teorije suicidalnosti. Naime, prema navedenoj teoriji, da bi osoba željela izvršiti suicid, neophodna je interakcija tri faktora, a to su: doživljaj da je “na teretu” drugim ljudima, nedostatak osjećaja pripadnosti, te kombinacija odsustva straha od smrti sa visokim pragom tolerancije na fizičku bol (Joiner, 2005). Pokazano je da su noćne more povezane sa suicidalnim rizikom i pokušajem suicida neovisno od tri konstrukta suicidalnosti prema ITS-u. Spomenuta povezanost je potvrđena čak i u situacijama kada su se kontrolirali simptomi depresije (Nadorff, Anestis, Nazem, Harris, Winer, 2014). U vezi s navedenim rezultatima bilo bi korisno buduća istraživanja usmjeriti na ispitivanje anksioznosti kao prediktora poremećaja spavanja, odnosno kao jednog od značajnih rizičnih faktora za pojavu suicidalnosti (Aziraj-Smajić, 2014; Bernert, Joiner, Cukrowitz, Schmidt i Krakow, 2005; Sjostrom, Hetta i Wearn, 2009).

Tabela 1. Prikaz glavnih istraživanja o povezanosti anksiozne osjetljivosti, suicidalnosti i PTSP-a

Autori	Mjesto provođenja	Uzorak	Glavni rezultati
Allan i sur., 2015.	SAD	N = 267 M = 47,9 % Ž = 52,1 %	Anksiozna osjetljivost je značajno povezana sa suicidalnim idejama i pokušajima suicida kod osoba s PTSP-om.
Allan i sur., 2013.	SAD	N = 265 M = 44 % Ž = 56 %	Anksiozna osjetljivost je povezana sa suicidalnim idejama kod osoba s PTSP-om.
Bakhshaie i sur., 2015.	SAD	N = 169 M = 54 % Ž = 46 %	Psihičke brige anksiozne osjetljivosti posreduju u vezi između emocionalnog neprihvatanja i određenih PTSP simptoma.
Capron i sur., 2011.	SAD	Studija 1 N = 128 Studija 2 N = 1081	Psihičke brige kod anksiozne osjetljivosti povezane su sa suicidalnošću kod osoba koje su proživjele visoko stresne događaje.
Capron i sur., 2012.	SAD	N = 1378 M = 44 % Ž = 56 %	Psihičke brige anksiozne osjetljivosti dobar su prediktor suicidalnih ideja i pokušaja suicida.
Capron i sur., 2012.	SAD	N = 192 M = 45,4 % Ž = 54,6 %	Postoji značajna povezanost između psihičkih briga anksiozne osjetljivosti i pokušaja suicida kod osoba na uzorku koji je obuhvatao oko 70 % osoba s PTSP-om.
Capron i sur., 2012.	Rusija	N = 390 M = 49,5 % Ž = 50,5 %	Visoka psihička briga kod anksiozne osjetljivosti u interakciji sa niskom fizičkom brigom kod anksiozne osjetljivosti najbolje predviđa suicidalnost.
Mitchell i sur., 2013.	SAD	N = 56 M = 100 %	Smanjenja psihičkih briga kod anksiozne osjetljivosti povezana su sa smanjenjem PTSP-a i depresivnih simptoma.

Autori	Mjesto provođenja	Uzorak	Glavni rezultati
Norr i sur., 2016.	SAD	N = 37 M = 43,2 % Ž = 56,8 %	Anksiozna osjetljivost djelimično objašnjava povišeni nivo PTSP simptoma kod žena, što govori u prilog anksioznoj osjetljivosti kao značajnom mehanizmu u spolnim razlikama kod osoba s PTSP-om.
Rogers i sur., 2015.	SAD	Studija 1 N = 186 Studija 2 N = 392	Agitacija i ljutnja kod osoba s PTSP-om mogu objasniti povezanost između psihičkih briga i suicidalnih ideja. Tretman smanjene psihičke brige smanjuje prekomjernu pobuđenost organizma (insomnija, noćne more, ljutnja), a time i suicidalne ideje.
Eye, 2013.	SAD	N = 254	Psihičke brige anksiozne osjetljivosti bolje predviđaju suicidalnost nego cjelokupna dimenzija anksiozne osjetljivosti.

Zaključak

Na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja možemo zaključiti da je anksiozna osjetljivost u cijelosti, tj. kao dimenzija “višeg reda”, značajan prediktor suicidalnosti kod osoba s PTSP-om. Od dimenzija “nižeg reda” ključnu ulogu u objašnjavanju povezanosti između anksiozne osjetljivosti i suicidalnosti kod osoba s PTSP-om preuzima dimenzija – psihičke brige. Visoke psihičke brige u interakciji sa niskim fizičkim brigama anksiozne osjetljivosti značajan su prediktor suicida kod osoba sa PTSP-om. Pokazano je da fizičke brige anksiozne osjetljivosti ne predviđaju dobro prethodne pokušaje suicida, kao što to rade psihičke i socijalne brige, ali one posreduju između socijalnih briga i prethodnih pokušaja suicida. Međutim, riječ je o relativno malom broju istraživanja, od kojih su sva presječna, a kod kojih je onemogućeno utvrđivanje kauzalne veze. Iako se radi o vrlo vrijednim nalazima, svi dobijeni rezultati bi se trebali interpretirati s oprezom, jer ne možemo sa sigurnošću tvrditi da se mogu generalizirati na širu populaciju. Preporuke za buduća istraživanja uglavnom su usmjerene na prevazilaženje spomenutih ograničenja. Bilo bi korisno i provođenje longitudinalne studije, u koju bi se uključio tretman lociranja psihičkih briga i ukupne anksiozne osjetljivosti kod osoba s PTSP-om i suicidalnošću, kako bi se omogućilo praćenje da li i u kojim okolnostima dolazi do smanjenja simptoma PTSP-a i suicidalnih ideja. Potrebna su i dodatna istraživanja koja bi ispitala odnos dimenzija “nižeg reda” anksiozne osjetljivosti sa različitim nivoima suicidalnosti, odnosno koja od dimenzija anksiozne osjetljivosti preuzima vodeću ulogu u pojavi suicidalnih ideja, suicidalnih pokušaja i, na koncu, suicida.

Literatura

- Allan, N. P., Norr, A. M., Boffa, J. W., Durmaz, D., Raines, A. M. i Schmidt, N. B. (2015). Examining the unique relations between anxiety sensitivity factors and suicidal ideation and past suicide attempts. *Psychiatry Research*, 228(3), 441–447.
- Allan, N. P., Capron, D. W., Raines, A. M. i Schmidt, N. B. (2014). Unique relations among anxiety sensitivity factors and anxiety, depression, and suicidal ideation. *Journal of Anxiety Disorders*, 28(2), 266–275.
- Aziraj-Smajić, V. (2014). Specifični simptomi PTSP-a kao prediktivni čimbenici sklonosti samoubojstvu. *XIX Dani psihologije u Zadru – knjiga sažetaka*. Zadar: Odjel za Psihologiju Sveučilišta u Zadru.
- Bakhshaie, J., Zvolensky, M. J., Allan, N., Vujanovic, A. A. i Schmidt, N. B. (2015). Differential Effects of Anxiety Sensitivity Components in the Relation Between Emotional Non-Acceptance and Post-traumatic Stress Symptoms Among Trauma-Exposed Treatment-Seeking Smokers. *Cognitive Behaviour therapy*, 44(3), 175–189.
- Bakhshaie, J., Zvolensky, M. J., Allan, N., Vujanovic, A. A. i Schmidt, N. B. (2015). Differential Effects of Anxiety Sensitivity Components in the Relation Between Emotional Non-Acceptance and Post-traumatic Stress Symptoms Among Trauma-Exposed Treatment-Seeking Smokers. *Cognitive Therapy*, 44(3), 175–189.
- Bernert, R. A., Joiner, T. E., Cukrowicz, K. C., Schmidt, N. B. i Krakow, B. (2005). Suicidality and sleep disturbances. *Sleep* 28, 1135–1141.
- Capron, D. W., Cogle, J. R., Ribeiro, J. D., Joiner, T. E. i Schmidt, N. B. (2011). An interactive model of anxiety sensitivity relevant to suicide attempt history and future suicidal ideation. *Journal of Psychiatric Research*, 46(2), 174–180.
- Capron, D. W., Blumenthal, H., Medley, A. N., Lewis, S., Feldner, M. T., Zvolensky, M. J. i Schmidt, N. B. (2012). Anxiety sensitivity cognitive concerns predict suicidality among smokers. *Journal of Affective Disorders*, 138(3), 239–246.
- Capron, D. W., Norr, A. M., Macatee, R. J. i Schmidt, N. B. (2013). Distress tolerance and anxiety sensitivity cognitive concerns: Testing the incremental contributions of affect dysregulation constructs on suicidal ideation and suicide attempt. *Behavior Therapy*, 44(3), 349–358.
- Capron, D. W., Kotov, R. i Schmidt, N. B. (2013). A cross-cultural replication of an interactive model of anxiety sensitivity relevant to suicide. *Psychiatry research*, 205(1), 74–78.

- Capron, D. W., Fitch, K., Medley, A., Blagg, C., Mallott, M. i Joiner, T. (2012). Role of anxiety sensitivity subfactors in suicidal ideation and suicide attempt history. *Depression and anxiety*, 29(3), 195–201.
- Grant, D. M., Beck, J. G. i Davila, J. (2007). Does anxiety sensitivity predict symptoms of panic, depression, and social anxiety? *Behaviour Research and Therapy* 45, 2247–2255.
- Deacon, B. J. i Abramowitz, J. S. (2006). Anxiety sensitivity and its dimensions across the anxiety disorders. *Anxiety Disorders* 20, 837–857.
- Joiner, T. E. (2005). U: Joiner, T. E. What we know and don't know about suicide. *Why people die by suicide* (str. 16–46). Harvard University Press.
- Kilic, E. Z., Kilic, C., Yilmaz, S. (2008). Is anxiety sensitivity a predictor of PTSD in children and adolescents? *Journal of Psychosomatic Research*, 65(1), 81–86.
- McDermott, M. J., Tull, M. T., Gratz, K. L., Daughters, S. B. i Lejuez, C. W. (2009). The role of anxiety sensitivity and difficulties in emotion regulation in posttraumatic stress disorder among crack / cocaine dependent patients in residential substance abuse treatment. *Journal of Anxiety Disorders*, 23(5), 591–599.
- McNally, R. J. (1999). *Theoretical Approaches to the Fear of Anxiety*. U: S. Taylor (ur.), *Anxiety Sensitivity: Theory, Research and Treatment of the Fear of Anxiety* (str. 3–16). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Mitchell, M. A., Capron, D. W., Raines, A. M. i Schmidt, N. B. (2014). Reduction of cognitive concerns of anxiety sensitivity is uniquely associated with reduction of PTSD and depressive symptoms: A comparison of civilians and veterans. *Journal of Psychiatric Research*, 48(1), 25–31.
- Naragon-Ganley, K. (2010). Meta Analysis of relations on anxiety sensitivity to the depressive i anxiety disorders. *Psychological Bulletin*, 136(1), 128–150.
- Norr, A. M., Albanese, B. J., Allan, N. P. i Schmidt, N. B. (2015). Anxiety sensitivity as a mechanism for gender discrepancies in anxiety and mood symptoms. *Journal of Psychiatric Research*, 62, 101–107.
- Norr, A. M., Albanese, B. J., Boffa, J. W., Short, N. A. i Schmidt, N. B. (2016). The relationship between gender and PTSD symptoms: Anxiety sensitivity as a mechanism. *Personality and Individual Differences*, 90, 210–213.
- Reiss, S. (1991). Expectancy model of fear, anxiety, and panic. *Clinical Psychology Review*, 11, 141–153.
- Rifkin, L. S., Beard, C., Hsu, K. J., Garner, L. i Björgvinsson, T. (2015). Psychometric properties of the anxiety sensitivity index-3 in an acute and heterogeneous treatment sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 36, 99–102.
- Rodriguez, B. F., Bruce, S. E., Pagano, M. E., Spencer, M. A. i Keller, M. B. (2004). Factor structure and stability of the Anxiety Sensitivity Index in a

- longitudinal study of anxiety disorder patients. *Behavior Research and Therapy*, 42(1), 79–91.
- Rogers, M. L., Tucker, R. P., Law, K. C., Michaels, M. S., Anestis, M. D. i Joiner, T. E. (2016). Manifestations of overarousal account for the association between cognitive anxiety sensitivity and suicidal ideation. *Journal of Affective Disorders*, 192, 116–124.
- Scott, E. L., Heimberg, R. G. i MacAndrew, S. J. (2000). Anxiety sensitivity in social phobia: comparison between social phobics with and without panic attacks. *Depression and Anxiety*, 12, 189–192.
- Sjostrom, N., Hetta, J. i Waern, M. (2009). Persistent nightmares are associated with repeat suicide attempt. A prospective study. *Psychiatry Research* 170, 208–211.
- Taylor, S. & Fedoroff, I. C. (1999). The Expectancy Theory of Fear, Anxiety, and Panic: A Conceptual and Empirical Analysis. U: S. Taylor (ur.), *Anxiety Sensitivity: Theory, Research, and Treatment of the Fear of Anxiety* (str. 17–34). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Vujanović, A. A., Zvolenski, M. J. i Bernstein, A. (2008). The Interactive effect of Anxiety Sensitivity and Emotion Dysregulation in Predicting Anxiety – related Cognitive and Affective Symptoms. *Cognitive Therapy and Research*, 32(6), 803–917.
- Wald, J. i Taylor, S. (2007). Efficacy of interoceptive exposure therapy combined with trauma – related exposure therapy for posttraumatic stress disorder: A pilot study. *Journal of Anxiety Disorders*, 21, 1050–1060.
- Wheaton, M. G., Deacon, B. J., McGrath, P. B., Berman, N. C. i Abramowitz, J. S. (2012). Dimensions of anxiety sensitivity in the anxiety disorders: Evaluation of the ASI-3. *Journal of Anxiety Disorders*, 26(3), 401–408.

ANXIETY SENSITIVITY AND SUICIDALITY AMONG PERSONS WITH PTSD: RESEARCH OVERVIEW

Abstract

The goal of this article is to explain the nature of the relation between anxiety sensitivity (AS) and suicidality among people with PTSD and reveal the mechanisms that lie in the background of that relation. Present studies reveal that people with PTSD who are having increased AS more often report the presence of suicidal ideas and suicide attempts. Cognitive concerns as elementary determinants are shown to be a significant predictor of suicide risk among people with PTSD. Also, they are significant predictors of suicide risk among people with depressive disorder, and it is possible that anxiety sensitivity will be a stronger predictor of suicide risk in comorbidity. Further, it is shown that the best predictor of suicidality among persons with PTSD are high cognitive concerns in interaction with low physical concerns. Consistent with research results clinical implications suggest a significant role for the treatment of cognitive concerns in reducing PTSD symptoms and suicidal ideas. According to this information, it can be concluded that anxiety sensitivity can be a strong predictor of suicidality among persons with PTSD, and therefore it should be an important part of treatment.

Keywords: *anxiety sensitivity, PTSD, suicidality*

Vildana Aziraj-Smajić, Zana Aziraj

SUICIDALNOST I PTSP: PREGLED DOSADAŠNJIH SPOZNAJA O ULOZI KOMORBIDNIH PSIHIČKIH POREMEĆAJA

Sažetak

Cilj je ovoga rada dati sveobuhvatan prikaz dosadašnjih spoznaja o ulozi komorbiditetnih psihičkih poremećaja u pojavi suicidalnog rizika kod osoba s PTSP-om. Na temelju pregleda dosadašnjih istraživanja postoje snažni dokazi o povezanosti suicidalnosti i PTSP-a, pogotovo kada je prisutan komorbiditet sa nekim drugim psihološkim poremećajem. Najznačajniji prediktor pojave suicidalnosti kod PTSP-a pokazao se komorbiditet sa depresivnim poremećajem raspoloženja. Rizik je također povećan kod komorbiditeta sa poremećajima ovisnosti. Također, pokazano je da komorbiditet bolesti ovisnosti i psihotičnih poremećaja, i to dominantno shizofrenije, značajno povećava suicidalni rizik kod osoba s PTSP-om. Nadalje, kada se radi o komorbiditetu PTSP-a s poremećajima ličnosti, najsnažnija povezanost sa suicidalnošću pronađena je kod komorbiditeta PTSP-a i graničnog poremećaja ličnosti, kao primarne ili sekundarne dijagnostičke kategorije. Kliničke implikacije ovoga rada odnose se na mogućnost praktične primjene naučno utemeljenih rezultata istraživanja, te njihovo korištenje u kliničkoj praksi s ciljem unapređivanja psihološke procjene suicidalnosti.

Ključne riječi: *suicidalnost, PTSP, komorbidni psihički poremećaji*

Uvod

Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) psihički je poremećaj koji je uzrokovan proživljenim ekstremnim traumatskim iskustvom (Begić, 2010). Osoba nije u mogućnosti da proživljeni događaj proradi i integrira u sopstveno životno iskustvo, te se nije u stanju adekvatno nositi s posljedicama tog događaja. Kako se radi o vrlo "živim" sjećanjima na ekstremne događaje kao što su prijetnja tjelesnom integritetu, smrtni ishod ili ranjavanje, ona pobuđuju snažne emocije i u pamćenju kreiraju mrežu informacija o opasnim podražajima iz okoline. Upravo iz tog razloga osobe s PTSP-om imaju nejasnu percepciju o tome šta je opasno a šta sigurno, te su kronično u stanju pojačanog opreza, što trajno narušava njihovo funkcioniranje u svakodnevnom životu. Dolazi do namjernog izbjegavanja svakog potencijalno prijetećeg podražaja, a ukoliko su načini suočavanja sa stresom maladaptivni, javljaju se i intruzivna sjećanja (Jokić-Begić, 2010). Istraživanja pokazuju da osobe s PTSP-om imaju čak 14,5 puta veću vjerovatnost da će tokom života pokušati suicid u poređenju s osobama bez PTSP-a (Davison, Hughes, Blazer i George, 1991). Ipak, rezultati dosadašnjih istraživanja o povezanosti suicidalnosti i PTSP-a nisu konzistentni. Dok jedni autori upućuju na snažnu povezanost PTSP-a i suicidalnosti (Gradus i sur., 2010; Sher, 2008; 2009; 2012), drugi takvu povezanost osporavaju (Desai i Dausey i Rosenheck, 2005; Zivin i sur., 2007).

Suicidalnost podrazumijeva grupu različitih ponašanja kojima je zajedničko ugrožavanje sopstvenog života, s krajnjim ciljem izvršavanja suicida, tj. oduzimanja sopstvenog života svjesnom namjerom (Begić, 2011). Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, svake godine gotovo milion ljudi izvrši suicid (WHO, 2009). U poređenju s izvršenim suicidima, pokušaji suicida su čak oko dvadeset puta češći (WHO, 2009). Upravo stoga ovakva autodestruktivna ponašanja ne mogu se ignorirati, minimizirati i netretirati, pogotovo kada se radi o osobama s PTSP-om koje danas u Bosni i Hercegovini čine značajan udio u ukupnoj populaciji oboljelih od psihičkih poremećaja. Prema Američkoj psihijatrijskoj udruzi (2003), suicidalnost se po svom ishodu klasificira u tri grupe ponašanja, i to na: suicidalne ideje (misli o sopstvenoj smrti), suicidalne pokušaje (radnje samoozljeđivanja sa nefatalnim posljedicama za koje postoje implicitni ili eksplicitni dokazi da je osoba zaista namjeravala da umre) i izvršeni suicid (samouzrokovana smrt, gdje postoji implicitni ili eksplicitni dokaz da ju je osoba prouzrokovala svjesnom namjerom (Američka psihijatrijska udruga, 2003).

PTSP najčešće nije jedina dijagnoza koja se može postaviti žrtvi traume. Dakle, prisustvo komorbiditeta podrazumijeva da pojedinac, uz dijagnozu osnovnog poremećaja, ima elemente za dijagnozu još jednog ili više dodatnih poremećaja koji su u interaktivnom odnosu (Marčinko, 2011). Osobe koje razmišljaju o suicidu, koje ga pokušavaju izvršiti i one koje ga na kraju izvrše često pate od nekog psihijatrijskog poremećaja (Cavanagh, 2003; Joiner, Brown i Wingate, 2005;

Kessler, Berglund, Borges, Nock i Wang, 2005). Kada je u pitanju komorbiditet, bitno je spomenuti *transdijagnostički model suicidalnosti* prema kojem se suicidalnost objašnjava preko dijagnoza. Prema tom modelu, depresija, osjećaj beznađa i suicidalne ideje učestaliji su među osobama koje su pokušale suicid, te takve osobe karakteriziraju impulzivno-agresivne karakteristike s obzirom na psihijatrijsku dijagnozu koju imaju (Mann, Waternaux, Hass i Malone, 1999). Naime, pokazano je da agresivno ponašanje u okviru kliničke slike PTSP-a često govori u prilog pojave komorbiditeta PTSP-a i nekog drugog psihijatrijskog poremećaja (Begić i Jokić-Begić, 2002). Istraživanje provedeno na uzorku ratnih veterana u Republici Hrvatskoj utvrdilo je da su kod veterana uz PTSP najčešće prisutni poremećaji ličnosti, alkoholizam, depresivni poremećaj, a iz kruga psihotičnih poremećaja najčešća je pojava psihotične depresije (Kozarić-Kovačić, Kocijan Hercigonja i Grubišić-Ilić, 2001). Nadalje, rezultati drugog istraživanja, također provedenog na uzorku veterana u Republici Hrvatskoj, pokazali su kako je PTSP bez psihijatrijskog komorbiditeta prisutan u 3 % ispitanika, dok je komorbiditet uz PTSP prisutan u čak 74,7 % ispitanika (Marčinko i sur., 2006).

Cilj ovog rada je dati sveobuhvatni pregled dosadašnjih spoznaja o ulozi komorbiditetnih psihičkih poremećaja u pojavi suicidalnosti kod osoba s PTSP-om. Razumijevanje suicidalnosti u ovoj populaciji pruža mogućnost za nove pristupe u kliničkoj procjeni suicidalnog rizika, kao i za nove, potencijalno efikasnije pristupe tretmanu i prevenciji suicidalnosti. Očekivani doprinos ovog rada ogleda se i u ponuđenom kritičkom osvrtu na rezultate dosadašnjih istraživanja, koji daje bitne smjernice za buduća istraživanja i prevazilaženje potencijalnih nedostataka i ograničenja postojećih spoznaja.

U glavnom dijelu rada obuhvaćeno je trideset izvornih naučnih radova koji objašnjavaju direktnu povezanost suicidalnosti i PTSP-a, a koji se javlja u komorbiditetu s drugim psihijatrijskim poremećajima (u Tabeli 1 ponuđen je sažeti prikaz glavnih rezultata navedenih istraživanja). Najveći broj istraživanja je transverzalnog dizajna. Uglavnom su provedena u SAD-u, Kanadi i Ujedinjenom Kraljevstvu. Pored toga, s obzirom na to da je na temelju pregleda istraživanja utvrđeno svojevrsno zanemarivanje istraživanja PTSP-a uzrokovanog civilnom traumom (o čemu prvenstveno svjedoči mali broj takvih istraživanja), u ovom radu su obuhvaćena istraživanja koja uključuju PTSP bez obzira na vrstu proživljenog traumatskog iskustva. U jednom od rijetkih istraživanja koje je do sada provedeno u BiH, na 147 osoba s PTSP-om (uzrokovanim ratnom, civilnom i mješovitom traumom) pokazano je da se suicidalne i nesuicidalne osobe s PTSP-om značajno razlikuju u *prisustvu* i *vrsti psihijatrijskog komorbiditeta*.

U skladu sa dosadašnjim istraživanjima, suicidalnost je vjerovatnija u komorbiditetnim stanjima, te je kod suicidalnih osoba s PTSP-om prisutan značajno širi dijapazon komorbiditetnih psihijatrijskih poremećaja od kojih su najčešći poremećaj raspoloženja, psihotični poremećaj i granični poremećaj ličnosti (Aziraj-Smajić, 2013).

Suicidalnost i PTSP u komorbiditetu s poremećajima raspoloženja

Kada govorimo o povezanosti poremećaja raspoloženja i suicidalnosti, najveći broj istraživanja odnosi se na istraživanje povezanosti između depresije i suicidalnosti. U prilog značaju takvim istraživanjima ide i podatak da učestalost depresivnog poremećaja u općoj populaciji iznosi od 3,6 do 6,8 %, i to s većom učestalošću kod žena nego kod muškaraca (Jakovljević, 2004). Također, sve su češće potvrđuje značajna povezanost depresije i suicidalnosti, ali su još uvijek nepotpuno i nedovoljno istraženi mehanizmi koji ih povezuju (Desai i sur., 2005; Guerra i sur., 2010; Kang i Bulman, 2008; Pietrzak i sur., 2010). U prilog tome govore i podaci da čak 56–87 % pojedinaca koji izvršavaju suicid imaju dijagnozu velikog depresivnog poremećaja (Rihmer, 2007). Ipak, dosadašnje studije koje su ispitivale utjecaj komorbiditeta između afektivnih i anksioznih poremećaja, među kojima je i PTSP (DSM IV), nisu dale konzistentne rezultate. Pojedini autori to pokušavaju objasniti čestim prisustvom poremećaja ličnosti unutar ovih komorbiditeta (Nakagawa i sur., 2008). Međutim, postoje dokazi da komorbiditet s anksioznim poremećajima i poremećajima vezanim za zloupotrebu psihoaktivnih supstanci također značajno povećava suicidalnost kod pacijenata s depresijom (Rihmer, 2007).

Brojna istraživanja ukazuju na značajnu povezanost suicidalnosti i PTSP-a koji se javlja u komorbiditetu s poremećajima raspoloženja, i to dominantno u interakciji s depresijom (Oquendo i sur., 2003; 2005; Panagioti, Gooding i Tarrier, 2012; Sareen i sur., 2005; 2007; Marshal, Olfson, Hellman, Blanco, Guardino, 2001). Specifičnost ovoga komorbiditeta značajnim dijelom se zasniva i na simptomima koji se u njemu preklapaju, a to su smanjen interes za socijalne aktivnosti, razdražljivost, promjene u navikama spavanja i smetnje koncentracije (Campbell i sur., 2007). U vezi s tim, Sher (2009) predlaže model suicidalnosti prema kojem ratni veterani kojima je dijagnosticiran PTSP i depresivni poremećaj imaju jedno osobito psihološko stanje, označeno kao *posttraumatski poremećaj raspoloženja*. Spomenuti model autor temelji na nalazima da postoje značajne kliničke i biološke razlike između pojedinaca kod kojih se PTSP javlja u komorbiditetu s velikim depresivnim poremećajem u poređenju s onima kod kojih je prisutan samo PTSP-a, ili samo depresija (Sher, 2005; 2008; 2009). Upravo radi specifične interakcije između ta dva poremećaja, posttraumatski poremećaj raspoloženja povezuje se s porastom suicidalnosti kod ratnih veterana (Sher, 2005).

Clover, Carter i Whyte (2004) sugeriraju da je rizik od suicida značajno veći kod osoba kod kojih se PTSP javlja u komorbiditetu s depresijom u poređenju sa osobama kod kojih je PTSP prisutan bez komorbiditeta. U prilog tome govore i rezultati istraživanja provedenog u SAD-u na uzorku Afroamerikanki koje su bile žrtve nasilja intimnog partnera. Pokazano je da komorbidni veliki depresivni

poremećaj značajno posreduje u vezi između suicidalnih ideja i PTSP-a (Leiner, Comptom, Houry i Kaslow, 2008). Međutim, rezultati istraživanja u ovom području su nekonzistentni. Na sniženu suicidalnost kod osoba s primarnom dijagnozom depresije i komorbidnim PTSP-om prvi su sugerirali Zivin i suradnici (2007), i to na temelju rezultata svog retrospektivnog kohortnog istraživanja provedenog u SAD-u. Ipak, navedeno istraživanje se bitno razlikuje od prethodnih jer PTSP i depresiju dovodi u direktnu vezu s izvršenim suicidima u poređenju s ostalim koje su suicidalnost procjenjivale isključivo na razini suicidalnih ideja i pokušaja suicida.

Značajan podatak proistekao je i iz istraživanja provedenog u SAD-u, gdje je utvrđeno da se PTSP (pored generaliziranog anksioznog poremećaja i paničnog poremećaja) ne nalazi među rizičnim faktorima koji su bili povezani s izvršenim suicidima, a koji se odnose na prisustvo poremećaja iz anksioznog kruga (Pfeiffer i sur., 2009). Osim toga, ovo istraživanje otvara i nova pitanja sugerirajući na podatak da se upotreba bilo kojih anksiolitika pokazala kao snažniji prediktor izvršenog suicida od bilo koje dijagnoze anksioznog poremećaja (Pfeiffer i sur., 2009). Ipak, uzorak u ovom istraživanju čine veterani SAD-a koji su u najvećem broju muškarci i stariji su u poređenju s populacijom općenito najdepresivnijih. Ovaj podatak ograničava generalizaciju dobijenih rezultata, te ih moramo uzeti s izvjesnim oprezom.

Konzistentne rezultate nisu dala niti istraživanja koja su se bavila povezanošću suicidalnosti i komorbiditeta bipolarnog poremećaja raspoloženja i anksioznih poremećaja. Neka istraživanja ukazuju na to da bipolarni poremećaj raspoloženja utječe na porast suicidalnosti, i to na razini pokušanih i izvršenih suicida (Angst, Angst, Gerber-Werder, Gamma, 2005; Tondo, Hennen i Baldessarini, 2003). Metaanalizom, koja je provedena istih godina i obuhvatila 23 istraživačke studije, potvrđeno je da je komorbidni anksiozni poremećaj povezan s pokušajima suicida, ali ne i sa izvršenim suicidima. Nadalje, prisustvo anksioznih poremećaja (pored povijesti suicida u porodici, depresije, komorbiditeta s poremećajima na OS I – DSM IV) pokazalo se kao jedan od glavnih rizičnih faktora suicidalnosti kod osoba s bipolarnim poremećajem (Hawton i sur., 2005). Međutim, iako istraživanja ukazuju na jasnu povezanost PTSP-a i suicidalnosti u općoj populaciji, istraživanja koja dovode u vezu suicidalnost s PTSP-om i depresijom nisu dala konzistentne rezultate. Općenito, rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da svaki anksiozni poremećaj povećava suicidalnost, ali samo na razini suicidalnih ideja i pokušaja suicida, te da se nakon držanja pod kontrolom ostalih psihijatrijskih stanja suicidalnost specifično povećava kod osoba s poremećajem raspoloženja (Sareen i sur., 2005).

Suicidalnost i PTSP u komorbiditetu sa poremećajima vezanim za zloupotrebu psihoaktivnih supstanci

Iako intoksikacija i povlačenje simptoma variraju s obzirom na vrstu ovisnosti, svaki poremećaj koji proizlazi iz zloupotrebe psihoaktivnih supstanci ima jedinstvenu ključnu kliničku sliku (Jacobsen, Southwick i Kosten, 2001). Ona se ogleda u maladaptivnim obrascima ponašanja koji vode ka neuspjehu u školi, na poslu, u kućnim obvezama, interpersonalnim problemima, a na kraju i sukobima sa zakonom (Jacobson i sur., 2001).

Osobe koje su ovisne o alkoholu imaju od 60 do 120 puta veći rizik za suicid u poređenju s osobama iz opće populacije (Conner i Dubrestein, 2004). Utvrđeno je da je, što se veće količine alkohola konzumiraju, veći rizik za suicid (Hufford, 2001). Naime, istraživanjem provedenim u SAD-u (N = 627), pokazano je da su PTSP i komorbidni poremećaj ovisnosti o alkoholu povezani s porastom suicidalnih ideja i pokušaja suicida kod žrtava seksualnog nasilja (Ullman i Brecklin, 2002).

Brojna istraživanja ukazuju na značajnu ulogu interakcije poremećaja vezanih za zloupotrebu supstanci i PTSP-a u pojavi suicidalnosti (Darke i sur., 2004; Eggleston i sur., 2009; Jacobsen i sur., 2001; Maloney i sur., 2007).

Price, Risk, Haden, Lewis i Spitznagel (2004) proveli su longitudinalno istraživanje na veteranima u SAD-u kojem je cilj bio istražiti ulogu PTSP-a i ovisnosti o drogama kod suicidalnosti. U tu svrhu korišteni su podaci koji obuhvaćaju razdoblje od rane adolescencije do srednje odrasle dobi (kroz 24-godišnji period). Rezultati su pokazali da zloupotreba psihoaktivnih supstanci dovodi do egzacerbacije simptoma PTSP-a, ali da isto tako dovodi i do pojave suicidalnosti u ranoj odrasloj dobi. Zaključeno je da je uzročna uloga ovisnosti o drogama u PTSP-u i suicidalnosti ograničena upravo na spomenuto životno razdoblje. Za srednju odraslu dob karakteristično je da međudjelovanje PTSP-a i suicidalnosti dovodi do kontinuirane zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, što se potkrepljuje dokazima da je sklonost ka samoliječenju veća tokom ove dobi. Osim toga, pokazano je da je ovisnost o drogama značajniji rizični faktor za suicidalnost nego ovisnost o alkoholu (Price i sur., 2004).

Suicidalnost i PTSP u komorbiditetu sa psihotičnim poremećajima

Psihotični poremećaji dijele se na shizofreniju, shizofreniformni poremećaj, shizoafektivni poremećaj, sumanutni poremećaj, kratkotrajni psihotični poremećaj, inducirani psihotični poremećaj i psihotični poremećaj prouzrokovan psihoaktivnim

stvarima (Begić, 2010). Osnovna karakteristika osoba s psihotičnim poremećajem jeste ta da pogrešno testiraju realitet (Begić, 2011). Posebna pažnja se posvećuje suicidalnosti kod osoba s psihotičnim poremećajima. Ovo se posebno odnosi na osobe sa shizofrenijom s obzirom na to da one imaju najvišu stopu suicida u poređenju sa svim ostalim psihijatrijskim pacijentima. Naime, od 10 % do 15 % osoba sa shizofrenijom izvrši suicid (Palmer, Prankratz i Bostwick, 2005; Siris, 2001), a procjenjuje se da je spomenuta stopa čak od 20 do 50 puta veća nego u općoj populaciji (Pinikahana, Happell i Keks, 2003). Čak 18 % osoba s prvom psihotičnom epizodom pokuša suicid tokom četiri godine od početka bolesti (Clarke i sur, 2006). Osim općih rizičnih faktora suicidalnosti, kod osoba sa shizofrenijom izdvajaju se i faktori kao što su trajanje dijagnoze (5–10 godina), shizofrenija koju karakteriziraju višestruki relapsi, ponavljane i kratke hospitalizacije (Hawton i sur., 2005; Herings i Erkens, 2003).

Bolton, Gooding, Kapur, Barrowclough i Tarrier (2007) naglašavaju ključnu ulogu osjećaja beznada kod suicidalnosti osoba sa shizofrenijom. S obzirom na to da je depresija zajednički faktor za traumatsko iskustvo i osjećaj beznada, moguć je i njen posredujući utjecaj na suicidalnost kod osoba sa shizofrenijom. Međutim, ovi autori napominju to da je, iako je osjećaj beznada povezan s depresijom, kod ovih osoba beznade faktor koji se javlja neovisno o pojavi depresije. Navodi se da ono što jeste specifično kod osoba sa shizofrenijom, a što ih može predisponirati za razvoj osjećaja beznada, jesu deluzije.

Nadalje, pokazano je da je incidencija traume u populaciji osoba s dijagnosticiranom shizofrenijom vrlo visoka. Čak 91 % pacijenata izvijestilo je o najmanje jednom traumatskom događaju, dok je 57 % njih izvijestilo o proživljenom događaju koji zadovoljava Kriterij A, kako je definirano u DSM-IV za PTSP. Što se tiče rodne perspektive, muškarci su imali više iskustava koja uključuju ozbiljno ozljeđivanje i neseksualne napade od stranaca, dok su žene najčešće izvještavale o seksualnim napadima, i to od njima poznatih osoba (Picken i Tarrier, 2011). Iz navedenog proizlazi to da trauma iz djetinjstva ima značajnu ulogu u pojavi i porastu suicidalnih pokušaja tokom života kod osoba sa shizofrenijom. Osobe iz ove populacije, koje su tokom svog života imale suicidalne pokušaje, imale su i više traumatskih iskustava koja su uključivala emocionalno, fizičko, seksualno nasilje i zanemarivanje (Roy i Janal, 2006). O višoj stopi traumatskih iskustava u populaciji shizofrenih svjedoče i rezultati drugih studija koje su uspoređivale ovu populaciju i opću populaciju (Mueser i sur., 2004; Resnick i sur., 2003).

Suicidalnost i PTSP u komorbiditetu s poremećajima ličnosti

Dosadašnja istraživanja potvrđuju pozitivnu povezanost između komorbiditeta PTSP-a i poremećaja ličnosti, s jedne strane, i suicidalnih ideja te suicidalnih pokušaja, s druge strane (Nepon i sur., 2010; Yen i suradnici, 2003). S obzirom na to da granični poremećaj ličnosti ima visoku stopu komorbiditeta s PTSP-om (Yen i sur., 2002), veći je broj istraživanja fokusiran na ispitivanje uloge komorbiditeta PTSP-a i graničnog poremećaja ličnosti u pojavi suicidalnosti. U vezi s tim, do sada je potvrđena značajna uloga interakcije ova dva poremećaja u pojavi suicidalnih ideja i suicidalnih pokušaja (Harned, Rizvi i Linehan, 2010; Zlotnik i sur., 2003). Upravo je granični poremećaj ličnosti inicijalno bio konceptualiziran kao blaža forma shizofrenije, nešto kasnije kao varijanta poremećaja raspoloženja, a potom kao varijanta traumatskog stresnog poremećaja, te se sugerira da traumatsko iskustvo zapravo često potiče razvoj ovog poremećaja (Golier, 2003). U poređenju s osobama bez graničnog poremećaja ličnosti, utvrđeno je da su osobe s ovim poremećajem imale značajno veću stopu seksualnog i fizičkog zlostavljanja tokom djetinjstva (52.8 % nasuprot 34.3 %), te su dvostruko češće razvijale PTSP (Golier i sur., 2003). U skladu s tim, ne smije se zanemariti činjenica da je ovaj poremećaj ličnosti sam po sebi okarakteriziran visokom razinom depresivnog raspoloženja, a iz čega dijelom proizlazi njegova samostalna veza sa suicidalnošću (Yen i sur., 2004).

Tabela 1. Sažeti prikaz glavnih rezultata o ulozi komorbiditetnih poremećaja kod PTSP-a u pojavi suicidalnosti

Autori	Lokacija provođenja	Uzorak N	Komorbiditet	Glavni nalazi
Aziraj-Smajić, 2013.	BiH	147	Poremećaji raspoloženja	Postoje razlike u prisustvu i vrsti komorbiditeta između suicidalnih i nesuicidalnih osoba s PTSP-om.
			Poremećaji ličnosti	
			Psihotični poremećaji	Kod suicidalnih osoba PTSP se češće javlja u komorbiditetu s depresijom, graničnim poremećajem ličnosti, psihotičnim poremećajem i poremećajima vezanim za zloupotrebu supstanci.
Cacciola i sur., 2009.	SAD	499	Poremećaji vezani za zloupotrebu supstanci i poremećaji ličnosti	Veća je učestalost suicidalnih ideja i pokušaja suicida kod osoba s komorbiditetom PTSP-a, poremećaja ličnosti i poremećaja vezanih za zloupotrebu supstanci.

Autori	Lokacija provođenja	Uzorak N	Komorbiditet	Glavni nalazi
Darke i sur., 2014.	Australija	615	Poremećaji vezani za zloupotrebu supstanci	Značajno je prisustvo PTSP-a, suicidalnih ideja i pokušaja suicida u kliničkoj slici heroinskih ovisnika.
Eggleston i sur., 2009.	SAD	105	Poremećaji vezani za zloupotrebu supstanci	Značajna je povezanost između komorbiditeta PTSP-a i poremećaja vezanih za zloupotrebu supstanci i suicidalnosti.
Guerra i Calhoun, 2011.	SAD	393	Poremećaji raspoloženja i poremećaji vezani za zloupotrebu supstanci	Postoji značajna razlika kod suicidalnih osoba kod kojih se PTSP javlja u komorbiditetu s velikim depresivnim poremećajem i ovisnosti o alkoholu u poređenju s osobama s PTSP-om kod kojih nije prisutan komorbiditet drugog psihičkog poremećaja.
Harned i sur., 2010.	SAD	65	Poremećaji vezani za zloupotrebu supstanci	Učestalost suicidalnih ideja i pokušaja suicida najveća je u prva 3 mjeseca od dijagnosticanja komorbiditeta PTSP-a i poremećaja vezanih za zloupotrebu supstanci.
Hawton i sur., 2005.	UK	23	Poremećaji raspoloženja	Komorbiditet anksioznih poremećaja (među kojima je i PTSP) kod osoba s primarnom dijagnozom bipolarnog poremećaja raspoloženja povezan je s porastom učestalosti suicidalnih ideja i ostalih suicidalnih ponašanja.
Leiner i sur., 2008.	SAD	323	Poremećaji raspoloženja	Komorbiditet PTSP-a i velikog depresivnog poremećaja značajno povećava pojavu suicidalnih ideja i pokušaja suicida.
Lemaire i Graham, 2011.	SAD	1.740	Poremećaji raspoloženja	Komorbiditet PTSP-a i depresije povećava stopu suicidalnosti.
Marshal i sur., 2001.	SAD	9.358	Poremećaji raspoloženja	Komorbiditet PTSP-a i depresije povećava učestalost suicidalnih ideja i pokušaja suicida.
Monnin i sur., 2012.	Francuska	273	Poremećaji raspoloženja	Ponovljeni pokušaji suicida kod žena povezani su s komorbiditetom PTSP-a i depresije, dok su kod muškaraca povezani s komorbiditetom PTSP-a i poremećaja vezanih za zloupotrebu supstanci.

Autori	Lokacija provođenja	Uzorak N	Komorbiditet	Glavni nalazi
Moylan i sur., 2001.	SAD	123	Poremećaji vezani za zloupotrebu supstanci	Značajna je povezanost između PTSP-a i suicidalnosti (suicidalnih ideja i pokušaja suicida) kod trudnica ovisnih o drogama.
Nakagawa i sur., 2008.		116	Poremećaji raspoloženja i poremećaji ličnosti	Povezanost između anksioznih poremećaja (među kojima je i PTSP) i bipolarnog poremećaja raspoloženja sa suicidalnim idejama i pokušajima suicida snažnija je u prisutnosti graničnog poremećaja ličnosti.
Nelson i sur., 2011.	Kanada	8.441	Poremećaji raspoloženja	Komorbiditet PTSP-a i velikog depresivnog poremećaja dobar je prediktor suicidalnih ideja.
Nepon i sur., 2010.	Kanada	34.653	Poremećaji ličnosti	Komorbiditet PTSP-a i poremećaja ličnosti snažnije je povezan s pokušajem suicida od bilo kojeg drugog poremećaja što se javlja zasebno.
Oquendo i sur., 2003.	SAD	156	Poremećaji raspoloženja	Značajna je povezanost između pokušaja suicida i PTSP-a u komorbiditetu s depresivnim poremećajem.
Oquendo i sur., 2005.	SAD	200	Poremećaji raspoloženja	Utvrđena je povezanost između PTSP-a i suicidalnosti (suicidalnih ideja i pokušaja suicida).
Pfeiffer i sur., 2009.	SAD	880.859	Poremećaji raspoloženja	Komorbidni PTSP nije povezan s izvršenim suicidima kod osoba s primarnom dijagnozom depresije.
Price i sur., 2004.	SAD	642	Poremećaji vezani za zloupotrebu supstanci	Utvrđeno je da postoji uzročna veza između PTSP-a, ovisnosti o drogama i suicidalnosti.
Ramsawh i sur., 2014.	SAD	5927	Poremećaji raspoloženja	Utvrđeno je da su osobe s komorbiditetom PTSP-a i velikog depresivnog poremećaja gotovo tri puta više izvještavali o suicidalnim idejama i pokušajima suicida u protekloj godini u poređenju s osobama koje su imale samo jednu od ovih dijagnostičkih kategorija.
Sareen, 2005.	Kanada	5977	Poremećaji raspoloženja	PTSP je jedini anksiozni poremećaj koji u komorbiditetu s poremećajem raspoloženja predviđa pojavu suicidalnih ideja i pokušaja suicida.

Autori	Lokacija provođenja	Uzorak N	Komorbiditet	Glavni nalazi
Sareen, 2007.	Kanada	36.984	Poremećaji raspoloženja	PTSP je značajno povezan sa suicidalnim idejama i pokušajima suicida.
Sher i sur., 2012.	SAD	96	Poremećaji raspoloženja	Suicidalne ideje su intenzivnije i učestalije kod osoba sa komorbiditetom PTSP-a i velikog depresivnog poremećaja.
Simon i sur., 2007.	SAD	120	Poremećaji raspoloženja	Utvrđeno je da je komorbiditet anksioznih poremećaja (među kojima je i PTSP) kod osoba s primarnom dijagnozom bipolarnog poremećaja raspoloženja povezan s porastom učestalosti suicidalnih ideja i drugih suicidalnih ponašanja.
Strauss i sur., 2006.	SAD	165	Psihotični poremećaji	Veća je suicidalnost kod veterana s primarnom dijagnozom shizofrenije i komorbiditetnim PTSP-om.
Tarrier i Picken, 2007.	UK	110	Psihotični poremećaji	Suicidalnost je veća kod osoba s PTSP-om kada imaju prvu psihotičnu epizodu.
Tarrier i Picken, 2011.	UK	110	Poremećaji vezani za zloupotrebu supstanci i psihotični poremećaji	Značajno je veća suicidalnost kod osoba kod kojih je uz primarnu dijagnozu shizofrenije prisutan komorbidni PTSP i poremećaj vezan za zloupotrebu supstanci.
Yen i sur., 2002.	SAD	621	Poremećaji ličnosti	Komorbiditet PTSP-a i poremećaja ličnosti snažnije je povezan sa suicidalnim pokušajima od bilo kojeg poremećaja što se javlja samostalno.
Yen i sur., 2003.	SAD	621	Poremećaji ličnosti	Značajna je povezanost između komorbiditeta PTSP-a i poremećaja ličnosti sa pokušajem suicida.
Zlotnik i sur., 2003.	SAD	186	Poremećaji ličnosti	Značajno je veća suicidalnost kod žena kod kojih se PTSP javlja uz njihovu primarnu dijagnozu graničnog poremećaja ličnosti.

Kritički osvrt na dosadašnja istraživanja o ulozi komorbiditetnih poremećaja u pojavi suicidalnosti kod osoba s PTSP-om

Rezultati dosadašnjih istraživanja koja su ispitivala povezanost suicidalnosti i PTSP-a, a koji se javlja u komorbiditetu s drugim psihijatrijskim poremećajem, uglavnom su nekonzistentni. Razlozi za to su višestruki. Kao osnovni metodološki problem u istraživanjima izvršenih suicida navodi se nedostupnost predmeta istraživanja, tj. osobe koja je suicid izvršila, te otuda potječu i njihova najznačajnija metodološka ograničenja. U vezi s tim, Portzky, Audenaert i Van Heeringen (2005) postavljaju dva bitna problemska pitanja, a to su: predviđaju li podaci dobijeni na uzorku pojedinaca koji su pokušali suicid obilježja onih koji zaista izvrše suicid, te jesu li su rezultati istraživanja dobijeni metodom psihološke autopsije relevantni i validni za zaključivanje o istinskoj prirodi i etiologiji suicidalnosti osobe koja je izvršila suicid?

Pregledom dostupne literature utvrđuje se da je značajno veći broj istraživanja koja dovode u vezu komorbiditet PTSP-a i nekog drugog psihijatrijskog poremećaja sa suicidalnim idejama i suicidalnim pokušajima u odnosu na istraživanja koja ih dovode u vezu sa izvršenim suicidima. Iako su mnogi autori mišljenja da je upravo pokušaj suicida ključni rizični faktor za izvršenje suicida (Borges i sur., 2006; 2008; Giegling i sur., 2009; Sareen i sur., 2005), još uvijek nisu u potpunosti razjašnjeni mehanizmi djelovanja koji jednu suicidalnu osobu vode od pokušaja suicida do izvršenog suicida, a drugu od pokušaja suicida ipak usmjeravaju natrag prema životu. U prilog ovom govori upozorenje pojedinih autora da su suicidalne ideje i suicidalni pokušaji, s jedne strane, i izvršeni suicidi, s druge strane, zapravo dva sasvim različita fenomena koja je vrlo teško upoređivati (Beautrais, 2001).

Nadalje, kako se uglavnom radi o korelacijskim istraživanjima, jedno od njihovih bitnih metodoloških ograničenja jeste nemogućnost utvrđivanja uzročno-posljedičnih odnosa među ispitivanim varijablama.

Pojedina istraživanja su obuhvatila uzorke isključivo jednog spola, a u nekim istraživanjima nije izjednačen broj muških i ženskih učesnika, što je moglo utjecati na njihove krajnje zaključke. Osim toga, ograničenja nalazimo i u činjenici da je najveći broj ovih istraživanja obuhvatao uzorke iz američke populacije, što također utječe na smanjivanje mogućnosti generalizacije navedenih rezultata na drugačije kulturološke kontekste.

Upitna je mogućnost poređenja rezultata istraživanja i generalizacije donesenih zaključaka koja su dovodila u vezu suicidalnost i PTSP, i to onaj uzrokovan različitim vrstama traumatskih iskustava, a javlja se u komorbiditetu s drugim psihijatrijskim poremećajima. U vezi s tim, značajno je spomenuti i činjenicu da uzorak najvećeg broj istraživanja čine veterani rata. Čak se može postaviti i

pitanje – da li se mogu uspoređivati rezultati istraživanja koja su provedena na vijetnamskim veteranima, veteranima koji su bili na ratištu u Iraku i Afganistanu te bosanskohercegovačkim veteranima?

Nekonzistentnost u rezultatima dosadašnjih istraživanja, koja općenito dovede u vezu suicidalnost i PTSP, dijelom proizlazi i iz primjene različitih metodoloških postupaka, mjernih instrumenata te dijagnostičkih kriterija od kojih polaze (DSM III, DSM IV, MKB-10). Bitno ograničenje nalazi se i u istraživanjima koja primjenjuju isključivo skale samoprocjene, pri čemu pojedinac koji se zaista namjerava ubiti ima mogućnost da iskrivljuje odgovore i predstavlja se u socijalno poželjnijem svjetlu kako stručnjaci za mentalno zdravlje ne bi osujetili njegov suicidalni plan i spriječili ga u suicidalnoj namjeri. Upravo na ovo upozoravaju autori Simon i Gutheil (2002), koji naglašavaju da osobe koje su u visokom suicidalnom riziku često poriču suicidalne ideje, namjere i planove.

Zaključak

Na temelju pregleda rezultata dosadašnjih istraživanja, koja su bila usmjerena na istraživanje utjecaja komorbiditeta PTSP-a i drugih poremećaja s OS I i OS II (DSM IV) na suicidalnost, zaključuje se da je povezanost PTSP-a i suicidalnosti relevantnija i vjerovatnija u komorbidnim stanjima. Komorbiditet depresije i PTSP-a pokazao se najboljim prediktorom suicidalnosti kod osoba s PTSP-om. Nadalje, za pojavu i porast suicidalnosti značajno je istovremeno prisustvo i interakcija poremećaja vezanih za zloupotrebu psihoaktivnih sredstava i PTSP-a. Od psihotičnih poremećaja, najčešće dovođena u vezu s PTSP-om i suicidalnošću je shizofrenija, za koju je utvrđeno da značajno povećava suicidalni rizik kod osoba s PTSP-om, i to posebno ako je u komorbiditetu sa poremećajima vezanim za zloupotrebu psihoaktivnih supstanci. Također, pokazana je značajna povezanost suicidalnosti i PTSP-a koji je u komorbiditetu s poremećajem ličnosti. Ovakva povezanost je snažnija u komorbiditetu PTSP-a i graničnog poremećaja ličnosti.

Ovo je jedan od rijetkih preglednih radova koji je ponudio spoznaje proistekle iz rezultata recentnih dosadašnjih istraživanja, a koja su direktno dovođila u vezu suicidalnost i komorbiditet PTSP-a s drugim psihičkim poremećajima. Iako su rezultati istraživanja o povezanosti suicidalnosti i PTSP-a nekonzistentni, u ovom užem području istraživanja, u kojem se suicidalnost dovođi u vezu s komorbiditetom PTSP-a i drugih psihičkih poremećaja, primjetno je da postoji značajno više slaganja u pogledu njihove značajne povezanosti. Opisane spoznaje omogućuju bolje razumijevanje uloge navedenog komorbiditeta u pojavi suicidalnosti, a iz čega proizlaze i prijedlozi za planiranje i provođenje potencijalno efikasnijih kliničkih intervencija u radu s osobama koje imaju dijagnosticiran PTSP.

Također, na temelju ovih podataka, dolazimo do spoznaje značaja detaljne procjene i dijagnosticiranja PTSP-a kod, naprimjer, psihotičnih poremećaja. Zbog primarno upadljivih psihotičnih simptoma može se dogoditi da se “previde” simptomi PTSP-a, a samim tim i da se “previdi” potencijalno povišen suicidalni rizik kod ovih osoba, koji se u tom slučaju može javiti i kada se reduciraju psihotični simptomi. Također, vrlo je bitna spoznaja da liječenje poremećaja vezanih za zloupotrebu supstanci može značajno sniziti suicidalni rizik kod osoba s PTSP-om. Ovo upućuje na značaj provođenja grupnih psihoedukacija o prirodi simptomatike PTSP-a, destruktivnoj potrebi da se simptomi prikriju, “zamaskiraju”, “liječće” alkoholom i drogama, zatim potrebi za educiranjem o načinima otkrivanja simptoma poremećaja vezanih za zloupotrebu supstanci. Nakon dijagnosticiranja poremećaja vezanih za zloupotrebu supstanci neophodno je upućivanje osoba s PTSP-om na detoksikaciju i eventualno usmjeravanje na druge oblike pomoći.

Cilj tretmana akutno suicidalnih osoba s PTSP-om prvenstveno bi se trebao ogledati u brzom stabilizaciji (krizna intervencija) i reduciranju suicidalnog rizika. Međutim, osim akutnog suicidalnog rizika, bitno je da se ne previdi i zanemari mogućnost perzistirajućeg suicidalnog rizika i kada se ublaže i reduciraju akutne suicidalne ideje ili drugo suicidalno ponašanje. U vezi s tim, kod osoba s PTSP-om neophodno je identificirati i procijeniti ravnotežu između rizičnih i zaštitnih faktora suicidalnosti kako bi se odredila njihova potencijalna vulnerabilnost za perzistirajući suicidalni rizik. Iz toga proizlazi i potreba da se stručnjaci iz oblasti mentalnog zdravlja (klinički psiholozi, psihijatri, psihoterapeuti) educiraju o načinima savladavanja suicidalnih kriza kod osoba s PTSP-om, i to ne samo kod akutnog, već i kod hroničnog suicidalnog rizika. Nadalje, u tretmanu se značajno usmjeriti na jačanje njihovih postojećih zaštitnih faktora i poticanje razvoja novih resursa, i to pogotovo putem programa socijalnog uključivanja i osnaživanja njihove socijalne mreže. U skladu s tim, kada se u aktualnoj kliničkoj slici detektira povišen suicidalni rizik, neophodno bi bilo provođenje psihoedukacije za članove porodice osoba s PTSP-om, koji imaju značajnu ulogu u njihovom ponovnom nalaženju razloga za život. Cilj je i da porodica nakon ovakvih psihoedukacija bude u stanju prepoznati tipične i upozoravajuće znakove koji bi mogli upućivati na suicidalnost, te, u skladu s tim, pravovremeno i adekvatno reagirati na takvu pojavu.

Kliničko iskustvo naših stručnjaka iz oblasti mentalnog zdravlja svjedoči pojavi da osobe s PTSP-om (ali i s drugim psihijatrijskim dijagnozama) ponekad zbog izuzetno niskih socioekonomskih uvjeta života svjesnom namjerom nastoje da “obmanu” stručnjake iz oblasti mentalnog zdravlja, te prenaplašavaju i “lažiraju” svoju suicidalnost u nastojanju rješavanja egzistencijalnih pitanja i/ili ostvarivanja određenih socijalnih prava. Međutim, poseban oprez i pažnju kliničara zahtijeva i rad s osobama koje iz bilo kojeg razloga simuliraju suicidalnost. Neadekvatan odgovor stručnjaka na jedan takav apel za pomoć može doprinijeti povišenom suicidalnom riziku, a kod prenaplašeno ranjivih osoba može biti i značajan okidač za pojavu suicidalnosti.

Nadalje, sama specifičnost odnosa koju nalazimo između suicidalnosti i PTSP-a u komorbiditetu s drugim psihičkim poremećajima možda se može objasniti i različitim etiološkim modelima koji su u njihovoj podlozi. Kako bismo navedeni komorbiditet mogli shvatiti kao rizični faktor za pojavu i porast suicidalnosti, potrebno je voditi računa o njihovim kompleksnim interakcijama, ali je potrebno i nova istraživanja usmjeravati ka ispitivanju njihovog odnosa sa drugim individualnim karakteristikama osoba s PTSP-om. U cilju prevladavanja ograničenja dosadašnjih istraživanja, preporučuje se prvenstveno provođenje longitudinalnih istraživanja, uz korištenje visoko pouzdanih i valjanih psiholoških mjernih instrumenata koji bi omogućili kompletnu procjenu aktualne kliničke slike osobe s PTSP-om, i to s posebnim fokusom na kritične tačke u kojima se njezina učestalost i intenzitet može mijenjati od suicidalnih ideja, suicidalnih pokušaja i, na kraju, izvršenja suicida. Upravo iz tih razloga neophodno je da se na kliničku procjenu suicidalnosti gleda kao na proces, a ne kao na jednu izoliranu aktivnost. Opravdano je pretpostaviti da bi upravo zauzimanje ovakvog pristupa u budućim istraživanjima moglo doprinijeti razumijevanju u kojem dijelu i koji simptomi komorbiditetnih poremećaja, što se javljaju u interakciji s PTSP-om, imaju ulogu značajnog i specifičnog rizičnog faktora koji osobu dovedu do okončanja života svjesnom namjerom, a u kojem predstavljaju samo jedan od vulnerabilnih faktora za suicidalnost.

Literatura

- Angst, J., Angst, F., Gerber-Werder, R., Gamma, A. (2005). Suicide in 406 mood-disorder patients with and without long-term medication: a 40 to 44 years' follow up. *Archives of Suicide Research*, 9, 279–300.
- Američka psihijatrijska udruga (2003). Practice guideline for the assessment and treatment of patients with suicidal behaviors. *American Journal of Psychiatry*.
- Američka psihijatrijska udruga (1996). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje* (četvrto izdanje). Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Aziraj-Smajić, V. (2013a). *Obilježja ličnosti s obzirom na status suicidalnosti kod osoba s PTSP-om*. Neobjavljena doktorska disertacija. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Aziraj-Smajić, V. (2013b). *Pregled istraživanja sklonosti samoubojstvu u osoba s PTSP-om*. Neobjavljeni specijalistički rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Beautrais, A. L. (2002). Gender issues in youth suicidal behaviour. *Emergence Medicine*, 14, 35–42.
- Begić, D. (2010). Posttraumatski stresni poremećaj. U: Begić, D. (ur.), *Suvremeno liječenje anksioznih poremećaja*. (str. 49–56). Zagreb: Medicinska naklada.
- Begić, D. (2011). Anksiozni poremećaji, poremećaji vezani uz stres, disocijativni i somatoformni poremećaji. U: Begić, D. (ur.), *Psihopatologija*. (str. 391–397). Zagreb: Medicinska Naklada.
- Begić, D. i Jokić-Begić, N. (2007). Heterogeneity of Posttraumatic Stress Disorder Symptoms in Croatian War Veterans: Retrospective Study. *Croatian Medical Journal*, 48, 133–139.
- Bolton, C., Gooding, P., Kapur, N., Barrowclough, C. i Tarrrier, N. (2007). Developing psychological perspectives of suicidal behaviour and risk in people with a diagnosis of schizophrenia: We know they kill themselves but do we understand why? *Clinical Psychology Review*, 27, 511–536.
- Brown, T. A., Campbell, L. A., Lehman, C. J., Grisham, J. R. i Mancill, R. B. (2001). Current and lifetime comorbidity of the DSM IV anxiety and mood disorders in a large clinical sample. *Journal of Abnormal Psychology*, 110, 585–599.
- Cacciola, J. S., Koppenhaver, J. M., Alterman, A. I. i McKay, J. R. (2009). Posttraumatic stress disorder and other psychopathology in substance abusing patients. *Drug and Alcohol Dependence*, 101, 27–33.
- Campbell, D. G., Felker, B. L., Liu, C. F., Yano, E. M., Kirchner, J. E., Chan, D., Rubenstein, L. V. i Chaney, E. F. (2007). Prevalence of depression – PTSD comorbidity: implications for clinical practice guidelines and primary care-based interventions. *Journal of General Internal Medicine*, 22, 711–718.

- Cavanagh, J., Carson, A., Sharpe, M. i Lawrie, S. (2003). Psychological autopsy studies of suicide: a systematic review. *Psychological Medicine*, 33, 395–405.
- Conner, K. R. i Dubrestein, P. R. (2004). Predisposing and precipitating factors for suicide among alcoholics: empirical review and conceptual integration. *Alcohol Clinical Experimental Research*, 28, 6–17.
- Darke, S., Ross, J., Lynskey, M. i Teesson M. (2004). Attempted suicide among entrants to three treatment modalities for heroin dependence in the Australian Treatment Outcome Study (ATOS). *Drug and Alcohol Dependence*, 73, 1–10.
- Davison, J. R., Hughes, D., Blazer, D. G. i George, L. K. (1991). Posttraumatic stress disorder in the community: an epidemiological study. *Psychol Medicine*, 21, 713–721.
- Desai, R. A., Dausey, D. J. i Rosenheck, R. A. (2005). Mental health service delivery and suicide risk: the role of individual patient and facility factors. *American Journal of Psychiatry*, 162, 311–318.
- Eggleston, M. A., Calhoun, P. S., Svikis, D. S., Tuten, M., Chisolm, M. S. i Jones, H. E. (2009). Suicidality, aggression, and other treatment considerations among pregnant, substance dependent women with posttraumatic stress disorder. *Comprehensive Psychiatry*, 50, 415–423.
- Gradus, J. L., Qin, P., Lincoln, A. K., Miler, M., Lawler, E., Sorenson, H. T. i Lash, H. T. (2010). Posttraumatic Stress Disorder and Completed Suicide. *American Journal of Epidemiology*, 171, 721–727.
- Guerra, V. S. i Calhoun, P. (2011). Examining the relation between posttraumatic stress disorder and suicidal ideation in an OEF/OIF veteran sample. *Journal of Anxiety Disorder*, 25, 12–18.
- Harned, M. S., Najavits, L. M. i Weiss, R. D. (2006). Self-Harm and Suicidal Behavior in Women with Comorbid PTSD and Substance Dependence. *The American Journal of Addictions*, 15, 392–395.
- Harned, M. S., Rizvi, S. L. i Linehan, M. M. (2010). Impact of Co-Occurring Posttraumatic Stress Disorder on Suicidal Women With Borderline Personality Disorder. *American Journal of Psychiatry*, 167, 1210–1217.
- Hawton, K. i van Heeringen, K. (2009). Suicide. *Lancet* 373, 1372–1381.
- Hawton, K., Sutton, L., Haw, C., Sinclair, J. i Deeks, J. (2005). Schizophrenia and suicide: systematic review of risk factors. *The British Journal of Psychiatry*, 187, 9–20.
- Hawton, K., Sutton, L., Haw, C., Sinclair, J., Harriss, L. (2005). Suicide and attempted suicide in bipolar disorder: a systematic review of risk factors. *Journal of Clinical Psychiatry*, 66, 693–704.
- Jacobsen, L. K., Southwick, S. M. i Kosten, T. R. (2001). Substance Use Disorder in Patients With Posttraumatic Stress Disorder: A Review of the Literature. *American Journal of Psychiatry*, 158, 1184–1190.

- Jakupcak, M., Cook, J., Imel, Z., Fontana, A., Rosenheck, R., McFall, M. (2009). Posttraumatic stress disorder as a risk factor for suicidal ideation in Iraq and Afghanistan War veterans. *Journal of Trauma Stress*, 22.
- Joiner, T. E. (2005). U: Joiner, T. E. What we know and don't know about suicide. *Why people die by suicide* (str. 16–46) Harvard University Press.
- Joiner, T. E. J., Brown, J. S. i Wingate, L. R. (2005). The psychology and neurobiology of suicidal behavior. *Annual Review of Psychology*, 56, 287–314.
- Jokić-Begić, N. (2005). Odnos inteligencije i intenziteta posttraumatskog stresnog poremećaja: retrospektivna studija na hrvatskim ratnim veteranima. *Socijalna psihijatrija*, 33, 173–182.
- Kang, K. K. i Bullman, T. A. (2008). Risk of Suicide Among US Veterans After Returning From the Iraq or Afghanistan War Zones. *Journal of the American Medical Association*, 300, 653.
- Kaplan, M. S., Huguet, N., Farland, B. B. i Nevsom, J. T. (2007). Suicide among male veterans: a prospective population-based study. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 61, 619–624.
- Kessler, R. C., Chiu, W. T., Demler, O. i Walters, E. E. (2005). Prevalence, severity, and comorbidity of 12-month DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of General Psychiatry*, 62, 617–627.
- Kessler, R. C., Berglund, P., Demler, O., Jin, R., Merikangas, K. R., Walters, E. E. (2005). Lifetime prevalence and age of onset distributions of DSM IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of General Psychiatry*, 62, 593–602.
- Lemaire, C. M. i Graham, D. P. (2011). Factors associated with suicidal ideation in OEF/OIF veterans. *Journal of Affective Disorders*, 130, 231–238.
- Leiner, A. S., Comptom, M. T., Houry, D., Kaslow, N. J. (2008). Intimate partner violence, psychological distress, and suicidality: a path model using data from African American women seeking care in an urban emergency department. *Journal of Family Violence*, 23, 473–481.
- Maloney, E., Degenhardt, L., Darke, S., Mattick, R. P. i Nelson, E. (2007). Suicidal behaviour and associated risk factors among opioid-dependent individuals: a case control study. *Addiction*, 102, 1933–1941.
- Mann, J. J., Waternaux, C., Haas, G. L. i Malone, K. M. (1999). Toward a clinical model of suicidal behavior in psychiatric patients. *American Journal of Psychiatry*, 156(2), 181–189.
- Marčinko, D. i suradnici (2011). Psihijatrijski poremećaji i suicidalnost. U: Marčinko, D. (ur.), *Suicidologija*. (str. 82–128). Zagreb: Medicinska naklada.
- Marshall, R. D., Olfson, M., Hellman, F., Blanco, C., Guardino, M. i Struening, E. L. (2001). Comorbidity, impairment, and suicidality in subthreshold PTSD. *American Journal of Psychiatry*, 158, 1467–1473.

- Monnin, J., Thiemarda, E., Vandela, P., Nicoliera, M., Tioa, G., Courtet, P., Bellivier, P., Sechtera, D. i Haffena, E. (2012). Sociodemographic and psychopathological risk factors in repeated suicide attempts: Gender differences in a prospective study. *Journal of Affective Disorders*, 136, 35–43.
- Moylan, P. L., Jones, H. E., Haugh, N. A., Kissin, W. B., Svikis, D. C. (2001). Clinical and psychosocial characteristics of substance-dependent pregnant women with and without PTSD. *Addictive Behaviors*, 26, 469–474.
- Mueser, K. T., Rosenberg, S. D., Jankowski, M. K., Hamblen, J. i Descamps, M. (2004). A cognitive-behavioural treatment program for posttraumatic stress disorder in persons with severe mental illness. *American Journal of Psychiatric Rehabilitation*, 7, 107–146.
- Nakagawa, A., Grunebaum, M. F., Sullivan, G. M., Currier, D., Ellis, S. P., Burke, A. K., Brent, D. A. i sur. (2008). Comorbid anxiety in bipolar disorder: does it have an independent effect on suicidality? *Bipolar Disorder*, 10, 530–538.
- Nelson, C., Cyra, K. S., Corbett, B., Hurley, E., Gifford, S., Elhaid, J. D. i Richardson, J. D. (2011). Predictors of posttraumatic stress disorder, depression, and suicidal ideation among Canadian Forces personnel in a National Canadian Military Health Survey. *Journal of Psychiatric Research*, 45, 1483–1488.
- Nepon, J., Belik, S. L., Bolton, J., Sareen, J. (2010). The Relationship Between Anxiety Disorders and Suicide Attempts: Findings from the National Epidemiological Survey on Alcohol and Related Conditions. *Depression and Anxiety*, 27, 791–798.
- Oquendo, M. A., Friend, J. M., Halberstam, B., Brodsky, B. S., Burke, A. K., Grunebaum, M. F., Malone, K. M., Mann, J. J. (2003). Association of comorbid posttraumatic stress disorder and major depression with greater risk for suicidal behavior. *American Journal of Psychiatry*, 160(3), 580–582.
- Oquendo, M., Brent, D. A., Birmaher, B., Geenhill, L., Kolko, D., Stanley, B., Zelazny, J. i sur. (2005). Posttraumatic stress disorder comorbid with major depression: factors mediating the association with suicidal behavior. *American Journal of Psychiatry*, 162, 560–566.
- Palmer, B. A., Prankratz, V. S., Bostwick, J. M. (2005). The lifetime risk of suicide in schizophrenia: a reexamination. *Archives General Psychiatry*, 62, 247–253.
- Panagioti, M., Gooding, P. A. i Tarrrier, N. (2012). A meta-analysis of the association between posttraumatic stress disorder and suicidality: the role of comorbid depression. *Comprehensive Psychiatry*.
- Pfeiffer, P. N., Ganoczy, D., Ilgen, M., Zivin, K. i Valenstein, M. (2009). Comorbid anxiety as a suicide risk factor among depressed veterans. *Depression and Anxiety*, 26, 752–757.

- Picken, A. (2009). *An examination of suicidal ideation, plans and behaviour in individuals with a schizophrenia diagnosis and co-morbid PTSD*. University of Manchester, UK.
- Picken, A. i Tarrier, N. (2011). Trauma and Co-morbid Posttraumatic stress disorder in individuals with schizophrenia and substance abuse. *Comprehensive Psychiatry*, 52, 490–497.
- Pietrzak, R. H., Russo, A. R., Ling, Q. i Southwick, S. M. (2011). Suicidal ideation in treatmentseeking Veterans of Operations Enduring Freedom and Iraqi Freedom: The role of coping strategies, resilience, and social support. *Journal of Psychiatric Research*, 45, 720–726.
- Pietrzak, R. H., Goldstein, M. B., Malley, J. C., Rivers, A. J., Johnson, D. C., Southwick, S. M. (2010). Risk and protective factors associated with suicidal ideation in veterans of Operations Enduring Freedom and Iraqi Freedom. *Journal of Affective Disorder*, 123, 102–107.
- Pinikahana, J., Happell, B. i Keks, N. A. (2003). Suicide and schizophrenia: A review of literature for the decade (1990–1999) and implication for mental health nursing. *Issues in Mental Health Nursing*, 24, 27–43.
- Price, R. K., Risk, N. K., Haden, A. K., Lewis, C. E. i Spitznagel, E. L. (2004). Post-traumatic stress disorder, drug dependence and suicidality among male Vietnam veterans with a history of heavy drug use. *Drug and Alcohol Dependence*, 76, 31–43.
- Resnik, (2002). Recognizing that the suicidal patient views you as an adversary. *Current Psychiatry*, 1, 8.
- Rihmer, Z. (2007). Suicide risk in mood disorders. *Current Opinion Psychiatry*, 20, 17–22.
- Sareen, J., Cox, B. J., Stein, M. B., Afifi, T. O., Fleet, C. i Asmundson, G. J. G. (2007). Physical and mental comorbidity, disability, and suicidal behavior associated with posttraumatic stress disorder in a large community sample. *Psychosomatic Medicine*, 69, 242–248.
- Sareen, J., Houlahan, T., Cox, B. J. i Asmundson, G. J. G. (2005). Anxiety Disorders Associated With Suicidal Ideation and Suicide Attempts in the National Comorbidity Survey. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 193, 450–454.
- Sareen, J., Cox, B. J., Afifi, T. O., De Graaf, R., Asmundson, G. J. G., Ten Have, M., Seedat, S., Stein, D. J. i Carey, P. D. (2005). Post-Traumatic stress disorder in Women. *CNS Drugs*, 19, 411–427.
- Sher, L., Stanley, B. H., Posner, K., Arent, M., Grunebaum, M. F., Neria, Y., Mann, J. J. i Oquendo, M. A. (2012). Decreased suicidal ideation in depressed patients with or without comorbid posttraumatic stress disorder treated with

- selective serotonin reuptake inhibitors: An open study. *Psychiatry Research*, 196, 261–266.
- Sher, L., Braquehais, M. D. i Casas, M. (2012). Posttraumatic stress disorder, depression and suicide in veterans. *Cleveland Clinic Journal of Medicine*, 76, 92–97.
- Sher, L. (2010). Neurobiology of suicidal behavior in posttraumatic stress disorder. *Expert Reviews Neurotherapy*, 10, 1233 – 1235.
- Sher, L. (2009). A model of suicidal behavior in war veterans with posttraumatic mood disorder. *Medical Hypotheses*, 73, 215–219.
- Sher, L. (2009). Suicide in war veterans: the role of comorbidity of PTSD and depression. *Expert Review of Neurotherapeutics*, 9, 921–923.
- Sher, L. (2008). The concept of post-traumatic mood disorder and its implications for adolescent suicidal behavior. *Minerva Pediatrica*, 60, 1393–1399.
- Sher, L. (2005). The concept of posttraumatic mood disorder. *Medical Hypotheses*, 65, 205–210.
- Siris, S. G. (2001). Suicide and schizophrenia. *Journal of Psychopharmacology*, 15, 127–135.
- Simon, N. M., Zalta, A. K., Otto, M. W., Ostacher, M. J., Fischmann, D., Chow, C. W., Thompson, E. H. i sur. (2007). The association of comorbid anxiety disorders with suicide attempts and suicidal ideation in outpatients with bipolar disorder. *Journal of Psychiatric Research*, 41, 255–264.
- Simon, R., Gutheil, T. (2009). Sudden Improvement Among High Risk Suicidal Patients: Should It Be Trusted? *Psychiatric Service*, 60(3), 387–389.
- Strauss, J. L., Calhoun, P. S., Marx, C. E., Stechuchak, K. M., Odone, E. Z., Swartz, M. S. i Butterfield, M. I. (2006). Comorbid posttraumatic stress disorder is associated with suicidality in male veterans with schizophrenia or shizoffective disorder. *Schizophrenia Research*, 84, 165–169.
- Tarrier, N., Khan, S., Cater, J. i Picken, A. (2007). The subjective consequences of suffering a first episode psychosis: trauma and suicide behaviour. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 42, 29–35.
- Tarrier, N. i Gregg, L. (2004). Suicide risk in civilian PTSD patients. Predictors of suicide ideation, planning and attempts. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 39, 655–661.
- Tarrier, N. i Picken, A. (2011). Co-morbid PTSD and suicidality in individuals with schizophrenia and substance and alcohol abuse. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46, 1079–1086.
- Tondo, L., Hennen, J. i Baldessarini, R. (2003). Suicidal behavior in bipolar disorder: risk and prevention. *CNS Drugs*, 17, 491–511.

- Zivin, K., Kim, H. M., McCarthy, Austin, K. L., Hoggat, Walters, K. J. i Valenstein, H. (2007). Suicide Mortality Among Individuals Receiving Treatment for Depression in the Veterans Affairs Health System: Associations with Patient and Treatment Setting Characteristics. *American Journal of Public Health, 97*, 12.
- Zlotnick, C., Johnson, D. M., Yen, S., Battle, C. L., Sanislow, C. A., Skodol, A. E., Grilo, C. M., McGlashan, T. H., Gunderson, J. H., Bender, D. S., Zanarini, M. C. i Shea, M. T. (2003). Clinical features and impairment in women with Borderline Personality Disorder (BPD) with Posttraumatic Stress Disorder (PTSD), BPD without PTSD, and other personality disorders with PTSD. *The Journal of Nervous and Mental Disease, 191*, 706–713.
- Yen, S., Shea, M. T., Sanislow, C. A., Grilo, C. M., Skodol, A. E., Gunderson, J. G. et al. (2004). Borderline personality disorder criteria associated with prospectively observed suicidal behavior. *American Journal of Psychiatry, 161*(7), 1296–1298.
- Yen, S., Shea, M. T., Battle, C. L., Johnson, D. M., Zlotnick, C., Dolan-Sewell, R., Skodol, A. E., Grilo, C. M., Gunderson, J. G., Sanislow, C. A., Zanarini, M. C., Bender, D. S., Rettew, J. B., McGlashan, T. H. (2002). Traumatic exposure and posttraumatic stress disorder in borderline, schizotypal, avoidant, and obsessive-compulsive personality disorders: findings from the Collaborative Longitudinal Personality Disorders Study. *The Journal of Nervous and Mental Disorder, 190*, 510–518.
- World Health Organization. (2009). *The project of Suicide prevention (SUPRE)*. Geneva: World Health Organization.

SUICIDALITY AND PTSD: AN OVERVIEW OF THE PREVIOUS COGNITION ABOUT THE ROLE OF COMORBID MENTAL DISORDER

Abstract

The purpose of this article is to give a comprehensive overview of the role of comorbidity in suicide risk among people with PTSD. Based on recent studies, there is strong evidence about the cohesion between suicidality and PTSD, especially when there is comorbidity with another psychological disease inherent. Comorbidity with Disruptive Mood Dysregulation is found to be the most significant predictor of suicidality among people with PTSD. The risk of suicidality is also increased with comorbidity with Substance Related and Addictive disorders. Also, it is found that comorbidity with Addictive and Psychotic disorders, mostly disorders from the schizophrenia spectrum, significantly increase suicide risk among people with PTSD. Further, it is found that comorbidity with Borderline Personality Disorder is strongest among comorbidity with Personality disorders in predicting suicide risk among people with PTSD. The clinical implications of this article are relevant to the possibility of practical use of scientifically based research results, and their use in clinical practice with the goal of improving the psychological evaluation of suicidality.

Keywords: *suicidality, PTSD, comorbidity*

Velimir B. Popović, Marijana Popović, Haris Bilalović

GRAĐENJE POST-POSTMODERNOG SUBJEKTA

Sažetak

Predstava čoveka kao psihološkog subjekta – delatnog, slobodnog, prokreativnog bića koje poseduje vlastitu duševnu unutrašnjost, autonomiju, lični identitet i samstvo – proizvod je moderne, no u epohi postmoderne ovo tradicionalno psihološko određenje čoveka i njegova samstva dovedeni su u pitanje, kritikovani ili osporeni. Brojni postmoderni mislioci u svojim radovima osporavaju psiholozima drage pojmove subjekta i samstva: neretko govore o ‘smrti subjekta’, ‘smrti autora’ ili smrti samstva / ega, ili o kraju ‘buržoaskih kategorija’ poput ega, identiteta ili subjekta, takođe o ‘izmeštanju ega’ ili ‘rastakanju ličnog identiteta’. Sve pobrojane postavke postmoderne misli – objedinjene oko nauma razgradnje kartezijanskog shvatanja ljudskog subjekta, kao intencionalne interiorizovane mentalne suštine – ostavljaju traga i na savremena psihološka učenja o subjektu i samstvu. Pri tome, psihologija nije pronašla valjane odgovore na upućene napade i osporavanja koja dolaze od strane postmodernih autora, a kojima su izložene njene teorije i, posredno, iz njih izvedene raznolike psihoterapije. Naš rad će predstavljati svojevrsni odgovor na postmodernistička shvatanja subjekta i identiteta. Ne osporavajući njihove kritike tradicionalnih učenja o ljudskom subjektu i njegovom identitetu, naš glavni argument je da postmodernistička odbacivanja tradicionalnog, kartezijanskog shvatanja subjekta ne vode nužno sveukupnom odustajanju od ideja o samstvu i subjektu. Mi smatramo da ima prostora za izgradnju post-postmodernog subjekta. U te svrhe, u radu ćemo ukazati na ulogu koju mogu igrati narativ i imaginacija, kroz narativni identitet i narativnu imaginaciju, u izgradnji subjekta / samstva.

Ključne reči: *subjekt, samstvo, narativni identitet, lični identitet, imaginacija, empatija*

Postmoderna se epoha obično određuje kao istorijska etapa u kojoj, po rečima italijanskog filozofa Džani Vattima (Vattimo, 1988), dominiraju “slabunjava mišljenje” i “slabunjava teologija”. Istovremeno, postmoderna misao, rukovodeći se kredom “drugačije nego razumno”, osporava osnovne postavke moderne: 1. postojanje transcendentnog subjekta kao nosioca i tvorca smisla i značenja; 2. postojanje velikih univerzalizujućih istorijskih narativa; 3. modernističko shvatanje istorije i Razuma i, naposljetku, 4. sumnju u svrsishodnost i delotvornost predstave i imaginacije. Brojni prvaci postmoderne misli, od F. Džejmisona, R. Barta i M. Fukoa do Ž. Lakana, Ž. Bataja ili J. Kristeve, dovode u pitanje postojanje subjekta i samstva, što je barem za nas psihoterapeute od ogromnog značaja i pred čime ne smemo zatvarati oči; štaviše, oni neretko govore o “smrti subjekta”, “smrti autora”, “izmeštanju ega”, “ukidanju buržujске ideje ega”, još i o smrti samstva / ega ili o “rastakanju ličnog identiteta”. Sve pobrojane postavke postmoderne misli, objedinjene oko nauma da se razgradi ili dekonstruiše kartezijansko shvatanje ljudskog subjekta kao intencionalne interiorizovane mentalne suštine, ostavljaju traga i na savremenim psihološkim učenjima o samstvu i subjektu. Tradicionalni psihološki opisi i određenja čovekovog samstva – u izrazima kao što su: suština, crte i atributi, materija i forma, samstvo, subjekt, ego, um, lični identitet – izloženi su kritici i osporeni u postmodernoј eri, a da, sa svoje strane, psihologija nije ponudila valjane odgovore na napade i osporavanja kojima su izložene njene teorije i, posredno, iz njih izvedene raznolike psihoterapijske prakse.

Ovaj rad, pisan iz ugla arhetipske psihologije, predstavlja svojevrsni odgovor de(kon)struktivnim postmodernističkim shvatanjima subjekta i identiteta. Ne osporavajući njihove kritike tradicionalnih učenja o ljudskom subjektu i njegovom identitetu, naš glavni argument je da postmodernistička odbacivanja tradicionalnog kartezijanskog shvatanja subjekta ne vode nužno sveukupnom odustajanju od ideja o samstvu i subjektu ili njihovom potpunom negiranju. Kratko rečeno, smatramo da ima prostora za izgradnju post-modernog subjekta. U te svrhe, u ovome ćemo radu ukazati na ulogu koju mogu igrati narativ, jezik, govor, diskurs i narativna imaginacija u tvorenju narativnog identiteta post-postmodernog subjekta. Kratko rečeno, naša istraživanja počivaju na pitanjima kostva a idu od pitanja štatstva; odnosno, zanima nas kako se samstvo ispoljava u narativnom diskursu, kroz otelovljenost, u svojim delanjima, u odnosima sa drugima i u transcendenciji.

Naš napor, sadržan u onome što želimo da podelimo sa vama, sastoji se u istraživanju procesa oblikovanja samstva koje se ostvaruje u psihoekonomiji diskursa. O diskursu kao psihoekonomiji govorimo zato što on podrazumeva psihološku proizvodnju i potrošnju, distribuciju i razmenu jezika i govora, ispoljavanje dinamike reči kao onoga što je izgovoreno i onoga što je u tekstu zapisano.

Slično Čarlsu Tejloru, koji za čoveka kaže da je “samotumačeća životinja” (Taylor, 1985), mi ćemo predložiti da ga možemo još shvatiti kao “pripovedajuću životinju”, kao subjekta koji postaje subjektom pripovedajući priče o vlastitom samstvu. Narativ uvek podrazumeva jednog pripovedača (naratora) i onoga kome se on obraća (to može biti neka druga, stvarna ili zamišljena, osoba, neki stvarni ili zamišljeni drugi, ali i on sam); ukoliko narativ ne pripoveda nekome neku priču, onda se i ne radi o narativu. Otuda smatramo da je ljudski subjekt homo narrans – pripovedač – koji nalazi sebe u arhetipskim pripovestima koje su već u prošlosti ispričane, ali koji, jednako, nastoji sebe, i nas, uključiti u kaže koje će biti ispričane u budućnosti. Pod arhetipskim pripovestima ovde ne mislimo na priče o ovim ili onim arhetipovima, već na tri međusobno povezane radnje: arhetipsko se, kao prvo, ogleda u načinu na koji se pripovesti kroz narativni diskurs strukturiraju i, drugo, arhetipsko se očitava u recepciji ispričanih priča (Popović & Popović, 2014). Ono što strukturira pripovedanje istovremeno ustrojava i načine na koje ćemo shvatiti određenu priču. Naše lične ili kolektivne pripovesti postaću arhetipskim tek pošto ih čujemo ili pročitatmo i kada izvrše određeni uticaj na nas. Naposljetku, treće se ogleda u tome što ljudsko samosaznanje nije nužno i prevashodno neposredno već posredno – posredovano znacima, simbolima, delanjima kulture i u kulturi kao i u sedimentiranim (arhetipskim) pričama koje “krase” određenu kulturu, epohu, ideologiju, religiju i sl. Priče koje pričam o sebi, ma koliko mi se činile osobenim, novim i neponovljivim, u stvari su već jednom ispričane priče. To su priče koje imaju svoju vlastitu istoriju nezavisnu od mene. U tom smislu, samosaznanje nije nešto neposredno dato, već nešto što se posredno daje kroz predstave “drugih” i u predstavama “drugih”. Zato možemo reći da je najkraći put do samoga sebe kroz predstave drugih. Mark Džonson će o ulozi narativa u konstituisanju subjekta reći sledeće:

Ima različitih vrsta narativnih struktura koje igraju ulogu u tome kako ćemo razumeti akcije, proceniti moralni karakter, ili kako ćemo projektovati moguća rešenja za moralno problematične situacije. Narativ nije, isključivo, oruđe objašnjenja, već konstitutivni činilac toga kako doživljavamo stvari.

(Johnson, 1993, str. 11)

Biti subjektom ili samstvom znači snabdeti sebe sama pričama o sebi samome, isplesti i ispričati narativ vlastitog života. Donald Polkinghorn određuje narativ kao “oblik ‘tvorenja značenja’”, odnosno kao građenje onoga što organizuje ljudsko iskustvo u smislaone epizode i što funkcioniše poput “sočiva kroz koja se naizgled nezavisni i odvojeni elementi iskustva vide kao uzajamno povezani delovi iste celine” (Polkinghorne, 1988, str. 36).

Čovek postoji kao temporalizovano biće, kao subjekt u vremenu. U vremenu koje je pretočeno u narativizovano vreme. Pripovest o subjektu je narativizova-

na pripovest, priča koja se razvija u vremenu, u kojoj je prošlost tekst, zapis o zbivanjima i doživljajima koja su otvorena za nova tumačenja i horizonte novih značenja. Isto je sa budućnošću; ona je budućnost narativnog vremena koja gradi subjekta kao jednu mogućnost. Kao mogućeg subjekta. Subjekt koji nema čega da se seti ili šta da pamti, i ničega čemu će se nadati ili što će želeti, jeste subjekt čiji je identitet fragmentisan a razvoj osujećen ili sputan. Ukoliko “temporalnost” ne postane konstitutivni činilac onog dragocenog “ko” (kostva, whoness, engl.), bez koga nema ličnog identiteta i samstva (takozvanog ipse identiteta, po određenju P. Rikera), ishod koji čeka subjekta može biti sve samo ne ono što će mu doneti dobrobit. Ako nema temporalnosti, nema mogućnosti da ispričam svoj “lični mit” (K. G. Jung), da upredem niti svog života u koherentnu pripovest kojom ću graditi svoj narativni identitet. Pod narativnim identitetom samstva ovde mislimo na stepen do koga je, u narativnom smislu, samstvo u stanju da objedini svoja prethodna iskustva i svoje buduće projekte. Odnosno, pod narativnim identitetom mislimo na moć samstva da izatka pripovest o sebi samome. Samstvo izrasta iz samoga sebe, odnosno reč je o autopoetskom procesu samoizrastanja koje je posredovano pripovedanjem priča o samome sebi.

Da ne bismo pre naglasili značaj narativa i stekli pogrešan utisak o ulozi diskursa, ma kojeg diskursa, u građenju subjekta i njegova samstva ili, s druge strane, u obrazovanju nekog psihičkog poremećaja, stanja ili problema, moraćemo u grubim crtama oslikati njegov odnos prema narativu. U protivnom možemo zaključiti da je diskurs presudni uzročnik patologije ili isključivi izvor dobrobiti i razvoja ličnosti ili subjekta. Proces obrazovanja subjekta, ličnog identiteta i samstva sprovodi se kroz psihoekonomiju diskursa. Kažemo psihoekonomiju diskursa jer ona podrazumeva psihološko proizvođenje (duševnu kreaciju), konzumiranje, distribuiranje i razmenu jezika i govora, pri čemu svoju dinamiku ispoljava u obliku pisane reči ili reči koje su izgovorene. Subjekt koji govori jeste kazujući subjekt – homo narrans – onaj koji je uključen u obrazovanje značenja, u distribuciju i razmenu znakova koji su delovi invarijantne arhetipske matrice jezika. Opet, govor je stvaralački čin koji nosi lični pečat govornika kroz koga on, u psihološkom smislu, otkriva sebe i samo-konstituiše vlastito samstvo. Ali taj govor nije samonikao, već je izrastao na već izgovorenom jeziku, onom koji poseduje svoju formalnu arhetipsku strukturu, istoriju i tradiciju. U tom smislu, diskurs predstavlja “simbiotsko događanje” (Schrag, 1997, str. 16–17) uključivanja govora kao individualnog čina u jezik kao kolektivnu tvorevinu duše. Kada govorimo, mi to uvek činimo iz određenog jezika, to jest iz već postojećih konteksta ponuđenih značenja.

Diskurs kao “jezičko događanje” sačinjavaju četiri činioaca: 1. on se uvek, za razliku od jezika koji je atemporalan to jest izvan vremena, realizuje u vremenu i u prezentu, 2. dok u jeziku nema subjekta (u smislu da njemu nije svojstveno da postavi pitanje: “Ko sada govori?”), u diskursu kostvo (onaj koji govori) predstavlja subjekta govora, 3. diskurs uvek govori o nečemu, odnosno on je topos u kome se

jezičke figure i simboličke funkcije jezika aktualizuju, i 4. dok je jezik preduslov komunikacije, dotle je diskurs mesto u kome se ona aktualizuje. Diskurs je dijaloškog karaktera, još i topos u kome se sve poruke razmenjuju. U tom smislu, diskurs čini da se u njemu ne otkriva samo subjekt diskursa već i drugi – sabesednik kome se on kroz diskurs obraća (Ricoeur, 1991, str. 145–146).

Unutar psihoekonomije diskursa nastaje subjekt koji se tamo pojavljuje kao jedno “ko”, koje govori i sluša, piše i čita, diskutuje / “diskurzuje” (Schrag, 1997) u različitim situacijama, i sve to čini posredstvom raznolikih diskursa. U svakom obliku diskursa samstvo subjekta je na ovaj ili onaj način implicirano, i to “hermeneutičko samo-impliciranje” (Schrag, 1997, str. 17) jeste ono što se u diskursu javlja kao jedno “kostvo” koje stoji na raskrsnici jezika i govora, razumevajući i otkrivajući sebe kao samstvo koje je govorilo u prošlosti, koje sada govori i koje će i naknadno imati moći da govori. Ali da bi diskurs uistinu bio podloga iz koje će se razviti subjekat, s uobličnim samstvom, potrebno je još nešto. Nedostaje presudni činilac u građenju identiteta subjekta. Diskurs je u svojoj suštini sinhronijskog karaktera i, kao što smo napred napomenuli, uvek je izražen u prezentu (Ricoeur, 1990, str. 56 i 1991, 145). Ono što je presudno u građenju subjekta i njegovog identiteta jeste priča, kaža ili narativ. Narativ nadopunjuje kostvo diskursa dijahronijskim sadržajima, recimo mitovima, legendama, bajkama, epovima i inim velikim narativima (“grand narratives”). Sa svoje strane, narativ oprema diskurs onim nužnim kontekstom u kome su sadržane retoričke figure poput metafora i metonimija, bez kojih on ne bi bio u stanju da formira značenja ili da otkriva smisao. Odnosno, narativ dopunjuje diskurs, udahnjuje u njega život i sočnost time što ga oprema horizontima i perspektivama mogućih značenja. Narativ “smešta” diskurs u jedan kontinuirani kontekst u kome se susreću prošlost i budućnost, on je lokus u kome karakteri (likovi naracije) o kojima se u diskursu govori postoje kao temporalna bića koja su jednom nastala, koja sada postoje i koja će nastaviti svoj život u budućnosti. U tom smislu, narativ obezbeđuje punu egzistenciju subjekta kakvu ovaj ne može naći u diskursu. Da bi smo, kao što kaže Hana Arend, odgovorili na pitanje: “Ko sam ja?”, moramo biti u stanju da ispričamo priču o svom životu ili, kao što bi rekao K. G. Jung, moramo otkriti i ispričati svoj “lični mit”. Lični mit ili samokonstituišući narativ je iskazana priča koja govori o delanjima kostva. Otuda, Pol Riker zaključuje, identitet tog kostva mora biti narativni identitet (Ricoeur, 1990, III, str. 246). Narativni identitet je preduslov u građenju ličnog identiteta. Bez odgovarajućeg narativizujućeg arhetoposa diskursu pretila opasnost da postane apstraktan, sterilan, statičan, stereotipan i rastočen na nesabirljivo mnoštvo diskurzivnih činilaca. Dinamički pokretač diskursa je narativ, ali on igra još jednu, za sada poslednju, ulogu u psihoekonomiji diskursa – narativ traži da bude ispričan. Da bude ispričan nekome. Samome sebi ili drugome, svejedno. Ukoliko narativ nekome ne priča neku priču, onda i nije narativ; ukoliko diskurs nije namenjen nekome, onda nije diskurs.

Dakle, postati subjektom ili razviti se u samstvo moguće je ako je kostvo “smešteno” na raskrslu gde se ukrštaju putevi jezika i govora, narativa i diskursa, na raskršće gde se kostvo diskursa javlja u ruhu narativizujućeg subjekta, pripovedača koji otkriva sebe u pričama koje su već ispriповедane, i onim pripoveštima koje će se tek ispričati i u kojima će se tek tragati za sobom. U svakom slučaju, jedinstvo subjekta koje se postiže na raskrslu gde se ukrštaju putevi jezika, govora, narativa i diskursa jeste individualni kreativni čin, postignuće, samostvarenje i samokonstituisanje.

Ali, u isto vreme, izgradnja identiteta i samstva nisu isključivo sinhronijska postignuća već ona koja imaju svoju dijahronijsku dimenziju. Subjekt se pomalja na raskrslu, nastaje u okivirima graničnog arhetoposa Duše. Subjekt se ostvaruje i stiče svoj identitet tako što se kreće transverzalno – horizontalno i vertikalno, duž i popreko – kroz nebrojane jezičke i govorne igre, a da se pri tome ni sa jednom od njih ne poistovećuje. Ta transverzalna dinamika, koja vodi ka približavanju ali nikada podudaranju i poistovećivanju, određuje identitet, celovitost i postojanost samstva. A to jedinstvo – identitet i celovitost subjekta – konkretno se manifestuje u narativu, u pripovedanju priče od strane onog kostva diskursa koje upreda niti raznorodnih i promenljivih kaža u koherentnu celinu. Duša, sa svoje strane, jeste transverzalni dinamički pokretač i sasud (raskrslu) u kome nastaje subjekt.

Ono što predstavlja podlogu iz koje narativ crpi energiju neophodnu u izgradnji subjekta i samstva jesu dva, od filsofofa, a neretko i psihologa, skrajnuta i obezvređena oblika mentacije – pamćenje i imaginacija. Spomenuti oblici mentacije – pamćenje i imaginacija – su od suštinskog značaja u razvijanju doživljaja temporalnosti i svesti o vremenu, neophodnim činiocima u građenju identiteta i subjektivnosti. *Memoria* i *imaginatio* čine dijahronijsku dimenziju doživljaja temporalnosti – naš doživljaj menjanja, promena i razvoja odigrava se u vremenu, pri čemu su predstave pamćenja i imaginacije te koje obezbeđuju dijahronijski doživljaj protoka vremena. Psihičke predstave prethode vremenu, one tvore vreme, pomažu da se krećemo ka prošlosti i ka budućnosti. Duž dijahronijske dimenzije kretanje između prošlosti i budućnosti daje se posredstvom predstava – upamćenje predstave (predstave pamćenja) povraćaju iz sećanja uvek unazad-krećuću prošlost, dok nas odmaštane predstave (bolje je reći – maštajuće predstave) vode budućnosti. Dok se pamćenje bavi zbivanjima koja su već dovršena, ispunjena ili odigrana, dotle je imaginacija jedini oblik mentacije koji može da obezbedi budućnost. Ovde pod imaginacijom ne mislimo na piktoralnu sposobnost “stvaranja” ili reprezentovanja predstava na osnovu prethodno doživljenih čulnih utisaka, već, kako bi to rekao Pol Riker (Ricoeur, 1974, str. 110), na spremnost da dopustimo da novi svetovi uobličavaju naše vlastito samorazumevanje. Imaginacija je, u tom smislu, dimenzija jezika čija se moć očitava u tvorenju semantičkih novina, građenju novih značenja u jeziku. Imaginacija nas vodi ka onome što još nije, usmerava ka onome što može biti, ka onome naslućenom i anticipiranom. Prišećanje na prošla zbivanja čini da se ona ne rasprše i nestanu, s druge

strane, imaginacija anticipira budućnost, to jest projektuje budućnost kao jednu čistu mogućnost. Kretanje unazad (pamćenjem) i unapred (imaginacijom) nadopunjuje sinhronijsku dimenziju naše temporalnosti. Spomenuti oblici mentacije (pamćenje i imaginacija) kreativno menjaju sinhronijsku dimenziju, tvore svest o vremenu i omogućavaju razvoj identiteta i subjektivnosti. Zato će P. Riker reći da: “vreme postaje ljudsko do mere do koje može biti artikulirano nekim narativnim oblikom, a narativ ostvaruje svoj potpuni smisao onda kada postane uslov temporalne egzistencije” (Ricoeur, 1990, I, str. 52).

Ali, imaginacija igra još jednu značajnu ulogu u građenju subjektivnosti i ona se ne tiče isključivo budućnosti, nego i prošlosti, te pomaže u osveščivanju predašnjih zbivanja. Prošlost se sastoji od faktičkih zbivanja, još više od onih konstruisanih i rekonstruisanih, a uobrazilja (mašta) je izvor konstruktivnih činilaca koji nam se daju u vidu različitih hipoteza, fantazija i svakojakih imaginalnih varijacija o tome šta se uistinu nekada zbivalo. Imaginacija poseduje kapacitet da stalno iznova dovodi u pitanje vladajuće pripovesti (iz prošlosti) koje subjekta konstituišu na jedan fiksiran način; ona omogućava subjektu da neprekidno sučeljava “zvanične” priče o sebi sa onim jeretičkim, apokrifnim ili “neslužbenim” kažama. Ne moramo dalje ići u pojašnjavanje značaja koje pamćenje i imaginacija igraju u izgradnji ličnosti i identiteta, ali samo ćemo, na osnovu iznetog, dodati da su obe psihičke sposobnosti od presudnog značaja u ma kojem obliku psihoterapijskog rada. Psihoterapija, tačnije analiza, a mi je određujemo kao dijaloški odnos dva imaginativna intencionalna subjekta (analitičara i pacijenta), jeste intersubjektivni proces u kojem samstvo (pacijenta) počinje bolje da poznaje sebe i gradi vlastitu subjektivnost time što drugome (isprva analitičaru a potom i samome sebi) priča istinitije o sebi nego što je to prethodno činilo kad god je pripovedalo samome sebi priče o sebi. U traganju za vlastitim identitetom / građenju vlastitog samstva mi se nalazimo u hermeneutičkom krugu u kome pojam koji želimo definisati – subjekt/samstvo – jedino može biti definisan pomoću sredstava kojima smo ga tražili. Ili, drugačije rečeno, mi ne možemo saznati ko je subjekt (“Ko sam ja?”) dok prvo ne ispričemo pripovesti o njegovom nastanku, mitove o njegovom nastanku. Moramo se prvo priseliti, uz ne tako malu pomoć (narativne) imaginacije, ko je subjekt nekada bio i kakav želi biti da bismo razumeli ko je on sada.

Literatura

- Foucault, M. (1970). *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*. New York: Random House.
- Giegerich, W. (2001). *The Soul's Logical Life*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Giegerich, W. (2005a). *Dialectics & Analytical Psychology*. New Orleans: Spring Journal Books.
- Giegerich, W. (2005b). *The Neurosis of Psychology, Vol. 1*. New Orleans: Spring Journal Books.
- Giegerich, W. (2007). *Technology and the Soul: From Nuclear bomb to the World Wide Web, Vol. II*. New Orleans: Spring Journal Books.
- Hauke, C. (2000). *Juing and the Postmodern. The Interpretation of Realities*. London: Routledge.
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism or, the cultural logic of late capitalism*. London and New York: Verso.
- Johnson, M. (1993). *Implications of Cognitive Science for Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jung, C. G. (1963). *Memories, Dreams, Reflections*. Ed. A. Jaffé. Tr. R. & C. Winston, rev. ed. New York: Vintage Books.
- Kearney, R. (1988). *The Wake of Imagination*. London and New York: Routledge.
- Kearney, R. (1998). *Poetics of Imagination: Modern and Post-Modern*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kearney, R. (1999). *Poetics of Modernity. Toward a Hermeneutic Imagination*. New York: Humanity Books.
- Kugler, P. (2002). *The Alchemy of Discourse*. Einsiedeln: Daimon.
- Kugler, P. (2005). *Raids on the Unthinkable: Freudian and Jungian Psychoanalysis*. New Orleans: Spring Journal Books.
- McLeod, J. (1999). "Counselling as a social process", *Counselling, 10*, 217–22.
- McLeod, J. (2001). *Qualitative Research in Counselling and Psychotherapy*. London: Sage.
- McLeod, J. (2004). "The Significance of Narrative and Storytelling in Postpsychological Counseling and Psychotherapy". In A. Lieblich, D. P. McAdams and R. Josselson *Healing Plots. The Narrative Basis of Psychotherapy*. APA: Washington, DC, 11–28.
- Polkinghorne, D. E. (1988). *Narrative Knowing and the Human Science*. Albany: State University of New York Press.
- Popovic, V. B. (2008a). "Hekate or on being trivial in psychotherapy". In S. Marlan: *Archetypal Psychologies*. New Orleans: Spring Journal Books, 369–395.

- Popović, V. B. (2008b). *Klinički aspekti arhetipske psihologije*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Popovic, V. B. & Popovic, M. (2014). "Liminality: Discourse as Cultural Trauma", in G. Gudaite & M. Stein *Confronting Cultural Trauma*. New Orleans: Spring Journal Books, 161–180.
- Ricoeur, P. (1974). "Metaphor and the Main Problem of Hermeneutics". *New Literary History*, 6(1), 95–110.
- Ricoeur, P. (1988). *Time and Narrative*, Vol. 3, trans. by K. Blamey and D. Pellauer. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Ricoeur, P. (1991a). *From Text to Action. Essays in Hermeneutics. II*. Evanston: Northwestern University Press.
- Ricoeur, P. (1991b). "Narrative Identity", *Philosophy Today*, 35(1), (1991: Spring), 73.
- Schrag, C. O. (1997). *The Self after Postmodernity*. New Haven and London: Yale University Press.
- Taylor, C. (1985). *Philosophical Papers 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vattimo, G. (1988). *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture* trans. J. Snyder. Oxford: Polity.

CONSTRUING THE POST-POSTMODERN SUBJECT

Abstract

The image of a human being as a soulful one, i.e., as a free, procreative agency, which possesses its inner psychological side, autonomy, personal identity and self, is a product of the Modern while the followers of the Post-Modern have disputed this traditional psychological tenet of the human being and placed its self under scrutiny. Post-Modern scholars undermine, deconstruct, challenge, disavow and even reject or abandon concepts such as the subject, self, and personal identity, so precious among psychologists. They speak about the “death of man”, the “death of the author”, “the ‘death’ of the subject itself – the end of the autonomous bourgeois ego”, the “displacement of the ego”, the “deconstruction of the subject”, the “dissolution of self-identity”, and sometimes a combination of all the above. All their litanies on the death of the human subject or self were designed to dethrone the sovereignty of the Cartesian notion of man as an intentional interiorized mental essence. The traditional (i.e. Modern) descriptions and definitions of the human self – such as substance and individuation, form and matter, subject, mind, ego, personal or self-identity – have been criticized, deconstructed or denied in the Post-Modern era and, yet, still to this day psychology has not offered any reasonable answers to the accusations to which her theories and psychotherapeutic praxis were exposed. Our presentation is designed to respond to the aforementioned challenges from the originators of post-modernity. We will try to offer an analytical / Jungian response to their de/con/structive postmodern notions of subject and identity. We will not try to refute or disprove arguments by which they attack the traditional modern notion of the human subject, the self or personal identity because, and this is our principal argument, by abandoning the self understood in the classical modernist substance-theory they did not abandon every sense of self. Even if everything, which remains after attacks on self, is ‘fragile’ self with ‘feeble identity’, therefore what remains is still a self. However, we assume that this leftover or residue of self and identity is what there is and yet quite enough to sketch an analytical / Jungian portrait of the *post-postmodern subject* and in accomplishing this task we will rely on the cherished notions of postmodernity – narrative, discourse, language, speech and narrative imagination.

Keywords: *subject, self, narrative identity, personal identity, imagination, empathy*

Velimir B. Popović, Marijana Popović, Haris Bilalović

NARACIJA U PESKU: PRIMENA JUNGOVSKJE TERAPIJE IGROM U PESKU U RADU SA ŽRTVAMA TRAUME

Sažetak

Jungovska psihoterapija, zasnovana na igri u pesku (“Sandplay therapy”), uobličavala se postepeno tokom poslednjih 60. godina u okvirima tradicionalnog analitičkog okvira, služeći mu kao sporadični neverbalni metod kojim se dopunjavao klasični jungovski analitički proces, da bi tek unazad četvrt veka postao postupak koji će se primenjivati i nezavisno od jungovske analize. Terapija igrom u pesku koristi se, dakle, kao dopuna jungovske analize i kao nezavisni oblik analitičkog rada, jednako u radu sa decom, adolescentima i odraslima i, ništa manje, kao osobeno dijagnostičko sredstvo. U poslednje vreme terapija igrom u pesku primenjuje se i u radu sa žrtvama traume, kako odraslih, takođe adolescenata i dece, a potvrdu svrsishodnosti ove metode u otklanjanju ili ublažavanju traume dala su brojna kvalitativna i u nešto manjoj meri kvantitativna istraživanja. No uprkos činjenici da brojni jungovski terapeuti u svojoj praksi koriste terapiju igrom u pesku, prilikom rada sa pacijentima koji su bili žrtve trauma gotovo da još nema radova koji bi pružili teorijsko utemeljenje njene primene u radu na ovom fenomenu. Otuda ćemo mi u našem radu, pošto prethodno izložimo osnove jungovske “Sandplay-terapije”, izneti vlastiti teorijski model zasnovan na jungovskoj psihologiji. Pokazaćemo zašto naš model može poslužiti kao teorijska osnova i teorijsko opravdanje upotrebe jungovske terapije igrom u pesku sa žrtvama traume.

Ključne reči: *terapija igrom u pesku, arhetipske odbrane, trauma, telo, image*

Psihoterapija zasnovana na igri u pesku ("Sandplay therapy") uobličavala se postepeno tokom poslednjih 60. godina u okvirima tradicionalnog analitičkog okvira, služeći mu kao sporadični neverbalni metod kojim se dopunjavao klasični jungovski analitički proces, da bi tek unazad četvrt veka postao postupak koji će se primenjivati i nezavisno od jungovske analize. Prema klasičnom jungovskom određenju, terapija igrom u pesku može se koristiti na tri načina: 1. kao dopuna jungovske analize, 2. kao nezavisni oblik analitičkog rada, jednako u radu sa decom, s adolescentima i sa odraslima i, ništa manje, 3. kao osobeno psihodijagnostičko sredstvo. Jungovski dečiji analitičar Dora Kalf (Kalff, 1966) bila je tvorac metoda, koji je uobličila na podsticaj Karla Gustava Junga, a izvore mu treba tražiti još i u radovima Margaret Lovenfeld, Erika Hombuga Eriksona, Karlote Buler i Hede Bolgar (Carey, 1999; Mitchell & Friedman, 1999). Pionirski rad Dore Kalf – bogata lična terapeutska praksa, sprovođenje edukacije, objavljivanje brojnih knjiga i članaka, pokretanje časopisa za terapiju igrom u pesku i držanje radionica širom sveta – učinio je da je s vremenom "Sandspiel" terapija prerasla u samosvojni terapijski modalitet koji može da podstakne ispoljavanje arhetipova, simboličkih i međusobnih svetova, kao i svakodnevnih sadržaja i procesa spoljašnje realnosti, čijom će se proradom u klijentu pokrenuti procesi preobražaja i isceljenja.

Primena metode sastoji se u tome što se klijent poziva da u posudi sa suvim ili vlažnim peskom napravi šta god on sam poželi, a da se u toj "igri" može poslužiti ma kojim predmetom sa neke od polica terapeutove ordinacije, na kojima se nalaze brojne minijaturne ljudske, životinjske ili figure iz sveta mašte i naučne fantastike, još i one koje dočaravaju biljni i morski svet, razne građevine – mostovi, oblakoderi, bunari, ograde, štale, farme, kuće, bašte – kocke za zidanje raznih zdanja, zatim i razni kamenčići, školjke, kockice mozaika, raznovrsno zrnelvlje i grančice, odnosno sve ono do čega je sam terapeut došao ili što je sakupio. Nema jednog standardnog skupa figura koji bi obavezno svi terapeuti morali primenjivati u radu. Svaki terapeut pravi svoju jedinstvenu kolekciju materijala za igru u pesku, što čini da se klijent suočava sa nečim i da koristi u terapiji nešto što je odraz idiosinkratičnosti terapeuta, prema čemu može izgraditi lični odnos.

U terapiji igrom sa peskom kao osnovno oruđe rada koristi se plitka posuda do pola ispunjena suvim ili vlažnim peskom, standardnih dimenzija 50 x 70 x 7 cm, koju je još Lovenfeldova odredila a Kalfova usvojila. Unutrašnjost posude za pesak obojena je svetloplavom bojom koja može klijenta asociirati na nebo ili vodu. Bočne stranice posude predstavljaju međe unutar kojih klijent može da izrazi svoju maštu. U terapeutovom prostoru posuda sa peskom zauzima središnje mesto, postavljena je na stolu standardne visine, dok se dodatno oruđe rada sastoji od brojnih minijaturnih figura i raznog drugog pomoćnog pribora koji se nalazi na okolnim policama, tako da je lako dostupan klijentima svih uzrasta.

Sama igra u pesku, kao terapijski postupak, podrazumeva da odrasli pacijent, adolescent ili dete, slobodno u pesku, koristeći prateći materijal, inkarnira svoje fantazije, predstave, konflikte ili traume. U terapiji igrom u pesku, prema mišljenju njenog tvorca Dore Kalf, terapeut obezbeđuje klijentu “slobodan i zaštićujući prostor” u kojem će ovaj, unutar međa koje predstavljaju bočne stranice sanduka sa peskom, po vlastitom nahođenju rasporediti odabrane figure i oblikovati pesak (Kalf, 1966). Koristeći pesak i figure, pri čemu isprva neživi objekti prerastaju u žive simbole, elementi emotivnog, psihičkog, fizičkog i duhovnog bića počinju da se oblikuju i doživljavaju na svesnoj i nesvesnoj ravni (Kalf, 1966). Uranjajući u imaginarni prostor sanduka sa peskom i udubljujući se u igru sa peskom, klijent se, najčešće nesvesno, prepušta delanjima duše i otpočinje svoj put individuacije (Weinrib, 1983). Ovako zamišljen postupak u potpunosti zadovoljava bazični kriterijum jungovske analize – on podstiče klijenta da u pesku prorađuje i razvija svakojake teme “puštajući svojoj fantaziji na volju” (Jung, CW 8, str. 202). Odnosno, do psihološkog preobražaja ličnosti, koji prema Jungovom mišljenju podrazumeva konfrontaciju sa nasvesnim i potonje spajanje raznolikih suprotnosti njegove psihe, doći će otelovljenjem aspekata tih suprotnosti u pesku i njihovim naknadnim tumačenjem i osveščivanjem. Terapeutkinje poput Estele Vajnrib (Weinrib, 1989) i Rut Aman (Ammann, 1991) smatraju da je važno napraviti razliku između dva međusobno sučeljena procesa – procesa *preobraženja* i procesa *isceljenja* – od kojih svaki ponaosob igra značajnu ulogu u ma kojem analitičkom postupku i pri čemu svaki od njih može biti podstaknut i pokrenut terapijom igre u pesku. Proces isceljenja može se javiti kod svih onih osoba koje su doživele snažnu preverbalnu ozledu ili ranjavanje, čiji su koreni u prenatalnom periodu ili u najranijem detinjstvu. Takve osobe, svejedno da li je reč o detetu, mladoj ili odrasloj osobi, pate od takozvanog poremećaja “primarnog odnosa” sa majkom ili osobom koja odigrava materinsku ulogu, a što čini da nisu u stanju da izgrade zdravo poverenje prema svetu oko sebe niti prema vlastitim životnim procesima (Ammann, 1991). Suprotno ovome, proces preobražaja izvorno se odnosi na sve one osobe očuvanog i funkcionalnog ega, zdravog i stabilnog samstva, a čiji su procesi ličnog rasta i individuacije osujećeni ili privremeno prekinuti, a koji mogu biti nanovo pokrenuti terapijskim procesom.

“Sandplay” terapija u pesku je, slično Jungovoj metodi aktivne imaginacije u kojoj se svesno i nesvesno suočavaju na vrlo direktan način, izrazito stvaralački postupak u kome dete ili odrasli klijent stvara raznolike trodimenzionalne slike u pesku, pri čemu ovo kreiranje uključuje u podjednako meri njegovo telo i dušu, duh i tvar (materiju). Zasukanih rukava i ruku uronjenih u materiju (pesak) klijent konsteliše najrazličitije psihičke procese, ali, istovremeno, ovima pruža konkretan fizički oblik, dok svojim duševnim stanjima daje vidljive i opipljive obrise. Prema mišljenju Vajnribove, nastale slike u pesku nisu isključivo odraz unutrašnjih predstava osobe koja nešto stvara, već zauzvrat i sama upotreba ponuđene građe – peska i minijaturnih figura – vodi stvaranju predstava koje vrše uticaj i

menjaju nesvesno stvaraoca u pesku (Weinrib, 1983). Pišući o interaktivnom odnosu svesnog i nesvesnog, Adams kaže: “Terapija igrom u pesku (...) je jedinstven proces, jer u sebi sažima svesno i nesvesno u okvirima jedne konkretne realnosti” (Adams, 1991, str. 19). Dora Kalf je bila mišljenja da “slike u pesku (...) mogu biti shvaćene kao trodimenzionalna reprezentacija određenog aspekta psihičke situacije”. Razmeštajem figura u pesku nanovo se stvara “drevni jezik simbola”, čiji će efekat biti isceljujući po osobu koja se “igra” u pesku (Kalff, 1966, str. 24–32). Posuda sa peskom je svojevrsno “interaktivno polje” u kome se dodiruju prostor klijentove somatske i psihičke realnosti. Sandplay-metoda jeste prostor u kome se susreću telo i duša, plot i duh, pri čemu analitičar ima priliku da neposredno osmatra kako pred njegovim očima nastaju simboli kojima klijentovo nesvesno premošćuje jaz koji ga odvaja od svesti. Ujedno, igra u pesku pobuđuje i pokreće skrivene i neprobuđene stvaralačke energije osobe koje se, jednom oslobođene, mogu staviti u službu individuacije. Terapeut je, s druge strane, obučen kako da izgradi i kako da održi terapijski prostor u kojem će klijentov proces individuacije biti podržan, te kako da prepozna stupnjeve i aspekte individuacije, kako da uveća svest i kako da pomogne razvoj ličnosti analizujući predstave i simbole koji nastaju u pesku (Bradway, 1994; Kalff, 1993). Terapija u pesku je prostor u kojem osoba može *izraziti* svoje raznolike nesvesne procese, ali ona je, još i više, mesto u kojem će ona *proživeti* od svesti otcepljene sadržaje i doživljavanja, dok se terapeut može saosećati i empatisati sa tim klijentovim ispoljavanjima (Chiaia, 2005).

Kej Bradvej smatra da su tri sržne karakteristike ono što jungovsku Sandplay-terapiju razlikuje od ostalih oblika terapije igrom u pesku (Bradway and Capitolo, 2005; Bradway, 2006). Prema njenom mišljenju, te tri karakteristike su: *proces*, *odložena interpretacija* i *dvogubi procesi*. Terapija igrom u pesku je *proces* koji se sukcesivno odvija tokom većeg broja seansi, odnosno potrebno je više uzastopnih “igranja” u pesku da bi terapija dala efekta. Odnosno, proces individuacije, koji biva pokrenut nadličnim *Jastvom* koje predstavlja sveukupnost svesnog i nesvesnog, duše i tela, može započeti tek onda kada se klijent prepusti kontinuiranom, iz seanse u seansu, stvaralačkom radu u sanduku sa peskom. Da bi namesto terapeuta, njegovog razumevanja i interpretacija vodič u putu individuacije bio sâm klijent, onda većina analitičarevih intervencija mora biti suspregnuta (*odložena interpretacija*). Pošto terapeut suspregne svoje verbalne intervencije na najmanju meru, ili, još bolje, onda kada ih odloži, u njemu će se pojaviti neverbalno razumevanje pomaljavajućih predstava u pesku, a ovo će mu pomoći da prati i shvata ono što se zbiva u psihi klijenta. S druge strane, klijentu je neophodno da radi u tišini, neometan terapeutovim interpretacijama, jer će jedino tako igra u posudi sa peskom prerasti u prostor u kojem će se njegovi stvaralački potencijali (nesvesno) pojaviti. Odnosno, stvaralačko mesto u terapiji u pesku nastaje tamo gde se svesno i nesvesno združeno projave (Chiaia, 2005). Tek pošto proteknu meseci, nekada i godine rada, a sam proces počne da se privodi kraju, otvoriće se prostor za interpretacije koje će biti odraz uzajamnih doživljavanja oba učesnika terapijskog

odnosa. Na kraju, možda je najlakše pojasniti *sugube procese* u terapiji igrom u pesku tako što ćemo njihov opis prepustiti Esteli Vajnrib:

Verujem da do terapijskog napretka dolazi zato što se istovremeno odvijaju DVA procesa. Prvi proces sačinjavaju analitičareve interpretacije konkretnih zbivanja iz života, kao i nesvesne građe poput snova, fantazija i aktivne imaginacije, a koje daju zamajca uvećanju svesti. Drugi proces – stvaranje slika u pesku – predstavlja hotimičnu regresiju u predsvesni, preverbalni matrijarhalni sloj psihe ... sloj ličnosti u kojem se rane koje su nastale kao posledica neadekvatnog materinstva mogu ublažiti i isceliti ali ne posredstvom razgovora i promišljanja već putem regresije na period bebstva.

(Weinrib, 2005, str. 50)

Dok je klasična jungovska analiza verbalnog karaktera, u kojoj analitičar pokušava dijalogom sa svojim klijentom, tumačenjem narativnog diskursa ovog drugog proizvesti promenu, terapija igrom u pesku je prvenstveno *neverbalna* delatnost u kojoj osoba svojim šakama, igrajući se u pesku, nehotimično i spontano, daje oblike vlastitim nesvesnim procesima. Drugačije rečeno, u terapiji igrom u pesku verbalno izražavanje i verbalna interakcija svedeni su na najmanju moguću meru, a terapeut, sa svoje strane, nastoji da zadrži u sebi ma koji kometar o onome šta klijent stvara u posudi sa peskom, jer bi to moglo, u suprotnom, da ovog drugog uznemiri ili da utiče na ono što od peska pravi. Tek pošto klijent završi svoj kreativni rad u posudi sa peskom, terapeut može tumačiti učinjeno. Obim i sadržaj interpretacija može varirati od terapeuta do terapeuta, pri čemu se svi oni manje ili više drže jungovske hermeneutike. Terapeut može povremeno postavljati klijentu pitanja o sceni koju ovaj gradi, kao i pitanja o pojedinim objektima (figurama) koji su uključene u nju, kao i ona o ulozi koju svaki od njih igra u datoj sceni. Pošto je, pre svega, naglasak na neverbalnoj ekspresiji klijenta, terapeut mora voditi računa da seansa ne bude pretrpana verbalnim sadržajima i razmenom. Iznad svega, metoda treba da “pruži zaštićujući prostor u kojem će se unutarnji procesi lakše aktivirati nego li tokom verbalne razmene, i gde su okolnosti takve da vode suspenzije ego cenzora” (Bradway, 1979, str. 86), a opet takve da pogoduju nesputanom ispoljavanju vlastitih fantazijskih sadržaja.

Po rečima Vajnribove, sendplej je izrazito “neverbalna, neracionalna vrsta terapije koja doseže do najdubljih preverbalnih slojeva psihe” (Weinrib, 1983, str. 1). Sličnog nauma su Gabrijelini i Nisim, koji smatraju da se ovim postupkom “hvataju primitivni oblici psihološkog funkcionisanja koja se, pre pomaljanja vizualnog maštanja, izražavaju na konkretnom, preverbalnom i presimboličkom nivou, kao i pre pomaljanja razvojno docnijih integrativnih procesa” (Gabriellini & Nissim, 1989, str. 47). Otuda je za njih terapija igrom u pesku “instrument koji upravo nastoji da izvuče na svetlo dana emocionalna i nagoniska doživljavanja

onako kako se ona uobličavaju, a ispoljavaju na telesan način” (isto, 47). Iskustva u radu sa autističnom i psihotičnom decom i adolescentima ukazuju na to da je za njih posuda sa peskom prostor u kome dolazi do “rekonstruisanja ili obnavljanja primarnih telesnih iskustava, emocija-osećanja, koja terapeut opaža u svoj njihovoj telesnosti i čuvstvenosti i koja će, unutar prostora [terapijskog] odnosa, biti u stanju da pretoči u predstave i misli”. Čini se da unutar terapijskog odnosa “igranje peskom počinje da oživljava primitivna kinestetska doživljavanja telesnog kontakta između majke i deteta” (isto, str. 48).

Posmatrana iz jednog drugog ugla, terapija igrom u pesku može biti shvaćena kao prostor u kome duša oživljava združenim delanjima kože, tela i očiju. Dodir, prema mišljenju analitičara i sendplej-terapeuta Kastelana i Kiršove, igra presudnu ulogu u razvoju vizualne imaginacije, doživljava vlastitog samstva, kao i u transferno-kontratransfernim odnosima (Castellana & Kirsch, 2006). U ljudskom razvoju jedno od najranijih iskustava života je ono koje je posredovano dodirom (kožom kao medijumom koji spaja unutrašnji i spoljašnji svet), još određenije, pokretima šaka koje dosežu određene predmete i objekte, iz čega će se, mnogo kasnije, razviti apstraktne sposobnosti razumevanja, konstruisanja i tumačenja. Koža i, još više, njena taktilna iskustva oblikuju detinje samstvo i razne druge instance ličnosti, te ona deca i adolescenti čiji su psihički problemi nastali na najranijim, preverbalnim stupnjevima mogu nanovo direktno iskusiti i izraziti, gotovo oteloviti, svoje “samstvo” (“self”) posredstvom fizičkog medijuma kakav su pesak i njegovi prateći objekti. Jedna naša pacijentkinja je posle iskustva rada sa peskom ushićeno rekla: “Pa, ja se sećam kroz kožu! Moje telo je sada fotoalbum, onaj koji sam davno negde zaboravila i zaturila!”

Od pamtiveka do danas čovek se okretao igri, stvaralaštvu i umetnosti kad god bi bio izložen kakvim tegobama koje mu je donosila svakodnevnica, ali i da bi se nosio sa raznolikim traumatskim doživljavanjima koja njegovo *ja* nije bilo u stanju da prevlada ili asimiluje. Svejedno da li je trauma nastala kao rezultat kakvog trenutnog šoka ili kao proishod nekakvog dugog, najčešće nevidljivog i podmuklog, ozleđujućeg procesa, umetnost i igra su čoveku pružali utehu, isceljenje ili preobražaj. Stvaralaštvo je odvajkada bilo svojevrsni način nošenja sa traumama i prevladavanja trauma. Dajući oblik proganjajućim i zastrašujućim objektima ili neshvaljivim iskustvima čovek je uspevao da nad njima uspostavi simboličku kontrolu. U stvari, onda kada se stvaralačke aktivnosti učine ljudima koji su proživeli traumu dostupnim, u pogon se stavlja urođena samoisceljujuća aktivnost duše, koja sprečava da dođe do mnogo ozbiljnijeg i trajnijeg psihičkog rastura i emotivne patnje. Terapiju igrom u pesku otuda smatramo delotvornom u radu sa svakom odraslom osobom ili detetom koje je bilo traumatizovano. Sam po sebi, pesak ima isceljujuća svojstva i vekovima se koristio u obredima isceljenja Navaho Indijanaca i u drugim tradicionalnim društvima. Pesak je gradivni element zemlje, i više nego neki drugi činilac ima moć da iznova utemelji i poveže čoveka sa njegovim biološkim i psihološkim korenima.

Ponavljamo, smatramo da svoju posebnu primenu terapija igrom u pesku nalazi u radu sa decom, adolescentima i odraslima koji su bili žrtve ranih psihičkih trauma. Potvrdu toga nalazimo i u radovima drugih terapeuta koji su koristili ovu neverbalnu metodu u radu sa žrtvama nasilja, zlostavljanja, odbacivanja i kojekakvih drugih oblika traumatizovanja (Bradway et al., 2005; Carey, 1990; Grubs, 1995; Killick and Schaverien, 1997; Miller and Boe, 1990; Pearson, M. and Wilson, 2001; Rogers Mitchell and Friedman, 1994; Webber and Mascari, 2008). Trauma obično pokriva širok spektar situacija u kojima je psiha bila preplavljena do mere da osoba nije bila u stanju da koristi svoje ustaljene mehanizme odbrane (ego odbrane) i druge vidove psihološke zaštite, ili da nije bila u stanju da dela na uobičajeni način. Ona predstavlja svojevrсни odgovor na preplavljujuću pretnju koju osoba doživljava a pred kojom se oseća bespomoćno i beznačajno, te se predaje i prepušta užasu koji je obuzima budući da trauma u njoj izaziva slutnju bliske psihičke i/ili fizičke smrti. Oni koji su u stanju da je verbalizuju, opisuju je kao “pakao“, “prazninu“, “ostavljenost od Boga“, kao “crnu rupu“ ili “zjapeći ambis“ koji pravi nezaceljiv razdor unutar psihe. Na traumatu možemo još gledati kao na poremećaj smisla i značenja (Wirtz, 2014) u kojem je došlo do prekida spona između svesnog Ja i Jastva (nadređenom arhetipskom izvoru i pokretaču Ega). Trauma predstavlja iskustvo koje je nemoguće u potpunosti narativizovati, to jest reč je o doživljaju koji ne može biti izrečen ili verbalizovan (Johnson, 1987). Disocijacije i razne druge psihološke odbrane predstavljaju pokušaj da se održe pozitivan doživljaj samstva i predstave o sebi, a da se trauma ili njeni aspekti isključe i izbace iz svesti. Traumatični doživljaji aktiviraju u žrtvi arhajske slojeve psihe i, istovremeno, konstelišu u njoj arhetipske odbrane nabijene izrazito sirovim i snažnim afektima (Wirtz, 2014). Kako sam traumatični doživljaj predstavlja iskustvo koje se ne može osmisliti i pretočiti u narativ, budući da je došlo do “nepopravivog rascepa između samstva i realnosti“, on neretko biva zarobljen u telu. Jednom kada određena situacija asocira osobu na preživljeno a od svesti zaboravljeno traumatsko iskustvo, ono se počinje pomaljati u sećanju, te žrtva nanovo čini sve da ga iznova potisne u nesvesno. Žrtva u takvim situacijama postaje “psihološki neosetljiva“ (Johnson, 1989), a ova njena osobena “umrtvljenost“ može biti ispoljena kroz nemoć da svoja osećanja pretoči u narativ i da ih verbalizuje. Psihološka umrtvljenost može se još oteloviti kroz masivna potiskivanja i disocijanja svojih bolnih sećanja. Osećanja, razmišljanja ili sećanja se na taj način “uspešno“ i ciljevito fragmentišu i tog se mehanizma osoba grčevito drži, ne samo tokom traumatizujućeg iskustva nego i nadalje tokom života.

Kod mnogih žrtava, naročito dece, roditelj ili bliski rođak jesu uzročnici rane traume poput napuštanja, lišavanja, zapostavljanja, fizičkog i seksualnog zlostavljanja ili incesta. Upravo činjenica da je zlostavljač neko prema kome se do tada donekle razvilo bazično poverenje, sigurni i zaštićujući kontejner biva uništen, a dete biva preplavljeno strepnjom, strahom, bespomoćnošću i beznačajnošću te upada u stanje “dezintegrišuće anksioznosti“. Ovde ćemo pod ranom

traumom smatrati svaki “doživljaj koji je u detetu prouzrokovao nepodnošljiv duševni bol ili strepnju” (Kalsched, 1996) i kojeg se ono mora osloboditi po svaku cenu jer ugrožava njegovo sveukupno psihosomatsko ustrojstvo. S obzirom na to da je reč o doživljajima koji su iskušeni, a, opet, “nemislivi” i “neizrecivi”, standardne odbrambene operacije (takozvana “prva linija odbrane”) ne daju rezultata i ne mogu zaštititi od “dezintegrišuće anksioznosti” (H. Kohut) ili “neizrecivog užasa” (Bion), te se pribegava arhetipskim / primitivnim odbranbenim mehanizmima (kao što su: demonizacija, fragmentacija, disocijacija, projekтивna identifikacija, poricanje, cepanje, primitivna idealizacija i sl.) koji se stavljaju u funkciju očuvanja ličnosti kao celine, a ne isključivo njenog samstva ili ega. Između ostalog, arhetipske odbrane ili ono što Frensis Tustin naziva “protomentalnim protektivnim manevrima” (Tustin, 1990, str. 123) vode rascepu duše od tela, pri čemu najčešće u ovo drugo – telo – bivaju “odbačeni” nemislivi doživljaji koje psiha nije u stanju da obradi posredstvom svojih kognitivnih i imaginativnih moći. U takvim situacijama, na delu imamo masivne rascepe (“splitting”) koji čine da na jednoj strani ostaje nepredstaviv nagon, a na drugoj predstava koja je posve lišena bilo kakve telesnosti. Rascep se još ispoljava kroz razdvajanje emocije od njenog *imaga* (Popović, 2008). Pored psihotičnih stanja, opisani masivni arhetipski manevri stoje u zaleđu brojnih psihosomatskih poremećaja: aleksitimije, poremećaja ishrane, posttraumatskog stresnog poremećaja i, ponajviše, u psihološkom ustrojstvu nebrojanih žrtava ranih trauma. Za sve njih terapija igrom u pesku je metod izbora, jer se u radu prevashodno koristi neverbalan način rada sa materijalom koji je i sam preverbalan, presimboličan, slabo ili nikako mentalizovan ili koji je prepsihološki / nepsihološki ustrojen. Budući da traumatični doživljaji imaju poguban uticaj na somu koliko na dušu osobe, onda psihoterapija klijenata sa traumatičnim iskustvima mora uključiti rad i na telu i na psihi. Još i više, telo je egzistencijalna podloga ličnosti i osnova ma kakvog oblika individuacije, te trauma ne može biti preobražena a da prethodno telo nije obnovljeno i da nije vaspostavljena veza sa nagonskim životom (Wirtz, 2014). Pošto trauma vodi rascepu duše od tela, terapijski tretman mora biti holistički, a ovo znači da mora otpočeti radom na telu budući da svest često nema snage da obradi sirovu energiju koju je pokrenula trauma. Kada se u osobi koja je bila žrtva traume ona nanovo pojavi u svesti, ona se najčešće ne verbalizuje već biva ispoljena na vizuelan ili kinestetski način u pesku, te tako poprima svoju vizuelnu reprezentaciju ili otelovljeno ispoljavanje, koju sendplej-terapeut u tišini promatra i na taj način pomaže klijentu da se iznova spoji sa onim što je prethodno od svesti bilo otepljeno, ali i da, na kraju, integriše u sebe proganjajuću traumu. Tek iza ovoga može doći do verbalizovanja traumatičnih iskustva, što će, paradoksalno, voditi tome da psiha sada ima moć da preinači efekat koji je trauma vršila nad telom.

Ilustrovat ćemo prethodno izrečeno jednom kliničkom vinjetom iz naše prakse:

Jasmina¹, dete odraslo u domu za napuštenu decu, bila je žrtva fizičkog i seksualnog zlostavljanja od svoje pete do dvanaeste godine. Većinu svog detinjstva i adolescencije je provela u hraniteljskim porodicama, uspevši da privede osnovnu i srednju školu kraju i da se zaposli. Stupila je u brak sa Markom i tu se zlostavljanje nastavilo. Život joj je prerastao u pakao, osećala se haotično i disocirano, bila je preplavljena brojnim psihosomatskim smetnjama, sumanutim idejama i bizarnom ideacijom. Najgore od svega, sećanja na zlostavljanja kada je bila dete činili su da se oseća psihički paralisano, prazno i mrtvo, i kao takva je ušla u terapiju. Kako njeno stanje nije dopuštalo primenu verbalnog terapijskog rada, preporučeno joj je da započne terapiju igrom u pesku. Postupno je u pesku započela da radi na doživljaju sebe kao žrtve – osećanjima bespomoćnosti, beznadežnosti i preplavljujuće fragmentacije. Naporedo s time, Jasmina je počela da se suočava sa “unutrašnjim” progoniteljem i zlostavljačem, to jest započela je rad na otepljenom besu, srdžbi i persekutivnim idejama. S vremenom je njen unutrašnji haos počeo da biva doveden u red a da ona za sebe i svoju decu počne da gradi svetliju budućnost.

Njen napredak i psihološko isceljenje su se mogli pratiti od seanse do seanse i ogledali su se u tome kako je Jasmina koristila pesak i razne figure. U početku je njen unutrašnji haos prevladavao i bio je otelovljen u posudi sa peskom tako što bi isuviše kvasila pesak, te se od te kašaste, lepljive mase ništa nije moglo oblikovati. Njena nesposobnost da oblikuje pesak govorila je o odsustvu kontrole nad vlastitim delanjem, izrazito propustljivim granicama, odnosno odslikavao je Jasminin defektni doživljaj vlastite moći i samokontrole. U drugom stupnju terapije počela je u sanduk smeštati i figure, a to su sve bile životinje predatori, dinosaurusi i divlje životinje – ajkule, krokodili, pume, lavovi, tigrovi, vuci, zmije, još i kamenje i razne druge nežive objekte. Ljudskih figura nije uopšte bilo. Ovaj stupanj se odlikovao borbama, destrukcijom i proganjanjem. Radnja koja je pred nama u pesku nastajala ticala se borbe titanskih razmera koja se odvijala između predatora. Potom su se počele javljati scene u kojoj bi T. Rex proganjao i proždirao srne, jagnjiće, mace i kućice. Tek onda kada se unutrašnji haos počeo oblikovati kroz postavljanje dveju figura u pesku, od kojih je jedna predator (zlostavljač) a druga žrtva, Jasmina je bila u stanju da počne da verbalizuje simboličke scene u pesku. Zatim je počela da zatrpava u pesak žrtve proganjanja; pošto bi dinosaurus ili ajkula raskidali kakvu životinjsku žrtvu, Jasmina bi ovu sahranjivala u pesak. “Kako priliči jadničku”, rekla bi. Iza toga je, u trećem stupnju rada, počela da uključuje u svoje tvorevine u pesku i ljudske figure. I ovde je bilo borbi i proganjanja, ali je sada

1 Imena koja se spominju u vinjeti nisu stvarna već su zamenjena imenima koje je terapeut proizvoljno izabrao kako bi zaštitio privatnost onih o kojima je u vinjeti reč.

počela verbalno da deli pripovesti o sebi kao žrtvi i o svojim zlostavljačima. Sahrana žrtve je i dalje bila glavna tema njenih tvorevina. Poslednji rad na ovom stupnju je za temu imao vaskrs. Mače koje je prethodno raskomadao beli medved Jasmina je sahranila pod hrastom, a ono je iza toga oživelo i izronilo iz peska. U poslednjem stupnju rada gotovo je isključivo koristila ljudske figure koje su simbolički predstavljala nju i njenu decu. Obično bi ih smeštala na planini od peska, koja je obilovala bogatim biljnim rastinjem i plodovima voća i povrća koji su se kotrljali po obroncima, između jagnjića, jarića, mačića i kučića, dok bi ih sve natkriljavala raznobojna duga, napravljena od vunice i vate, što je bio njen omiljeni objekt.

Za žrtvu seksualnog i fizičkog zlostavljanja kakva je bila Jasmina igra u pesku je vodila osveščivanju dominantnog narativa, njene životne priče koju su drugi kontrolisali i oblikovali. Njene simboličke tvorevine su u stvari bile narativ koji su oblikovali razni predatori i zlostavljači. Jasminine prve tvorevine od peska su odslikavale unutrašnji kaos (massa confusa), u kojem svetovi svetlosti i tame još nisu razdvojeni. Potom su se polarosti (svesno-nesvesno) počele uobličavati te se otvorio prostor da Jasmina u pesku, pored svojih haotičnih stanja, počne da izražava destrukciju i autodestrukciju, hostilni svet i proganjajuće objekte. Potonje slike u pesku su govorile o suočavanju i prevazilaženju unutrašnjeg haosa, srdžbe i besa; u pesku je bilo sve više scena koje su simbolički predstavljale pomaljanje unutrašnjeg reda, razvrstavanja polarosti, stvaralaštva i jasnijih i postojanijih granica. Na kraju, usledile su scene u pesku koje su bile odraz vlastitog narativa, one pripovesti u pesku u kojoj su ona i njena deca glavni likovi a gde dominiraju teme brige i mara o sebi, brižnosti i ljubavi prema deci. Poslednju tvorevinu u pesku sama je nasloвила: “Naša sadašnjost i budućnost s one strane duge.”

Posuda sa peskom, u ovakvim i sličnim slučajevima, postaje medijum u kome će se izraziti doživljavanja koja su izvan prostora duše, a time lišena mogućnosti da budu verbalizovana, reprezentovana i pretočena u simbole te, potom, integrisana u mentalni aparat; odnosno u pesku klijent inkarnira doživljavanja koja su ukorenjena u telesnoj realnosti koja do tada nije nalazila odgovarajući sasud (kontejner) u kome će se ispoljiti. Posuda sa peskom može biti shvaćena kao telesna metafora ili kao kontejner, još i kao alhemijska retorta (Ammann, 1991) u kojoj će se od psihe otcepljeni, sirovi, primitivni i neoblikovani procesi i doživljaji prvi put oblikovati u vidu određenih mentalnih reprezentacija na kojima je dalje moguće raditi klasičnim analitičkim postupcima. Još i više, uvodeći posudu sa peskom u analitički seting mi, više ili manje, svesno nudimo rad u pesku kao svojevrsni produžetak vlastitog tela, koji će podstaći pomaljanje pacijentovih predstava i reprezentacija kroz koje će ispoljiti do tada neartikulisane telesne procese. Kratko rečeno, rad u pesku za žrtve ranih i drugih oblika trauma je ništa drugo do iskazivanje onoga što je prethodno bilo neizrecivo.

Literatura

- Adams, K. E. (1991). "Sandplay: A modern alchemical process." Unpublished master's thesis, Antioch University, Merritt Island, Florida.
- Ammann, R. (1991). *Healing and Transformation in Sandplay*. Chicago & La Salle: Open Court.
- Bignamini, L. (2004). "Sacrifice as Death and Rebirth in Adolescent Development". In: Eva Pattis Zoja (2004), (ed.). *Sandplay Therapy: Treatment of Psychopathologies*. Einsiedeln: Daimon, 181–202.
- Bradway, K. (1979). "Sandplay in Psychotherapy". *Art psychotherapy*, Vol. 6, 85–93.
- Bradway, K. (1994). "Sandplay is meant for healing". *Journal of Sandplay Therapy*, 3(2), 9–12.
- Bradway, K. and Capitolo, T. (2005). "Sandplay with analytic therapy". *San Francisco C.G. Jung Institute Library Journal*. Volume 24, 51–69.
- Bradway, K., Chambers, L. and Chiaia, M. E. (2005). *Sandplay in Three Voices. Images, Relationships, the Numinosum*. London & New York: Routledge.
- Bradway, K. (2006). "What is sandplay?". *Journal of Sandplay Therapy*, 16(2), 1–3.
- Carey, L. (1990). "Sandplay Therapy With A Troubled Child". *The Arts in Psychotherapy*, Vol. 17, 197–209.
- Carey, L. (1999). *Sandplay Therapy with children and Families*. Northvale & London: Jason Aronson.
- Carey, L. (2006). *Expressive and Creative Arts Methods for Trauma Survivors*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Castellana, F. (2006). "Body, Image, Symbolic Thought and Sandplay". *Journal of Sandplay Therapy*, Vol. XV, No. 1, 63–79.
- Castellana, F. & Kirsch, J. (2006). "Analysis and Sandplay: Toward Spinning the Gap". *Journal of Sandplay Therapy*, Vol. XV, No. 1, 51–60.
- Cunningham, L. (2006). "Resistance" in Sandplay: Inherent Qualities of Presymbolic Relational Fields". *Journal of Sandplay Therapy*, Vol. XV, No. 1, 109–121.
- Ferreira, R., Eloff, I., Kukard, C. and Kriegler, S. (2014). "Using sandplay therapy to bridge a language barrier in emotionally supporting a young vulnerable child". *The Arts in Psychotherapy*, Vol. 41, 107–114.
- Griffith, M. (2006). "Image of Older Adults in Sandplay". *Journal of Sandplay Therapy*, Vol. XV, No. 1, 33–49.
- Grubbs, G. (1995). "A Comparative Analysis of the Sandplay Process of Sexually Abused and Nonclinical Children". *The Arts in Psychotherapy*, Vol 22 (5), 429–446.

- Johnson, D. R. (1989). "The role of the creative arts therapies in the diagnosis and treatment of psychological trauma". *The Arts in Psychotherapy*, 14(1), 25–33.
- Jung, C. G. (1946). "On the Nature of the Psyche". In *Collected Works*, Vol. 8, 2nd edition, 159–234. Princeton: Princeton University Press.
- Kalff, D. M. (1966). *Sandplay: A psychotherapeutic approach to the psyche*. Boston: Sigo Press.
- Kalff, M. (1993). "Twenty points to be considered in the interpretation of a sandplay". *Journal of Sandplay Therapy*, 2(2), 17–35.
- Kalsched, D. (1996). *The Inner world of Trauma: Archetypal Defenses of the Personal Spirit*. London & New York: Routledge.
- Killick K. and Schaverien, J. (ed.), (1997). *Art, Psychotherapy and Psychosis*. London and New York: Routledge.
- Marinucci, S. (2004). "Children in Distress". In Eva Pattis Zoja, (2004), (ed.): *Sandplay Therapy: Treatment of Psychopathologies*. Einsiedeln: Daimon, 83–106.
- Miller, C. and Boe, J. (1990). "Tears into Diamond: Transformation of Child Psychic Trauma through Sandplay and Storytelling". *The Arts in Psychotherapy*, Vol. 17, 247–257.
- Mitchell, R. R. & Friedman, H. S. (1999). *Sandplay: Past, Present, and Future*. London & New York: Routledge.
- Montecchi, F. (2004). "The Self and Family Archetypes in Children". In Eva Pattis Zoja, (2004), (ed.): *Sandplay Therapy: Treatment of Psychopathologies*. Einsiedeln: Daimon, 106–148.
- Murphy, J. (ed.), (2001). *Art Therapy with Young Survivors of Sexual Abuse. Lost for Words*. Hove: Brunner-Routledge.
- Pearson, M. and Wilson, H. (2001). *Sandplay & Symbol Work*. Melbourne: Australian Council for Educational Research Ltd.
- Поповић, В. Б. (2008). *Клинички аспекти архетипске психологије*. Београд: Филозофски факултет.
- Sharp, C. (2006). "A Boy's Use of the Hitler Figure in Sandplay: Integration of the Shadow Complex". *Journal of Sandplay Therapy*, Vol. XV, No. 1, 21–31.
- Steinhardt, L. (2000). *Foundation and Form in Jungian Sandplay: An Art Therapy Approach*. London & Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Stewart, L. H. (1995). "Sandplay and Jungian Analysis". In M. Stein (ed.): *Jungian Analysis* (2nd edition). Chicago & La Salle: Open Court.
- Tustin, F. (1990). "Autistic encapsulation in neurotic patients". In *Master Clinicians on Treating the Regressed Patient*. Northvale, New York: Jason Aronson, 117–137.

- Weinrib, E. L. (1983). *Images of the Self*. Boston: Sigo Press.
- Weinrib, E. L. (1989). "Sandplay Workshop" (Seminar notes). Phoenix: Friends of C.G.Jung.
- Weinrib, E. L. (2005). "Introduction to Sandplay and Creativity". *Journal of Sandplay Therapy*, 14(2).
- Webber, J. M. & Mascari, J. B. (2008, March). *Sand tray therapy and the healing process in trauma and grief counseling*. Based on a program presented at the ACA Annual Conference & Exhibition, Honolulu, HI. <http://counselingoutfitters.com/vistas/vistas08/Webber.htm>
- Wirtz, U. (2014). *Trauma and Beyond. The Mystery of Transformation*. New Orleans: Spring Journal Books.
- Zoja, E. P. (2004). (ed.). *Sandplay Therapy: Treatment of Psychopathologies*. Einsiedeln: Daimon.

NARRATIVE IN SAND: JUNGIAN SANDPLAY THERAPY FOR TRAUMA VICTIMS

Abstract

Jungian Sandplay therapy has slowly shaped itself for the last 60 years within the traditional analytical frame of mind. It has mainly been used as a nonverbal method that complements the traditional Jungian / analytical process yet in recent times it has started to develop on its own terms as an autonomous therapeutic method. As such, nowadays it is used both as a technique supplementing Jungian analysis and as an independent analytical procedure that is used in therapy with children, adolescents and adult people, and as a diagnostic tool. Lately, sandplay is applied with trauma victims and survivors and the positive outcomes that it produces are corroborated by qualitative and quantitative surveys. In spite of the fact that many Jungians nowadays use it as reliable method for trauma survivors one can scarcely find articles which outline the theoretical basis of such an approach. Therefore, in this article we will introduce our (Jungian) theoretical footings upon which our therapeutic work with trauma victims is grounded. We assume our model could be used as a theoretical foundation as well as theoretical justification for a Jungian sandplay method when employed for trauma victims.

Keywords: *Sandplay therapy, archetypal defenses, trauma, body, image*

INDEKS AUTORA

Alispahić, Sabina 147

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Odsjek za psihologiju
sabina_alispahic@hotmail.com

Aljić, Damir 104

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Aziraj, Zana 158, 170

KB "Dr. Irfan Ljubijankić", Odjel Neuropsihijatrije, Bihać
zana.aziraj@gmail.com

Aziraj-Smajić, Vildana 158, 170

KB "Dr. Irfan Ljubijankić", Odjel Neuropsihijatrije, Bihać

Bilalović, Haris 193, 203

bilalovic.haris@gmail.com

Bulog, Sanja 94

Filozofski fakultet u Osijeku, Odsjek za psihologiju

Čarapina, Ivona 104

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju
carapina.ivona@gmail.com

Ćubela Adorić, Vera 55, 131

Odjel za psihologiju Sveučilišta u Zadru
vcubela@unizd.hr

Dautbegović, Amela 6

Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu
amidzicamela@yahoo.com

Dujmović, Marin 83

Department of Psychology, University of Zadar

Đapo, Nermin 38

Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Đokić, Ratko 18

Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju

Hadžiahmetović, Nina 18, 38

Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju
n.hadziahmetovic@gmail.com

Kolenović-Đapo, Jadranka 18, 38

Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju
jadranka.kolenovic-djapo.ff.unsa.ba

Kožul, Anita 104

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Matuško, Katarina 104

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Miloš, Iva Sofija 55

Odjel za psihologiju Sveučilišta u Zadru

Miljković, Ensad 68

Savjetovanje ELIS

ensad@elis.ba

Muheljić, Aida 38

Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Opačić, Goran 18

Filozofski fakultet u Beogradu, Odsjek za psihologiju

Ostojić, Ana 104

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Pejić, Đorđe 117

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet Pale

djordje.pejic93@gmail.com

Perković, Ružica 104

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Popović, Marijana 193, 203

Zavod za zdravstvenu zaštitu radnika železnice, Beograd

Popović, Velimir B. 193, 203

Odeljenje za psihologiju, Univerzitet u Beogradu

Stojkić, Milka 118

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet Pale

Teovanović, Predrag 18

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Beograd

Valerjev, Pavle 83

Department of Psychology, University of Zadar

Vukić, Mirjam 131

Odjel za psihologiju Sveučilišta u Zadru

Vuletić, Gorka 94

Filozofski fakultet u Osijeku, Odsjek za psihologiju

gvuletic@ffos.hr

Zvizdić, Sibela 6

Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

sibela.zvizdic@gmail.com